

ISSN 2078-8134

КЕРУЕН

М.О.ӘУЕЗОВ
АТЫНДАҒЫ ӘДЕБИЕТ
ЖӘНЕ ӨНЕР
ИНСТИТУТЫ
ХАБАРШЫСЫ

M.O. AUEZOV
INSTITUTE OF
LITERATURE AND ART
HERALD

ИНСТИТУТ
ЛИТЕРАТУРЫ И
ИСКУССТВА ИМЕНИ
М.О.АУЭЗОВА
ВЕСТНИК

69 (№4)

2020

ISSN 2078-8134

**М.О.ӘУЕЗОВ АТЫНДАҒЫ
ӘДЕБИЕТ ЖӘНЕ ӨНЕР ИНСТИТУТЫ**

КЕРУЕН

ҒЫЛЫМИ ЖУРНАЛЫ

2005 жылы құрылған

**№4, 69 том
2020**

ISSN 2078-8134

ИНСТИТУТ ЛИТЕРАТУРЫ И ИСКУССТВА
ИМ. М.О.АУЭЗОВА

КЕРУЕН

НАУЧНЫЙ ЖУРНАЛ

основан в 2005 году

№4, 69 том
2020

ISSN 2078-8134

**M.O.AUEZOV INSTITUTE OF
LITERATURE AND ART**

KERUEN

SCIENTIFIC JOURNAL

founded in 2005

№4, 69 vol.
2020

Ғылыми журнал

Ғылыми журнал 2005 жылдан бері шығады.

Құрылтайшысы және баспагері:
М.О. Әуезов атындағы әдебиет және өнер институты

Редакция мен баспагер мекен жайы:

Занды мекен-жайы: Қазақстан, Алматы қ. Шевченко к-сі, 28, 050010,

Нақты мекен-жайы: Қазақстан, Алматы қ. Құрманғазы к-сі, 29, 2-қабат, 050010,

Тел .: +7 (727) 272-74-11,
+7 (727) 300-32-45.

Электрондық пошта:
keruenjournal@mail.ru,
info@litart.kz .

ISSN 2078-8134

Жылына 4 рет жарық көреді.

**Журнал 2005 жылғы
24 наурызда Қазақстан
Республикасының Мәдениет,
ақпарат және спорт министрлігі,
Ақпарат және мұрағат комитетінде
тіркелген. Тіркеу куәлігі: 2005
жылғы 24 наурыздағы №5844-Ж.**

«КЕРУЕН»

69 (4), 2020

Бас редактор:

МАТЫЖАНОВ Кенжехан Ісләмжанұлы,
филология ғылымдарының докторы, ҚР ҰҒА
корреспондент мүшесі, М.О.Әуезов атындағы
Әдебиет және өнер институтының бас директоры
(Алматы, Қазақстан)

Бас редактордың орынбасарлары:

Ғылыми редактор:

ҚАЛИЕВА Альмира Қайыртайқызы, филология
ғылымдарының кандидаты, М.О.Әуезов атындағы
Әдебиет және өнер институты бас директорының
ғылым жөніндегі орынбасары (Алматы, Қазақстан)

Жауапты редактор:

СҰЛТАН Ертай, PhD доктор, М.О.Әуезов атындағы
Әдебиет және өнер институты бас директорының
орынбасары (Алматы, Қазақстан)

Научный журнал

Журнал издается с 2005 года.

Учредитель и издатель:

Институт литературы и
искусства
им. М.О. Ауэзова.

Адрес редакции и издателя:

Юридический адрес: Казахстан,
г. Алматы, ул. Шевченко 28,
050010,

Фактический адрес: Казахстан,
г. Алматы, ул. Курмангазы 29,
2 этаж. 050010,

Тел.: +7 (727) 272-74-11,
+7 (727) 300-32-45.

Email: keruenjournal@mail.ru,
info@litart.kz.

ISSN 2078-8134

Выходит 4 раза в год

Журнал зарегистрирован

24 марта 2005 года в

**Комитете информации и
архивов Министерства культуры,
информации и спорта
Республики Казахстан.**

Свидетельство о регистрации:

24 марта 2005 г. №5844-Ж.

«КЕРУЕН»

69 (4), 2020

Главный редактор:

МАТЫЖАНОВ Кенжехан Слямжанович, доктор
филологических наук, член-корреспондент НАН
РК, генеральный директор Института литературы и
искусства им. М.О. Ауэзова (Алматы, Казахстан)

Заместители главного редактора:

Научный редактор:

КАЛИЕВА Альмира Кайыртаевна, кандидат
филологических наук, заместитель по науке
генерального директора Института литературы и
искусства им. М.О. Ауэзова (Алматы, Казахстан).

Ответственный редактор:

СУЛТАН Ертай, доктор PhD, заместитель
генерального директора Института литературы и
искусства им. М.О. Ауэзова (Алматы, Казахстан).

Scientific journal

The journal has been published
since 2005

Constitutor and publisher:

M.O. Auezov Institute of
Literature and Art

**Address of the editorial and
publishing office:**

28, Shevchenko str., Almaty,
050010, Kazakhstan

Tel.: +7 (727) 272-74-11,
+7 (727) 300-32-45.

E-mail: keruenjournal@mail.ru,
info@litart.kz.

ISSN 2078-8134

Published 4 times a year

**The journal was registered on
March 24, 2005 in the Committee
of Information and Archives of the
Ministry of Culture, Information
and Sports of the Republic of
Kazakhstan. Registration certificate:
March 24, 2005 No. 5844-Zh.**

«KERUEN»

69 (4), 2020

Editor-in-Chief:

MATYZHANOV Kenzhekhan Islamzhanovich,
Doctor of Philology, Corresponding Member of the
National Academy of Sciences of the Republic of
Kazakhstan, Director General of the Institute of
Literature and Art named after MO Auezov (Almaty,
Kazakhstan)

Deputy Editors-in-Chiefs:

Scientific editor:

KALIEVA Almira Kairtayevna, Candidate of
Philological Sciences, Deputy Director General for
Science of the M.O. Auezov Institute of Literature and
Art (Almaty, Kazakhstan)

Editor-in-Chief:

SULTAN Yertay, PhD, Deputy Director General
of the M.O. Auezov Institute of Literature and Art
(Almaty, Kazakhstan)

РЕДАКЦИЯЛЫҚ АЛҚА:

Бас редактор:

МАТЫЖАНОВ Кенжехан Ісләмжанұлы, филология ғылымдарының докторы, ҚР ҰҒА корреспондент мүшесі, М.О.Әуезов атындағы Әдебиет және өнер институтының бас директоры (Алматы, Қазақстан)

Редакциялық алқа:

СҰЛТАН Ертай (бас редактордың орынбасары), PhD доктор, М.О.Әуезов атындағы Әдебиет және өнер институты бас директорының орынбасары (Алматы, Қазақстан)

ОМАРОВ Бауыржан Жұмаханұлы, филология ғылымдарының докторы, профессор, ҚР ҰҒА академигі, Қазақстан Республикасы Президентінің кеңесшісі (Нұр-Сұлтан, Қазақстан)

БАЗАРБАЕВА Зейнеп Мүслімқызы, филология ғылымдарының докторы, профессор, ҚР ҰҒА академигі, Ахмет Байтұрсынұлы атындағы Тіл білімі институтының бас ғылыми қызметкері (Алматы, Қазақстан)

ЖОЛДАСБЕКОВА Баян Өмірбекқызы, филология ғылымдарының докторы, профессор, ҚР ҰҒА корреспондент-мүшесі, әл-Фараби атындағы ҚазҰУ-нің филология факультетінің деканы (Алматы, Қазақстан)

БАГНО Всеволод Евгеньевич, филология ғылымдарының докторы, профессор, Ресей Ғылым академиясының корреспондент-мүшесі (Санкт-Петербург, Ресей)

КЕНДІРБАЙ Гүлнар Турабекқызы, тарих ғылымдарының докторы, Колумбия университетінің профессоры (Нью-Йорк, АҚШ)

СНАМОРРО Antonio Chicharro, ғылым докторы, философия және қолжазба факультетінің профессоры (Гранада, Испания)

КРАСОВСКАЯ Аксиния, филология ғылымдарының докторы, профессор, Бухарест Университеті (Бухарест, Румыния)

НИКОЛАС Мари, филология ғылымдарының докторы, профессор, Лихай Университеті (Пенсильвания, АҚШ)

НЕГИМОВ Серік Нығметоллаұлы, филология ғылымдарының докторы, профессор, Л.Гумилев атындағы Еуразия Ұлттық университеті (Нұр-Сұлтан, Қазақстан)

АНАНЬЕВА Светлана Викторовна, филология ғылымдарының кандидаты, доцент, М.О. Әуезов атындағы Әдебиет және өнер институтының бас ғылыми қызметкері (Алматы, Қазақстан)

ТЕМІРБОЛАТ Алуа Берікбайқызы, филология ғылымдарының докторы, профессор, әл-Фараби атындағы ҚазҰУ-нің қазақ әдебиеті және әдебиет теориясы кафедрасының меңгерушісі (Алматы, Қазақстан)

ЖҮНДІБАЕВА Арай Қанапияқызы, PhD доктор, қауымдастырылған профессор, Семей қаласының Шәкәрім атындағы мемлекеттік университетінде қазақ әдебиеті кафедрасының меңгерушісі (Семей,

Қазақстан)

ОРДА Гүлжахан Жұмабердіқызы, филология ғылымдарының докторы, доцент, М.О. Әуезов атындағы Әдебиет және өнер институтының бас ғылыми қызметкері (Алматы, Қазақстан)

ҚЫДЫР Төрәлі Еділбайұы, филология ғылымдарының кандидаты, доцент, М.О. Әуезов атындағы Әдебиет және өнер институтының бас ғылыми қызметкері (Алматы, Қазақстан)

ШӘРІПОВА Дилара Сафарғалиқызы, өнертану кандидаты, доцент, М.О. Әуезов атындағы Әдебиет және өнер институтының аға ғылыми қызметкері (Алматы, Қазақстан)

ОМАРОВА Ақлима Қайырденқызы, өнертану кандидаты, доцент, Құрманғазы атындағы Қазақ ұлттық консерваториясы (Алматы, Қазақстан)

ҚАЗТУҒАНОВА Айнұр Жасанбергенқызы, өнертану кандидаты, доцент, М.О. Әуезов атындағы Әдебиет және өнер институтының бас ғылыми қызметкері (Алматы, Қазақстан)

ТҰРМАҒАМБЕТОВА Бақыт, өнертану кандидаты, доцент, М.О.Әуезов атындағы Әдебиет және өнер институтының ғылыми қызметкері (Атырау, Қазақстан)

ДАУТОВА Гульназ Рахымқызы, PhD доктор, ғылыми -инновациялық қызмет және халықаралық байланыстар бөлімі меңгерушісінің орынбасары (Алматы, Қазақстан)

Редакционная коллегия:

ГЛАВНЫЙ РЕДАКТОР:

МАТЫЖАНОВ Кенжехан Слямжанович, доктор филологических наук, член-корреспондент НАН РК, генеральный директор Института литературы и искусства им. М.О. Ауэзова (Алматы, Казахстан)

РЕДАКЦИОННАЯ КОЛЛЕГИЯ:

СУЛТАН Ертай (заместитель главного редактора), доктор PhD, заместитель генерального директора Института литературы и искусства им. М.О. Ауэзова (Алматы, Казахстан)

ОМАРОВ Бауыржан Жумаханович, доктор филологических наук, профессор, академик НАН РК, советник Президента Республики Казахстан (Нур-Султан, Казахстан)

БАЗАРБАЕВА Зейнеп Муслимовна, доктор филологических наук, профессор, академик НАН РК, главный научный сотрудник Института языкознания имени Ахмета Байтурсынова (Алматы, Казахстан)

ЖОЛДАСБЕКОВА Баян Омирбековна, доктор филологических наук, профессор, член-корреспондент НАН РК, декан филологического факультета КазНУ им. Аль-Фараби (Алматы, Казахстан)

БАГНО Всеволод Евгеньевич, доктор филологических наук, профессор, член-корреспондент Российской академии наук (Санкт-Петербург, Россия)

КЕНДИРБАЙ Гульнар Турабековна, доктор исторических наук, профессор Колумбийского университета (Нью-Йорк, США)

СНАМОРРО Antonio Chicharro, доктор наук, профессор Гранадского университета, заведующий факультета философии и рукописи (Гранада, Испания)

КРАСОВСКАЯ Аксиния, доктор филологических наук, профессор, Бухарестский университет (Бухарест, Румыния)

НИКОЛАС Мари, доктор филологических наук, профессор, Университет Лихай (Пенсильвания, США)

НЕГИМОВ Серик Ныгметоллаевич, доктор филологических наук, профессор кафедры казахской литературы Евразийского Национального университета им.Л.Н.Гумилева (Нур-Султан, Казахстан)

АНАНЬЕВА Светлана Викторовна, кандидат филологических наук, доцент, главный научный сотрудник Института литературы и искусства им. М.О. Ауэзова (Алматы, Казахстан)

ТЕМИРБОЛАТ Алуа Берикбаевна, доктор филологических наук, профессор, заведующая кафедрой казахской литературы и теории литературы КазНУ им. Аль-Фараби (Алматы, Казахстан)

ЖУНДИБАЕВА Арай Канапиевна, доктор PhD, ассоциированный профессор, заведующая кафедрой казахской литературы государственного университета имени Шакарима г. Семей (Семей, Казахстан)

ОРДА Гульжахан Жумабердыевна, доктор филологических наук, доцент, главный научный сотрудник Института литературы и искусства им. М.О.

Ауэзова (Алматы, Казахстан)

КЫДЫР Торали Едилбай, кандидат филологических наук, доцент, главный научный сотрудник Института литературы и искусства им. М.О. Ауэзова (Алматы, Казахстан)

ШАРИПОВА Диляра Сафаргалиевна, кандидат искусствоведения, доцент, главный научный сотрудник Института литературы и искусства им. М.О. Ауэзова (Алматы, Казахстан)

ОМАРОВА Аклима Каирденовна, кандидат искусствоведения, доцент Казахской национальной консерватории имени Курмангазы (Алматы, Казахстан)

КАЗТУГАНОВА Айнур Жасанбергеновна, кандидат искусствоведения, доцент, главный научный сотрудник Института литературы и искусства им. М.О. Ауэзова (Алматы, Казахстан)

ТУРМАГАМБЕТОВА Бахыт Жолдыбаевна, кандидат искусствоведения, музыковед, старший преподаватель кафедры музыки и искусства Атырау Университет (Атырау, Казахстан)

ДАУТОВА Гульназ Рахимовна, доктор PhD, заместитель заведующего по научно-инновационной деятельности и международных связей кафедры казахской литературы и теории литературы КазНУ им. Аль-Фараби (Алматы, Казахстан)

Editorial board

EDITOR-IN-CHIEF:

MATYZHANOV Kenzhekhan Slyamzhanovich, Doctor of Philology, Corresponding Member of the National Academy of Sciences of the Republic of Kazakhstan, General director of the M.O.Auezov Institute of Literature and Art (Almaty, Kazakhstan)

EDITORIAL BOARD:

SULTAN Yertay (Deputy Editor-in-Chief), Ph.D., Vice-general director of M.O.Auezov Institute of Literature and Art (Almaty, Kazakhstan)

OMAROV Bauyrzhan Zhumakhanovich, Doctor of Philology, Professor, Academician of the National Academy of Sciences of the Republic of Kazakhstan, President's advisor of the Republic of Kazakhstan (Nur-Sultan, Kazakhstan)

BAZARBAYEVA Zeynep Muslimovna, Doctor of Philology, Professor, Academician of the National Academy of Sciences of the Republic of Kazakhstan, Chief Researcher of the Akhmet Baitursynov Institute of Linguistics (Almaty, Kazakhstan)

ZHOLDASBEKOVA Bayan Omirbekovna, Doctor of Philology, Professor, Corresponding Member of the National Academy of Sciences of the Republic of Kazakhstan, Dean of the Philological Faculty of Al-Farabi Kazakh National University (Almaty, Kazakhstan)

BAGNO Vsevolod, Doctor of Philology, Professor, Corresponding Member of the Russian Academy of Sciences (Saint Petersburg, Russia)

KENDIRBAY Gulnar Turabekovna, Doctor of Historical Sciences, Professor of Columbia University (New York, USA)

CHAMORRO Antonio Chicharro, Doctor of Sciences, Professor of Granada University, Head of the Faculty of Philosophy and Manuscript (Granada, Spain)

KRASOVSKAYA Aksinia, Doctor of Philology, Professor, Bucharest University (Bucharest, Romania)

NIKOLAS Mary, Doctor of Philology, Professor, Lehigh University (Pennsylvania, USA)

NEGIMOV Serik Nygmetollayevich, Doctor of Philology, Professor of the Department of Kazakh Literature of L.Gumilev Eurasian National University (Nur-Sultan, Kazakhstan)

ANANYEVA Svetlana Viktorovna, Candidate of Philological Sciences, Associate Professor, Chief Researcher of the M.O.Auezov Institute of Literature and Art (Almaty, Kazakhstan)

TEMIRBOLAT Alua Berikbayevna, Doctor of Philology, Professor, Head of the Department of Kazakh Literature and Literary Theory of Al-Farabi Kazakh National University (Almaty, Kazakhstan)

ZHUNDIBAYEVA Arai Kanapievna, Ph.D., Associate Professor, Head of the Department of Kazakh Literature of Semey Shakarim State University (Semey, Kazakhstan)

ORDA Gulzhakhan Zhumaberdyevna, Doctor of Philology, Associate Professor, Chief Researcher of the M. O. Auezov Institute of Literature and Art (Almaty, Kazakhstan)

KYDYR Torali Edilbay, Candidate of Philological Sciences, Associate Professor, Chief Researcher of the

M. O. Auezov Institute of Literature and Art (Almaty, Kazakhstan)

SHARIPOVA Dilyara Safargalievna, Candidate of Art History, Associate Professor, Senior Researcher at the M. O. Auezov Institute of Literature and Art (Almaty, Kazakhstan)

OMAROVA Aklima Kairdenovna, Candidate of Art History, Associate Professor, Kurmangazy Kazakh National Conservatory (Almaty, Kazakhstan)

KAZTUGANOVA Ainur Zhasanbergenovna, Candidate of Art History, Associate Professor, Chief Researcher of the M. O. Auezov Institute of Literature and Art (Almaty, Kazakhstan)

TURMAGAMBETOVA Bakhyt Zholdybayevna, Candidate of Art History, Senior lecturer at the Department of Music and Art of Atyrau University (Atyrau, Kazakhstan)

DAUTOVA Gulnaz Rahimovna, Ph.D., Deputy Head of the Department of Kazakh Literature and Literary Theory of Al-Farabi Kazakh National University for Scientific and Innovative Activities and International Relations (Almaty, Kazakhstan)

МАЗМҰНЫ

<i>БАС РЕДАКТОРДЫҢ АЛҒЫ СӨЗІ</i>	15
<i>Машақова А.Қ.</i> Қазақстан әдебиетінің шет елдерде қабылдануы.....	18
<i>Ақсақалова Ж.А.</i> М.Бекеевтің тұрмыстық жанрдағы рухани психология ізденістері.....	26
<i>Әлбеков Т.К.</i> "Алпамыс Батыр" эпосының оғыз версиясы және оның тарихи негіздері ..	35
<i>Ананьева С.В., Хамраев А.Т.</i> Қазақ поэзиясын ағылшын тіліне аудармасындағы екі мәдениеттік эстетикалық интерференция	49
<i>Еспенова А.Т.</i> Тәуелсіз Қазақстан сәндік-қолданбалы өнеріндегі заманауи ізденістер (зергерлік өнер негізінде).....	59
<i>Жақан Д.С.</i> Есмағамбет Ысмайылов және фольклор	67
<i>Миннуллин К.М.</i> Татар халық әндерін жинау және зерттеу тарихынан	75
<i>Салтақова Ж.Т.</i> "Дотан Батыр" және "Құбығұл" жырларының жиналу, жариялану тарихы	83
<i>Алтысбаева Қ.Б.</i> "Алпамыс Батыр" жырының қазақ нұсқалары	91

СОДЕРЖАНИЕ

<i>ОБРАЩЕНИЕ ГЛАВНОГО РЕДАКТОРА</i>	16
<i>Машакова А.К.</i> Зарубежное восприятие литературы Казахстана	18
<i>Аксакалова Ж.А.</i> Поиски духовной психологии М.Бекеева в бытовом жанре	26
<i>Албеков Т.К.</i> Огузская версия эпоса "Алпамыс Батыр" и его исторические основы.....	35
<i>Ананьева С.В., Хамраев А.Т.</i> Бикультурная эстетическая интерференция в переводах казахской поэзии на английском языке	49
<i>Еспенова А.Т.</i> Современные поиски в декоративно-прикладном искусстве независимого Казахстана (на основе ювелирного искусства)	59
<i>Жакан Д.</i> Есмагамбет Исмаилов и фольклор.....	67
<i>Миннуллин К.М.</i> Из истории собирания и изучения Татарских народных песен	75
<i>Салтакова Ж.Т.</i> История собирания и издания эпоса "Дотан Батыр" и "Кубыгул"	83
<i>Алтысбаева К.Б.</i> Казахские варианты эпоса "Алпамыс Батыр"	91

CONTENT

<i>EDITOR-IN-CHIEF'S ADDRESS</i>	17
<i>Mashakova A.K.</i> Foreign perception of the literature of Kazakhstan	18
<i>Axakalova Zh.A.</i> The search for spiritual psychology of M.Bekeev in the genre of everyday life	26
<i>Albekov T.K.</i> Oguz version of epos "Alpamys Batyr" and its historical bases.....	35
<i>Anayeva S.V., Khamrayev A.T.</i> Bicultural aesthetic interference in translations of Kazakh poetry into English	49
<i>Yespenova A.T.</i> Modern searches in decorative-applied art of independent Kazakhstan(based on jewelry art).....	59
<i>Zhakan D.</i> Esmagambet Ismailov and folklore.....	67
<i>Minnullin K.M.</i> From the history of collection and study of the Tatar folk songs	75
<i>Saltakova Zh.T.</i> History of collection and publication of epos "Dotan Batyr" and "Kubygul" .	83
<i>Alpysbayeva K.B.</i> Kazakh variants of the epic "Alpamys Batyr"	91

Құрметті оқырмандар, әріптестер, достар!

Сіз «Керуен» ғылыми журналының кезекті санын ашып отырсыз.

Журнал мақалалары CrossRef дерекқорында тіркеледі және әр автордың мақаласына DOI - электронды құжаттарға сілтеме жасау үшін пайдаланылатын цифрлық объект идентификаторы беріледі. Журнал «Ұлттық ғылыми-техникалық сараптама орталығы» акционерлік қоғамның (NCSTE) Қазақстандық дәйексөздер базасында (KazBC) индекстеледі. Алдағы уақыттарда авторларды Web of Science және Scopus халықаралық дәйексөздер базасына енгізілген басылымдарда қабылданған стандарттарға сәйкес жарияланымдар дайындауға бағдарлай бастаймыз. Бұған дейін аннотация мен кілт сөздердің көлеміне қойылатын талаптар реттелген.

Журналдың редакциялық алқасына қазақстандық және шетелдік жетекші ғалымдар кіреді. Журнал авторлардың жарияланымдарының ақпараттық ашықтығы мен қолжетімділігі саясатын ұстанады; мақалалар журналдың веб-сайтында үш тілде толық мәтінді қол жетімділікпен орналастырылған.

Журналдың мақсаты- гуманитарлық ғылымдар саласындағы жаңа жетістіктердің нәтижесі бойынша ақпарат беру.

Журналдың міндеттері:

Бұрын жарияланбаған және басқа журналда жариялау үшін ұсынылмаған түпнұсқа жоғары сапалы ғылыми мақалаларды қабылдау.

Авторлық құқыққа қатысты Қазақстан Республикасы заңнамасының талаптарына және жариялау этикасы бойынша әлемдік тәжірибеде жалпы қабылданған ережелерге сүйену.

Келесі гуманитарлық ғылымдар саласындағы жаңа зерттеулерді қамту:

1. Әдебиеттану
2. Өнертану

Құрметпен, «Керуен» журналының бас редакторы, филология ғылымдарының докторы, ҚР ҰҒА корреспондент мүшесі, М.О.Әуезов атындағы Әдебиет және өнер институтының бас директоры (Алматы, Қазақстан) МАТЫЖАНОВ Кенжесхан Ісләмжанұлы

Уважаемые читатели, коллеги, единомышленники, друзья!

Перед вами очередной номер научного журнала «**Керуен**».

Статьи журнала регистрируются в БД CrossRef и к каждой авторской статье обязательно присваивается DOI – цифровой идентификатор объекта, который используется для обеспечения цитирования, ссылки и выхода на электронные документы. Журнал индексируется Казахстанской базой цитирования (КазБЦ) АО «Национальный центр государственной научно-технической экспертизы» (НЦГНТЭ). Постепенно мы начинаем ориентировать авторов на подготовку публикаций по стандартам, принятым в изданиях, входящих в международные базы цитирований Web of Science и Scopus. Ранее уже были скорректированы требования к объему аннотации и ключевым словам.

В составе редакционной коллегии журнала представлены ведущие казахстанские и зарубежные ученые. Журнал следует политике информационной открытости и доступности публикаций авторов, статьи размещаются на сайте журнала на трех языках в полнотекстовом доступе.

Целью журнала является распространение научной информации и привлечение новых авторов. Журнал инициирует дискуссии по результатам новых достижений в области гуманитарных наук.

Задачи журнала:

Принимать оригинальные высококачественные научные статьи, ранее не опубликованные и не представленные для публикации в другом журнале.

Опираясь на требования законодательства Республики Казахстан в отношении авторского права и общепринятые в мировой практике положения по публикационной этике.

Ориентироваться на охват публикаций по следующим специальностям в области гуманитарных наук.

1. Литературоведение
2. Искусствоведение

С уважением и надеждой на сотрудничество, главный редактор «Керуен», доктор филологических наук, член-корреспондент НАН РК, генеральный директор Института литературы и искусства им. М.О. Ауэзова МАТЫЖАНОВ Кенжехан Слямжанович.

Dear readers, colleagues, associates, friends!

Here is the next issue of the scientific journal "Keruen".

Journal articles are registered in the CrossRef database and a DOI is necessarily assigned to each author's article - a digital object identifier that is used to provide citation, reference and output to electronic documents. The journal is indexed by the Kazakhstan Citation Database (KazCD) of the National Center for State Scientific and Technical Expertise JSC (NCSTE). Gradually, we begin to orient the authors to the preparation of publications according to the standards adopted in the editions included in the international citation databases Web of Science and Scopus. Previously, the requirements for the volume of the annotation and keywords have already been adjusted.

The editorial board of the journal includes leading Kazakhstani and foreign scientists. The journal follows the policy of information openness and accessibility of authors' publications; articles are posted on the journal's website in three languages in full-text access.

The purpose of the journal is to disseminate scientific information and attract new authors. The journal initiates discussions on the outcome of new advances in the humanities.

The tasks of the journal:

Accept original high quality scientific articles that have not been previously published or submitted for publication in another journal.

Rely on the requirements of the legislation of the Republic of Kazakhstan in relation to copyright and generally accepted in world practice provisions on publication ethics.

Focus on the coverage of publications in the following specialties: humanitarian sciences

1. Literary studies
2. Art studies

With respect and hope for cooperation, Editor-in-chief of "Keruen", Doctor of Philology, Corresponding Member of the National Academy of Sciences of the Republic of Kazakhstan, General Director of the M.O. Auezov Institute of Literature and Art MATYZHANOV Kenzhekhan Slyamzhanovich.

IRSTI 17.01.17

A.K. Mashakova
M.O. Auezov Institute of Literature and Art
Almaty, Kazakhstan
E-mail: a_mashakova@mail.ru
ORCID: 0000-0001-5700-457X

FOREIGN PERCEPTION OF THE LITERATURE OF KAZAKHSTAN

Abstract. *For profound and overall study of history of contemporary literature of Kazakh people it is necessary to consider achievements of literature of other nations and perception of literature of native literature within the context of world community. Actuality of the proposed issue causes objective necessity of studying reception of creation of Kazakh writers and poets in foreign countries, because at present best patterns of Kazakh literature have been translated into languages of many countries of the world. In this article the author discusses the special features and originality of foreign perception of the literature of Kazakhstan during Independence period. Literary translation plays a major role in this process. The number of translations and foreign feedbacks, reviews and studies is an important index for determining the international literary scale of a writer or poet.*

Keywords: *literature, Kazakhstan, translation, foreign languages, publication, perception, source, international resonance.*

Introduction. Kazakhstan has participated in the spiritual and intellectual communication with the peoples of different countries for a long time. Foreign literary critics, scholars, literary critics, writers and poets, translators do important contribution to the study of the Kazakh literature along with Kazakhstan scientists. Since independence period, scales of studies of creativity of Kazakhstan writers in the CIS and far abroad have increased. In the conditions when literature in the modern world is one of the means of spiritual communication and mutual understanding of different peoples of the world, the study of foreign perception of Kazakh literature is the relevant objective of Kazakhstan literary criticism.

The research idea is to show the extent of the international spread of interest in the literature of Kazakhstan. The aim is to present the foreign perception of the literature of Kazakhstan, consider the extensive material on the following aspects: artistic translation and publication of works by Kazakhstan authors in the CIS and far abroad.

In this article, the issue of perception is considered from the point of view of classical history of national literatures. The work of foreign literature, when appears in a new context and becomes a part of it, participates in the development of perceiving literature, along with the works created inside it. Therefore, any work that has been the object of perception of foreign literature and has been reinterpreted in terms of a new tradition is an integral component of its history. For profound and overall study of history of contemporary literature of Kazakh people it is necessary to consider achievements of literature of other nations and perception of literature of native literature within the context of world community.

Methods. Used research methods: historical-literary, analytical, textual, eureka-hermeneutic, comparative-comparative, historical-typological. Comparative-comparative method reveals the

nature and originality of artistic translations, the historical-typological method makes it possible to reveal the similarity of phenomena of different origin, the same conditions of genesis and the development of national literatures.

Comparative study of the literary process incorporates the main approaches inherent in literary science: historical-genetic, historical-functional, systemic, psychological. The historical-genetic approach is focused on explaining the similarity of phenomena as a result of their relation by origin.

This study involves the use of a variety of methodological and theoretical approaches, intensification of interdisciplinary research. The basic methodological directions in this work are the basic principles of dialectical, ontological, structural-formalistic, and also discursive-receptive poetics.

The study of one national literature through the perception of the another one is of undoubted scientific interest in terms of comparative studies. Foreign literary scholars R.J.Clements (Clements, 1978), D.Durishin (Durishin, 1979), H.R.Yauss (Yauss, 1982), V.Izer (Izer, 1999), P.Toper (Toper, 2000), as well as Russian scientists G.D.Gachev (Гачев, 2008), E.I.Lyapushkina (Lyapushkina, 2002) and Ukrainian researcher R.T.Gromyak (Громьяк, 2005) were involved in the research works on this topic. The basic thesis in studying foreign perception of literature is the thesis of the Russian researcher on comparative studies L.V.Chernets: «A foreign critic is the first representative of the progeny for the writer» (Chernets, 2003: 199). Y.Borev believes, «...the comparison of the variants, the study of the drafts, preparatory records establishes the direction of development of the author's thought and turns all these materials into the means of interpretation of the work» (Borev, 2004: 33). The national researcher in comparative studies M. Madanova calls the «complex and multifaceted study of the dynamics of introduction of national literature into the world artistic process" as a priority task of literary comparative studies» (Madanova, 2003: 23).

In the course of this study attention is paid to following articles: «The effects of formal training on literary reception» (Dixon, Bortolussi, 1996), «Artistic Communication and Dialogue of Cultures in Transboundary Context: "the Kazakh text" as a Subject of Imagological Research» (Gabdullina, Dyusekenev, 2018), «Archetypes of Kazakh and Japanese Cultures» (Bekebasova, 2019).

Results. Literary scholars from the M.O.Auezov Institute of Literature and Art make a significant contribution to the study of literary connections, determination of the place of Kazakh literature in the context of the world's artistic process, comprehension of the role and importance of literature in the dialogue between cultures. Institute scientists have established international relations with domestic and foreign higher educational institutions, scientific centers: Kazan Federal University (Kazan), Abai Center of the Baku State University (Baku), Tashkent State Pedagogical University (Tashkent), the Institute of Literary Studies of the National Academy of Sciences of Belarus (Minsk), The Center of the Kazakh language, history and culture named after Abai at Belarusian National University (Minsk), the University of Mugla (Mugla, Turkey). They have various scientific and creative contacts with foreign researchers – Hatip Minnegulov (Russia), Firusa Agayeva (Azerbaijan), Abdulla Rustamov (Uzbekistan), Mikola Metlitski and Ales Karlyukevich (Belarus), Ali Abbas Chinar (Turkey), Lily Zheng (China) and others.

For a number of years they have been engaged in scientific activities in the framework of the fundamental and applied research program of the Ministry of Education and Science of the Republic of Kazakhstan. As a result, they prepared and published joint monographs: «Literary and Artistic Dialogue», «International Relations of Kazakh Literature of the Independence Period», «Integration Processes and Kazakh Literature», «Kazakh-American literary relations», «World Literary Process of the XXI Century», «Abai Kunanbayev in World Literary Studies». The collections «World of Auezov», «World of Nurpeissov», «World of Olzhas Suleimenov», «Creativity of Abai Kunanbayev in a foreign reception» in the series «International relations of Kazakh Literature» have published.

These collections include foreign sources on the creativity of Kazakh writers and poets, translated into Russian from various foreign languages. There are no analogues of these books in Kazakhstan. These scientific works are widely spread in the world. Thus, the collection «Creativity of Abai Kunanbayev in foreign reception» has been transferred to the libraries of Korea, Iran, Poland, Germany, Russia, Belarus, Azerbaijan, Georgia, Tatarstan, Uzbekistan. In 2017 the collection was transferred to the National Library of Belarus, the Institute of Literary Studies of the National Academy of Sciences of Belarus, the Center for Kazakh Language, History and Culture named after Abai in the Belarusian National University.

Currently, it is planned to prepare the collection «Foreign Perception of the Literature of Kazakhstan», which will include publications by foreign authors related to the creative writings of Makhambet Utemissov, Zhambyl Zhabayev, Sabit Mukanov, Gabit Musreprov, Anuar Alimzhanov, Ilyas Esenberlin, Maurice Simashko, Dmitry Snegin, Abish Kekilbayev, Mukagali Makatayev, Satimzhan Sanbayev, Sabit Dosanov, Gerold Belger and other famous writers and poets of Kazakhstan. Their works have been translated into several languages of the peoples of the CIS and other foreign countries. The idea to collect materials on foreign perception of the above-mentioned writers of Kazakhstan in one collection arose due to the fact that there are not so many translations and, correspondingly, few foreign responses to their creative writings in comparison with the works of Abai Kunanbayev, Mukhtar Auezov, Abdizhamil Nurpeissov and Olzhas Suleimenov, whose works have been translated into many foreign languages, and received so many responses from foreign writers, poets and literary critics that they were published in separate collections. Despite the smaller scale of foreign perception of the above-mentioned writers, high appreciation of their creativity by professional readers of the CIS and foreign countries is of great value for international recognition of the literature of Kazakhstan. Currently, there is extensive material on the Foreign Perception of the Literature of Kazakhstan, which has not been translated and published so far.

The scientific novelty lies in the fact is that foreign publications related to the creative writings of a number of writers and poets of Kazakhstan will be collected and generalized in translation into Kazakh and Russian languages for the first time. By present period, similar works have been carried out, basically, based on foreign perception of one writer or poet. In addition, the novelty will be the inclusion of not only Kazakh writers, but also representatives of Russian, German and other ethnic groups of Kazakhstan. New materials from foreign languages will be introduced into scientific circulation. The names of new foreign researchers of national literature who have not been know yet will be presented.

The publication of the collection in the Kazakh language complies with main provisions set forth in the N.Nazarbayev's article «Look into the Future: Modernization of Public Consciousness». Offering the agenda for the coming years, he calls the project «New Humanitarian Knowledge. 100 new textbooks in Kazakh» on public and humanitarian knowledge as a priority area, which will provide «the opportunity for our youth to learn from the best world models» (Nazarbayev, 2017: 2). The new collection is intended to familiarize Kazakh students of philological faculties of higher educational institutions with literary critical articles of foreign professional readers – literary scholars, literary critics, writers and poets analyzing the work of prose writers and poets of Kazakhstan.

The publication of the collection in Russian will contribute to the implementation of another project «Modern Kazakhstani culture in the global world», which has been proposed by N.Nazarbayev. As we know, Russian is one of the six languages of the UN. In our country, it functions as a language of interethnic communication. During the discussion of the program article «Look into the Future: Modernization of Public Consciousness» at a round table discussion which was organized by the Embassy of Kazakhstan in Russia, A.Vassiliev, Senior Researcher of the Center for Central Asia, the

Caucasus, the Urals and Volga Region Studies, the Institute of Oriental Studies, Russian Academy of Sciences, noted: «The Russian language will be used as a means of transmission of the economic and cultural achievements of Kazakhstan to the international arena» (Nazarbayev, 2017). In the planned collection – as a means of transmission of the achievements of the literature of Kazakhstan in the global world.

Discussion. The development of Kazakh literature is currently taking place in the context of globalization and integration of the independent Republic of Kazakhstan into the world community. The entry of Kazakh literature into the world artistic process is conditioned by such factor as artistic translation. The process of translating Kazakh literature into the languages of the world's peoples can be divided into two periods. The Soviet period can be called a favorable period in the history of artistic translation of Kazakhstan. Most of foreign translations have been done in the socialist countries. Thus, the books of many Kazakhstan authors: A.Alimzhanov, T.Akhtanov, A.Kekilbaev, S.Sanbayev, M.Simashko, D.Doszhanov were translated into German and published in the GDR. Among Western European countries, the significant work in the field of translation of Kazakh literature was done in France. In this country in the middle of the 20th century the works of the most famous Kazakhstan writers have been translated into French earlier than in other Western European languages. For example, the publishing house «Gallimard» published «The Stories of Black and Red Sands» and the novel «Mazdak» by M. Simashko.

The artistic translation of Kazakhstan writers and poets into the world languages during the first years of the independence of Kazakhstan was done rarely, but over time the situation changed for the better. In 1993, a collection of short stories by D.Doszhanov in Spanish has been published in Barcelona. In 1995, the «Hatyngol Ballad» by A.Kekilbayev was published in Mongolia. In 1996, in Canada and the UK, the poetic collection «Time of Silence» by B.Kanapyanov was published in English. In 1998, the book «From Baikal to the Balkans» by R.Berdibay was translated in Turkey. In 1999, the book «End of the Legend» by A.Kekilbayev was published in Hungary, M.Shakhanov's «The Misconception of Civilization» was published in Turkey, and in Germany and Switzerland there was a presentation of this book in the German language.

In the XXI century the intensification of the process of artistic translation of the literature of Kazakhstan abroad has been observed. In 2006, the novel «The Minaret, or the End of a Legend» by A.Kekilbayev was published in Germany, and I.Esenberlin's book «The Nomads» was published in Bulgaria. In 2007, presentation of the book «White Aruana» by S.Dosanov took place in France, in 2008 – presentation of the book «Wind of the Steppes» with selected poems of S.Sariev and N.Orazalin, in Germany the novel «Buran» by T.Akhtanov was published. In 2009, Berlin hosted the presentation of the novel by G.Belger «House of the Wanderer». In 2013, the Anthology of Kazakh literature «The Stories of the Great Steppe» with works by G.Musrepov, A.Kekilbayev, M.Makatayev, F.Ongarsynova, B.Kanapyanov, D.Amantai, S.Sariev and others was published in the US. In 2013, D.Amantai's book «At the Top of Karkaraly» was published in French, Turkish and Mongolian. In 2014, a collection of D.Isabekov's works was presented in England, a book «Berge sind Legende» with selected poems of M.Makatayev was published in Germany. In 2015, in the US the Anthology of Kazakh literature «Summer Evening, Prairie Night, Land of Golden Wheat», the story of B.Sokpakbayev «My name is Koja» and M.Makatayev's poetic collection «Selected poetry of Mukaghalı» have been published. Literary contacts established during the Soviet period with the CIS countries are continuously developing.

Thanks to the process of artistic translation of the literature of Kazakhstan in the CIS and foreign countries, the material related to its foreign perception is constantly being supplemented with new sources. In this regard, there is a need to present the full scale of international resonance of the works of Kazakhstan writers and poets to the wide range of readers.

One can name a number of countries that during the independence period show the greatest interest in Kazakh literature. Among European countries – France, Germany and Hungary, and among countries of the foreign East – Turkey, India, Pakistan, Iran, China, Mongolia, interest in Kazakh literature is growing in the USA.

The research on foreign perception of the literature of Kazakhstan allows us to determine the periodisation of this process. It can be divided into two stages: the first stage corresponds to the Soviet period of development of Kazakh literature, and the second stage begins with Kazakhstan's independence and continues to present day. The nature of the perception of our literature abroad during the Soviet period and the period of independence is different. In the Soviet period, the process of perception was descriptive and introductory in nature. Because, previously, not only Kazakh literature, but also the Kazakh people themselves were not known abroad, therefore, in these reviews and critical articles, it was possible to familiarize foreign readers with the Kazakh nation, the customs, originality and specificity through the works of the Kazakh writers and poets. In the period of independence, the process of the in-depth analysis of the works increases, this expresses the evolutionary nature of the process of foreign perception. Although, of course, the foreign perception of Kazakh literature sometimes is still descriptive, the in-depth analysis prevails. The main feature is the appearance of scientific monographs on Kazakh literature in foreign countries.

Conclusion. Perception of the creative work by national and foreign public, certainly has different character. Foreign sources of perception have great importance in the history of national literatures, because they are, as a rule, the evidence of a new, in most cases objective, and sometimes unexpected, unexpected look at ordinary phenomena and facts. Study of one national literature through the perception of the other is of obvious scientific interest. Professional approach of the reader to literary perception, his/her knowledge and experience are also important. Important is the revealing the role of the critic of the foreign country in the evaluation of national literature, as he differently evaluates the well-known facts in the writer's homeland, perceives the things reflected in the artistic work from a different vision.

А.Қ. Машақова

М.О.Әуезов ат. Әдебиет және өнер институты

Алматы, Қазақстан

E-mail: a_mashakova@mail.ru

ҚАЗАҚСТАН ӘДЕБИЕТІНІҢ ШЕТ ЕЛДЕРДЕ ҚАБЫЛДАНУЫ

Аңдатпа. Қазақ халқының қазіргі әдебиет тарихын терең де жан-жақты зерттеу үшін өзге халықтар әдебиетінің жетістіктеріне көңіл бөлу қажет және төл әдебиетіміздің әлемдік әдеби қоғамдастық контекстінде қабылдануын ескеру керек. Ұсынылған мәселенің өзектілігі қазақ жазушылары мен ақындары шығармашылығының шетелдік қабылдануын зерттеудің қажеттілігінен келіп туындайды, себебі, қазірде қазақ әдебиетінің ең озық үлгілері көптеген әлем тілдеріне аударылған. Мақалада автор тәуелсіздік кезеңіндегі шетел қабылдауындағы Қазақстан әдебиетінің өзіндік сипаты мен ерекшеліктерді қарастырады. Бұл үдерісте көркем аударма үлкен рөл атқарады. Аудармалар саны, шетелдік шолулар мен зерттеулер жазушының немесе ақынның халықаралық әдеби ауқымын анықтайтын маңызды көрсеткіш болып табылады.

Түйін сөздер: әдебиет, Қазақстан, аударма, шетел тілдері, басып шығару, қабылдануы, көз, халықаралық қарсы алу.

А.К. Машакова

Институт литературы и искусства им. М.О.Ауэзова

Алматы, Казахстан

E-mail: a_mashakova@mail.ru

ЗАРУБЕЖНОЕ ВОСПРИЯТИЕ ЛИТЕРАТУРЫ КАЗАХСТАНА

Аннотация. Для глубокого и всестороннего исследования истории литературы казахского народа необходимо принимать во внимание достижения литератур других народов и учитывать восприятие отечественной литературы своего народа в контексте мирового литературного сообщества. Актуальность заявленной проблемы вызывает объективную необходимость изучения восприятия творчества казахских писателей и поэтов в зарубежных странах, поскольку к настоящему моменту лучшие образцы казахской литературы переведены на языки народов многих стран мира. В данной статье автор рассматривает особенности и своеобразие зарубежного восприятия казахстанской литературы периода независимости. Большую роль в этом процессе играет художественный перевод. Количество переводов и зарубежных отзывов, рецензий и исследований является важным индексом для определения международного литературного масштаба писателя или поэта.

Ключевые слова: литература, Казахстан, перевод, иностранные языки, издание, восприятие, источник, международный резонанс.

Информация об авторе:

Машакова А.К., Институт литературы и искусства им. М.О.Ауэзова, Алматы, Казахстан.
E-mail: a_mashakova@mail.ru. Scopus iD: 57196947633. WoS iD: Y-5258-2019. ORCID: 0000-0001-5700-457X.

REFERENCES

- [1] Bekebasova A.N. (2019). Archetypes of Kazakh and Japanese Cultures. News of NAS RK, 6, 87-93 (eng.).
- [2] Borev Y. (2004). Interpretation of artistic work. Problems of modern comparative literature (28-37). Moscow: Publ. House of the Institute of World Literature RAS (rus.).
- [3] Chernets L.V. (2003). Foreign critic – is a first representative of generation for writer. Comparative Literature: a theoretical and historical aspects (199-207). Moscow: Moscow State University Press (rus.).
- [4] Clements R.J. (1978). Comparative Literature as Academic Discipline. New York: Modern Language Association of America (eng.).
- [5] Dixon P., Bortolussi M. (1996). The effects of formal training on literary reception. Poetics (Scopus), Vol. 23, Issue 6, 471-487 (eng.).
- [6] Dyurishin D. (1979). The theory of comparative study of literature. Moscow: Progress (rus.).
- [7] Gabdullina V.I., Dyusekenov D.N (2018). Artistic Communication and Dialogue of Cultures in Transboundary Context: «the Kazakh text» as a Subject of Imagological Research. World of science, culture, education (Russian Science Citation Index), 1, 366-369 (rus.).
- [8] Gatchev G.D. (2008). The mentality of the peoples of the world. Moscow: Algoritm (rus.).
- [9] Gromyak R.T. (2005). Methodology for the implementation of the receptive approach to literary phenomena in comparative studies. Literary Comparative, 1, 64-73 (ukr.).
- [10] Iser V. (1999). Receptive aesthetics. Hermeneutics and translatability. Academic Notebooks, 6, 59-96 (rus.).
- [11] Jauss H.R. (1982). Toward an Aesthetic of Reception. Minneapolis: University of Minnesota Press

(eng.).

[12] Look into the future of Kazakhstan (2017). VESTI.RU. URL: <http://www.vesti.ru/doc.html?id=2890065>.

[13] Lyapushkina E.I. (2002). Introduction to hermeneutics. St. Petersburg: Publishing house of St. Petersburg University (rus.).

[14] Madanova M. (2003). Introduction to comparative literature. Almaty (rus.).

[15] Nazarbayev N.A. (2017). Look into the Future: Modernization of Public Consciousness. Kasachstanskaja Prawda, 71, 1-2.

[16] Topper P.M. (2000). Translation in the system of comparative literature. Moscow: Nasledie (rus.).

ӘДЕБИЕТ

[1] Бекебасова А.Н. (2019). Қазақ және япония мәдениетінің архетиптері. ҚР ҰҒА Хабарлары, 6, 87-93 (ағыл.).

[2] Боров Ю. (2004). Көркем шығарманың интерпретациясы. Қазіргі салыстырмалы әдебиеттануының мәселелері (28-37). Мәскеу: РҒА ӘӘИ басп. (орыс.).

[3] Габдуллина В.И., Дюсекенев Д.Н. (2018). Шекаралас ортадағы көркемдік қатынас және мәдениеттер диалогы: «қазақ мәтіні» имагологиялық зерттеу нысаны ретінде. Ғылым, мәдениет, білім әлемі (РИНЦ), 1, 366-369 (орыс.).

[4] Гачев Г.Д. (2008). Әлем халықтарының менталитеті. Мәскеу: Алгоритм (орыс.).

[5] Громяк Р.Т. (2005). Салыстырмалы зерттеулерде әдеби құбылыстарға рецептивті көзқарасты жүзеге асыру әдістемесі. Әдеби салыстырмалы, 1, 64-73 (укр.).

[6] Диксон П., Бортолучи М. (1996). Формальді әдеби қабылдауды оқытудың әсері. Poetics (Scopus), 23 (6), 471-487 (ағыл.).

[7] Дюришин Д. (1979). Әдебиеттерді салыстырмалы зерттеу теориясы. Мәскеу: Прогресс (орыс.).

[8] Изер В. (1999). Рецептивті эстетика. Герменевтика және аударма мүмкіндігі. Академиялық дәптерлер, 6, 59-96 (орыс.).

[9] Қазақстанның болашаққа көзқарасы (2017). ВЕСТИ.RU. <http://www.vesti.ru/doc.html?id=2890065> (орыс.).

[10] Клементс Р.Ж. (1978). Академиялық пән ретіндегі салыстырмалы әдебиет. Нью-Йорк: Қазіргі американдық тіл қауымдастығы (ағыл.).

[11] Ляпушкина Е.И. (2002). Герменевтикаға кіріспе. Санкт-Петербург: Санкт-Петербург университетінің баспасы (орыс.).

[12] Маданова М.Х. (2003). Салыстырмалы әдебиеттануға кіріспе. Алматы (орыс.).

[13] Назарбаев Н.Ә. (2017). Болашаққа бағдар: рухани жаңғыру. Казахстанская правда, 71, 1-2 (орыс.).

[14] Топер П.М. (2000). Салыстырмалы әдебиеттану жүйесіндегі аударма. Мәскеу: Наследие (орыс.).

[15] Чернец Л.В. (2003). Шетелдік сыншы – жазушы үшін кейінгі ұрпақтың алғашқы өкілі. Салыстырмалы әдебиеттану: теориялық және тарихи аспектілер (199-207). Мәскеу: ММУ басп. (орыс.).

[16] Яусс Х.Р. (1982). Рецептивтік эстетика туралы. Миннеаполис: Миннесота универ. басп. (ағыл.).

ЛИТЕРАТУРА

[1] Бекебасова А.Н. (2019). Архетипы казахской и японской культур. // Известия НАН РК. 6, 87-93 (англ.).

[2] Боров Ю. (2004). Интерпретация художественного произведения. Проблемы современного сравнительного литературоведения (28-37). – Москва: Изд. ИМЛИ РАН (рус.).

[3] Взгляд в будущее Казахстана (2017). – ВЕСТИ.RU. <http://www.vesti.ru/doc.html?id=2890065> (рус.).

[4] Габдуллина В.И., Дюсекенев Д.Н. (2018). Художественная коммуникация и диалог культур в условиях трансграничности: «казахский текст» как предмет имагологического исследования. – Мир науки, культуры, образования (РИНЦ), 1, 366-369 (рус.).

[5] Гачев Г.Д. (2008). Ментальности народов мира. Москва: Алгоритм (рус.).

[6] Громяк Р.Т. (2005). Методика реализации рецептивного подхода до литературных явлений в

компаративных исследованиях. – Литературная компаративистика, 1, 64-73 (укр.).

[7] Диксон П., Бортолучи М. (1996). Эффекты формального обчения литературной рецепции. – Poetics (Scopus), 23 (6), 471-487 (англ.).

[8] Дюришин Д. (1979). Теория сравнительного изучения литературы. – Москва: Прогресс (рус.).

[9] Изер В. (1999). Рецептивная эстетика. Герменевтика и переводимость. // Академические тетради, 6, 59-96 (рус.).

[10] Клементс Дж.Р. (1978). Сравнительная литература как академическая дисциплина. Нью-Йорк: // Ассоциация современного американского языка (англ.).

[11] Ляпушкина Е.И. (2002). Введение в герменевтику. – Санкт-Петербург: Издательство Санкт-Петербургского университета (рус.).

[12] Маданова М. (2003). Введение в сравнительное литературоведение. – Алматы (рус.).

[13] Назарбаев Н.А. (2017). Взгляд в будущее: модернизация общественного сознания. – Казахстанская правда, 71, 1-2 (рус.).

[14] Топер П.М. (2000). Перевод в системе сравнительного литературоведения. – Москва: Наследие (рус.).

[15] Чернец Л.В. (2003). Иностраный критик – это для писателя первый представитель потомства. // Сравнительное литературоведение: теоретический и исторический аспекты (199-207). – Москва: Издательство МГУ (рус.).

[16] Яусс Х.Р. (1982). О рецептивной эстетике. Миннеаполис: – Изд. Университета Миннесота (англ.).

FTAMP 18.31.31

Ж.А. Ақсақалова

М.О. Әуезов атындағы Әдебиет және өнер институты
Ғылыми қызметкер
Алматы, Қазақстан
E-mail: nurbिनur_86@mail.ru
ORCID: 0000-0001-7374-0366

М.БЕКЕЕВТИҢ ТҰРМЫСТЫҚ ЖАНРДАҒЫ РУХАНИ ПСИХОЛОГИЯ ІЗДЕНІСТЕРІ

Аңдатпа. Ж.А. Ақсақалованың «М.Бекеевтің тұрмыстық жанрдағы рухани психология ізденістері» атты мақаласы, заманауи қазақ бейнелеу өнерінің дамуына өзіндік үлесін қосып келе жатқан, талантты отандық суретші Марат Бекеев шығармашылығына арналған. Мақалада суретшінің жалпы шығармашылығына тоқталып, «балалық шақ» тақырыбына қалам тартқан туындыларына кеңінен талдау жасалынған. Туындыларға стилистикалық және салыстырмалы талдау жүргізу арқылы суретшінің өзіндік қолтаңбалық ерекшелігі, композиция құрудағы және түстік үйлесімділікті сақтаудағы шеберлігі анықталды. Сонымен қатар қылқалам шеберінің негізгі тақырып аясын ашу барысындағы, философиялық және психологиялық рухани, идеялық және мазмұндық ізденістері айқындалды.

Түйін сөздер: Бейнелеу өнері, кескіндеме, тұрмыстық жанр, түстік үйлесім, композициялық құрылым.

Кіріспе. Қазіргі таңда кескіндеме өнерінің мүмкіншіліктері кеңейіп, суретшілеріміз әлемдік деңгейде өзге елдермен тәжірибе алмасып келеді. Отандық кескіндеме өнерінің даму бағыттары мен көркемдік ерекшеліктеріне өнертанушылар әлем өнерімен салыстырмалы түрде қарап, баға беру мүмкіндігі кеңейді. Егемендік алған жылдардан бастап суретшілер жанрлық кескіндемеге көбірек қалам тартып, өздерінің шеберліктерін шыңдап жүр. Соның ішінде адамның шынайы өмірі мен тұрмыстық жағдайынан хабар беретін элементтері бар көріністерді тұрмыстық жанр тұрғысынан кеңінен қарастыруымызға мүмкіншілік береді. Сол себепті де суретші М.Бекеевтің «балалық шақ» тақырыбында жазылған шығармаларын аталмыш жанр тұрғысынан қарастыра аламыз.

Әдістер. Мақаланың тақырыптық аясын ашу барысында суретшінің «балалық шақ» тақырыбына арналған шығармашылық кезеңіне кеңінен тоқталып, туындыларына стилистикалық, салыстырмалы талдау жұмыстары жүргізілді.

Нәтижелері. Кескіндемелік композицияларға талдау жүргізу барысында қылқалам шеберінің өзіндік ерекшелігі, композиция құрудағы және түстік үйлесімділікті сақтаудағы шеберлігі анықталды. Тақырып астарындағы философиялық және рухани ізденістері айқындалды.

Талқылау. Марат Бекеев – 1964 жылы Ақтөбе облысында дүниеге келген. 1979 жылы Ақтөбедегі мәдени-ағартушылық училищенің табалдырығын аттап, 1983 жылы одан көркем безендіруші мамандығын алып шығады. Ал 1984-1990 жылдар аралығында Минск қаласындағы Белорусь Мемлекеттік театр және көркемсурет институтының қондырғылы

кескіндеме факультетінде өз білімін шыңдай түседі (Марат Бекеев, 2018. KAZARIAN ART CENTER). Оқуын аяқтаған соң туған еліне оралып, шығармашылық жұмыспен айналыса бастайды. Шығармашылық жолын дамыту барысында қазақ жерінде және де шет елдерде өткен көптеген көрмелерге қатысады. Міне, осылайша қазақ бейнелеу өнері сахнасында тағы да бір талантты суретші бейнесі бой көтерді.

Суретшінің тұрмыстық жанрда көрініс тапқан туындыларына 2000-шы жылдардан бастап орындалған балалық шақ тақырыбына арналған бір топ еңбектер қатары жатады. Бұл суретшінің өз балалық шағына кішігірім саяхат жасаған шағын өлшемдегі шығармалары. Тіпті, бұл композицияларды кескіндемешінің өз-өзімен сырласу тәсілі десе де болады.

Балалық шақтың ең маңызды сәттерін қалыптастырып, суретшінің жеке естеліктеріне айналған картиналар формаларының қарапайымдылығы мен жылы гаммалы бояу түстерінің нәзік үйлесімі арқылы өзіндік ерекшелігін жоғалтпауда. Адамзат атаулының тұрмысын тек жағымды жағынан көрсетіп, жан сарайыңды жадыратуға тырысады. Суретші шығармаларындағы бояулар ойыны суық түстің өзін жылы көрсетіп, жарқын өмірге есік ашады. Жылы және суық түстердің өзара араласып, жылылық күйіне ортақтасуынан кескіндемедегі жалпы көрініс – көруші қауымды кең тынысымен дем алдыра түседі. Нәзік бояулар ырғағы – барлық шығармаларында өз жалғасын тауып, бірін-бірі толықтыра түсіп, тақырып аясын кеңейте түседі. Әрбір шығармасынан сағыныш пен өткенді еске алу формасы нақты берілген.

Жоғарыда айтылған көріністер мен ойлар Бекеевтің «Жеті нан», «Шатырда», «Бұлттар» (2003), «Жайлы кеш», «Тал түс», «Жаңбыр жауғанда», «Марат үйге», «Достар» (2004), «Тостаған», «Пештің қасында» (2005) атты бір топ шығармаларынан анық көрініс табады. Бұл туындылардың барлығының жалпы көріністері ұқсас. Ауылдық жер үй мен шарбақ, күнделікті үй тіршілігімен айналысқан ана мен өз қиялында өмір сүрген бала, аула мен ошақ, сарғыш қоңыр түсте үйлесім тапқан жер мен түрлі түске енген құрақ көрпе бейнесі композицияның негізгі элементтеріне айналған. Яғни, туындыда адамзаттың тіршілік ету барысындағы күнделікті іс-әрекеті, тұрмыстық қажеттілікте пайдаланылатын заттары көрініс табады.

М.Бекеев өз туындыларындағы философиялық ойды көрушіге нақты жеткізу барысында суретші Д.Әлиев қолданған «мысал-әңгімелік» (притча) әдісті қолданады. Бұл әдіс арқылы өмірдің құндылығы мен негізгі мәнін жеткізуге барынша тырысады. Сол себепті де шығарманың басты оқиғасына адамның естен кетпес жарқын балалық шағын жинақтайды. «Балалық шақ» көрінісі – идеяның жеңіл қабылдауына септігін тигізуде.

Суретшінің 2004 жылы орындалған «Жаңбыр жауғанда» атты туындысында аталмыш идея түн мезгілі арқылы көрініс табады. Бүкіл әлем қараңғылық құшағына енген. Себелеп жауған жаңбыр бірте-бірте өз күшіне енуде. Жауын әсерінен бүткіл ауа тазарып, айнала ерекше хош иіске бөленген. Тамшылап әрі тырсылдып аққан дыбыстар осындай керемет сәтті одан әрі әрлендіріп, көркейте түсуде. Түнгі әлемдегі дәл осы ғажайып мезетті асыға күтіп, жадынан таса қылып алғысы келмеген жас бала далаға жүгіре шыққан. Сол жақ бөліктен көрінген үйдің сыртқы есігі ашулы қалпында тұр. Есіктен жарқырай түскен электр жарығы қараңғылыққа өзінше қыр көрсетіп, тәкаппарлана түскендей. Жалған жарық әлемнен тынысы тарылып қараңғылыққа беже жөнелген бала – далаға шыға салысымен ылғалданған таза ауаны бар жан-тәнімен құшырлана жұта түсуде. Жұтқан сайын танауы жыбырлап, кең сарайы ашыла түскендей.

Аталмыш туындының дәл ортаңғы тұсынан орын алған бала бейнесі қара түнекке бет бұрып, көрерменге арқасын бере орналасқан. Жүзін жасырған қалыпта бір орында қатып қалған. Бойындағы ентігін баса алмаған ол сәл есеңгіреп қалған тәрізді. Өзге әлемге көңілі

ала-бұрта ұмтылған қызығушылығы оны бөтен әрі өзіне белгісіз әлемге енгізіп жібергендей. Белгісіздіктен сескенген бала – сәл абыржулы. Дегенмен, бойында бұл әлемнің құпиясын ашуға деген қызығушылық оты да жанып үлгірген. Жалғыздық кемесінен орын алып, ұзақ сапарға аттанғандығын енді ғана ұққандай. Ғаламат тылсым күштің бойын түгелдей өзіне бағындырып билеп алғандығы соншалық, тіпті артына бір бұрылып қарауға да мұрша бермейді. Жас бала бейнесіне бар күшін сала жарқырай түскен жарық, бейне бір оны жібергісі келмеген сыңай танытуда. Ал, адамзат ұрпағы бұл кезде тырсылдап жауған жанбыр даусын да, жарқырай түскен шам жарығын да сезбейтін халге түскен. Ол қорқыныш атауын бойынан біржолата ада қылып, өзін асыға күткен мынау әлем құшағына еруге белін бекем буған. Бұл қараңғылық өзгеге қара түнек болып көрінгенімен, өзіне жылы сәулесін төккен ерекше жарық әлем тәрізді. Осынау аз ғана уақыт ішінде, ішкі жан дүниесі өзгеге жарық болған шынайы әлемнен ұзақ уақытқа ажырап үлгірген еді. Оның бұл жалған әлемге енді қашан, қандай күйде оралатындығы бізге әзірше белгісіз. Жас баланың өзіне ғана аян болған бұл құбылыстың шын мәнін де құпия болып қалғандығы да бәлкім, дұрыс та шығар.

Кескіндеменің артқы шебіндегі қараңғылық пен алдыңғы шебіндегі жарықтан өзара қарама-қарсылықты байқаймыз. Ал, бала мен түнгі жауған жауын бейнесі осы қарсыласқан екі әлемді байланыстырушы қызметін атқаруда. Өзара қарама-қайшылыққа түскен екі әлем шығармадағы негізгі көріністің мазмұнын ашушы бала бейнесінің маңыздылығын айқындай түседі. Сонымен қатар туындыдағы бұл кейіпкер композициялық құрылымның басты қозғаушы күші. Бала бейнесі үй ішінен түскен жарықты тежеп, қараңғы әлемнің өзіндік қалыпты ерекшелігін сақтап тұр. Ол екі әлемнің өзара астасып кетпеуіне себепкер.

Суретші кенеп бетінде майлы бояу арқылы 35/45 см-дегі шағын форматта орындалған бұл шығармасында, бейнелерді шартты қарапайым формалар арқылы жеткізу барысында, шынайылықтан алшақтап, адамның өз фантазиясына ерік беруіне мүмкіншілік береді. Осынау қарапайым ғана (түн, жауған жаңбыр, үйден таза ауа жұтайын деп шыққан балақай) тұрмыстық көріністен өзгеше атмосфера қалыптастырады. Ішкі жан дүниеге жылылық пен әлдебір нәрсеге деген сағыныш отын тұтатады. Сонымен қатар, әр бір адамзаттың ішкі психологиялық, рухани жай-күйі сонау балалық шағымен тығыз байланыста болатындығын дәлелдейді.

Шығармадағы бала бейнесінің орналасу тәсілі – құпияға толы әрі басты көрініс пен көруші арасын байланыстырып тұрған негізгі элемент. «2005 жылы жазылған «Түнгі жаңбыр» атты картинадағы образға көз салсаң, дір еткізіп арқаңнан ызғар өткен өзінді көргендей боласың. Алтын шұғыла үстінде жалаңаяқ жер басып тұрған жалғыз сұлба және баланы сиқырлап қойғандай қап-қара түннің алып кеністігі. Баспана жарығы мен адамның қайсар жүректілігі айқара ашылған ағаш есік – балаға мынау беймәлім әлемге қарсы тұрарлық күш беретін сыңайлы» (Қазақстан өнері. Есімдер достастығы. 2005). Бір сәтте жас бала орнында өзін тұрып, сонау белгісіз әлемге жақындай түскендей боласың. Осы күйді өз басыңнан өткізіп көрген кезде ғана суретшінің бала бейнесі арқылы өзінің өткен өміріне сапар шегіп кеткендігін аңғаруға болады. Қара түске боялған қараңғылықтағы белгісіз әлем суретшінің өз балалық шағынан алыстап, ұзақ сапар шеккен қазіргі әлемі. Ал, артта қалған жарық көрінісі – адамзат өміріндегі ең бақытты да қызықты балалық шағының ыстық ұясы. Сол ұядан ерте қанат қағып, ұшып кеткен балапан қайта оралғысы келгендей. Бірақ енді барлығы да тым кеш. Оралуға жол жоқ. Тек қана сол өз жаныңа ерекше жылылық сыйлаған әлемге сағынышпен ғана қарауға мүмкіншілігін бар.

Міне, осындай қарапайым ғана көрініс астарында күнделікті тұрмыстан сәл дем алып, көңіліңе жадыраңқылық сыйлайтын ерекше көңіл күй бар. Көрушіні сол күйге енгізу үшін суретші түстерді өзара үйлестіріп, кенеп бетінде бояулармен ойнай түседі. Сол жақ бөлік

ортаңғы бөліктегі бала бейнесіне дейін жарығын төгіп тұрса, оң жақ бөлігі керісінше қараңғылыққа енуде. Шығарманы сол жақ жоғарғы тұстан оң жақ төменгі тұсқа дейін көлбеу сызықпен бөліп қарастыратын болсақ, осы өзара қарама-қарсылық айқын көрінеді. Ал енді, дәл сол сызықты кері бағытта орналастырсақ, туындыдағы жарық пен қараңғылық арасындағы тепе-теңдікті көре аламыз. Осылайша, бұл композиция өзара контрастыны құрайтын қара мен сары түстің үйлесуінен құралған. Картинаның сол жағынан орын алған үй көрінісіндегі күлгін түс пен алдыңғы бөліктегі жер бейнесіндегі ашық қоңыр түс – жарық пен қараңғылық арасындағы қайшылықты бәсеңдете түседі. Мұндағы сары түс – сағынышты өршіте түссе, қара түс – белгісіздіктен хабар беруде.

«Жаңбыр жауғанда» атты композициядағы балалық шақ бейнесі кезекті жалғасын, суретшінің 2004 жылы жазылған келесі бір шығармасы «Жайлы кеш» көрінісінен табады. Бұл туындыда баланың жан дүниесінің тазалығы айқын сезіледі. Қайран балалық шақ! Қоршаған ортаны, тіпті бүкіл әлемді тек қана таза қалпында қабылдап, оны құшағын жая қарсы алады. Туған жерге, елге деген сүйіспеншілік, табиғат сұлулығына деген шексіз махаббат та біздің балалық шағымыздан нәр алып, өзінің тамырын тереңге бойлататыны анық.

Бұл шығармадағы оқиға жаз мезгілінің жайлы, шуақты кештерінің бірі арқылы жеткізіледі. Айнала жадырап, кешкі ауа тазарып, бүкіл әлем бір сәтке тыным тауып, тыныштыққа оранған. Ешқандай дыбыс атаулы естілмейтін үнсіз күйге енген. Кескіндеменің алдыңғы шебіндегі екі бала бейнесі орын алған. Бірі жерге тізерлеп отырған қалпында, ал енді бірі жантая жатып, көрерменге арқаларын берген күйде әсем табиғатты тамашалауда. Екеуі де адамзат пен табиғат арасындағы өзара байланысты барынша нығыздай түскендей. Шығарманың оң жақ бөлігінде ауылдық жер үйдің кішкене бөлігі мен шарбағы көрінсе, сол жақ бөліктен кернейінен ақ түгіні будақтаған самаурын бейнесі орын алған. Артқы планда ерекше көк түске бөленген ашық аспан аясы. Аспанның жоғарғы бөлігінде қызғыш реңктер көрініс тауып, картинадағы негізгі оқиға уақытынан хабардар етуде.

Шығармада ауыл өміріндегі күндізгі азан-қазан өмір өшіп, мал өрістен қайтып, айналадағы барлық шуыл басылып, түнгі қараңғылықтағы меңіреу тыныштыққа енетін өтпелі кезең – кеш мезгілі бейнеленген. Күндізгі ойын соңында әбден титықтаған мына екі балақан да ентіккен демдерін басып, табиғатпен сырласу үстінде. Кешкі таза ауа мен самал бұл екеуін өз құшағына алып, ғажайып әлемге жол ашқандай. Алыс көкжиекке көз тіккен екеу үлкен арманның жетегінде.

Аталмыш шығармадан суретші адам өміріндегі жайлы кезең – балалық шақтың бейберекет, бейқам шағы екендігін қарапайым әрі адам түсінігі үшін тез қабылданатын нақты форма арқылы көрсетеді. Бұл туындыда да басты кейіпкерлердің артқы шепке жүздерін бұрып отырған қалыптарынан жайлы кештің тамаша көрінісіне көрушінің өзі қарап тұрғандай болады. Яғни, суретшінің өз картиналары арқылы жеткен басты жетістігі де осында. Ол балалар бейнесі арқылы көрерменді шығарманың ішкі әлеміне енгізеді. Осылайша картинадағы бақылаушылық қасиетті арттыра түседі. Ерекше бояу түстері хақысында мазмұндық желісіне ғажайып әлем көрінісін енгізеді. Шығармадағы бейнелердің нақтыланбай тек қана сұлбалана қарапайым жеңіл пішінге енуі көрушінің қиялына, туындыны жан-жақты қабылдауына ерік береді. Сол ерік пен еркінділіктің арқасында бұл туындылар көпшілік көрерменнің түйсігінен орын алуда.

2004 жылы суретші қылқаламынан туындаған тағы да бір шығарма – «Талтүс» атты композиция. Бұл шығармада дәл «Жайлы кеш» шығармасындай шағын форматта, кенепте майлы бояу арқылы тұрмыстық жанрда шешілген. М.Бекеевтің көпшілік туындыларына тән, мұндада жаз мезгілінің мамыражай уақыты бейнеленген. Талтүс кезінде үй көлеңкесіндегі сәкіде отырған екі бала бейнесі қайтадан алдыңғы шептен көрініс табады. Күндізгі

ыстықтан қорғанып, шөлдерін басуға кіріскен олар қып-қызыл болып піскен тәтті қарбызды ортаға алған. Ыстықтан әбіржіген ит те көлеңкеге келіп жан рахатын тауып, сәкі алдында маубастана керіле жатыр. Композицияның оң жақ бөлігінен жартылай көрінген есік үй ішінің ішкі көрінісінен хабар беруде. Ондағы қою көк түс үй ішінің далаға қарағанда әлдеқайда салқын екендігін аңғартады. Артқы шепте сары түске боялған «талтүс» мезгіліндегі аптап ыстықты сипаттайтын фон. М.Бекеевтің барлық шығармаларына тән қасиет – тақырыпқа сай басты көрініс әрқашанда туындының ортаңғы бөлігінен орын алады. Сонымен қатар көріністе екі баланың күнделікті іс – әрекеттері назарға алынып, сол арқылы негізгі композициялық құрылым жүйеленеді. Композиция сары мен көк түстің хақында үйлесім тауып, картинаға жылы көңіл-күй сыйлайды. Ал, бұл туындының жоғарыда талданып өткен, «Жаңбыр жауғанда», «Жайлы кеш» атты картиналардан айырмашылығы кейіпкерлердің жүздері көрерменге бұрылған. Енді артқы шеп тұманданып белгісіздік күйін кешіп, алдыңғы бөлікті суретші көруші назарына ұсынады. Өзіндік ерекше көңіл-күйі арқылы сағыныш пен аңсау секілді сезімдерді оятады. Сол арқылы адамзаттың рухани дүниесінің тазалығынан, құндылығынан хабар беруде (Қазақстан өнерінің жүз жауһары. 2009.). Жалпы, бұл тақырыптық кескіндеме өзіндік көркемдік жеткізу тәсілдері мен бояу түстерінің ерекше үйлесімі арқылы тұрмыстық жанрдың көркемдік ерекшелігі мен құндылығын, адамзат өміріндегі тұрмыстың маңыздылығын арттыра түседі.

Суретшінің «Жетінан» атты (2003 ж.) көлденең форматта шешілген композициясында қарапайым ауыл тіршілігінен тыныстаған шағын көрініс кескінделген. Түтіні будақтаған пеште ауыл келіншектерінің бірі майға қызартып тұрып күлше пісіруде. Майға түскен тәтті нанды пісе салысымен екі бала бір-біреуден иемденіп, құмарта жеу сәтінде.

Алдыңғы шепте кескіндеменің сол жақ бөлігінде – жазғы ыстыққа күйген екі ауыл баласы. Екеуі де тамның іргесіне сүйенген күйде, жаңа піскен ыстық күлшені жеп отырған бейнеде. Ал, екінші шептің дәл ортаңғы бөлігінде пешке жеті нан пісіру көрінісі. Пештің бергі түсында көк үстел үстінде тәрелкеде піскен төрт күлше жатыр. Екеуі алдыңғы бөліктегі екі баланың қолында. Ал пісіруші соңғы жетіншісін енді ғана қазаннан алып жатқан күйде бір сәтке қатып қалған. Балалық шақтың тәтті кезеңдерін есіңе түсіретін бұл көрініс ешқашанда аяқталмасын дегендей. Ортаңғы жақтың оң жақ бөлігінде ағаш шарбаққа жайылған құрақ көрпе. Әр түрлі түстен құралған бұл көрпе көз алдында түрлене түсуде. Артқы қатар жалпылама түрдегі қызғыш түске оранған аспан көрінісімен берілген. Аспанның жоғарғы бөлігі жеті бөлікке бөлінген, негізгі тақырыпты еске салатын будақтаған ақ бұлттармен бейнеленген.

Осы тұста Б.Барманқұлованың осы картина жайлы айтып кеткен мына пікіріне тоқталып кетсек. ««Жетінан полотносы» бізді дәстүрлі тіршіліктің тәтті тағамына ғана емес, сол қарапайым өмірдің терең мәніне, жеті саны мен дәм иісінің салтпен сараланып, жердегі тіршіліктің өзіне о дүниеден қашанда келіп тұратын аруақтарға сиынуға жетелейді» (Барманқұлова Б.К. 2007). Яғни мұнда өнертанушы жеті санының астарына терең үңіліп, асыра сілтеп жіберген тәрізді. Аруақтар жайлы әңгіме қозғап, картинаның негізгі идеясына басқа мағына беріп жібергендей көрінеді. Мұндай терең мағынадан гөрі туындыда жеңілдік пен балалық кезеңдегі ыстық бауырсақтан қалдырған жылулық пен сағыныш сезімдер басымырақ.

Қоңыр сарғыш түсте берілген жер бейнесі – солдан оңға қарай сәл дөңестене келіп, жер шарының жалпы пішініне сәйкестендірілген. Ал аспан бөлігіндегі қызғыш түс өз кезегінде картинадағы оқиға уақытының түс мезгілі мен майға қызыра піскен тәтті нанның жалпы бейнелерін жақындастыра түсуде. Күнделікті тіршілікпен арпалысқан бұл аймақта бос отырған тек мына екі бала ғана секілді. Балалық шақтың негізгі қызығы да қоғамның өміріне араласпайтын, азаннан кешке дейін доп қуып, асыр салып ойнаған ойын баласының тіршілігі.

Өзара ұқсас жылы түстерде шешілген бұл картинаны оң жақ бөліктегі түрлі түске бөленген құрақ көрпе бейнесі түрлендіріп, жадырата түседі. Композициядағы жылылық пен жылулық адам бойына ерекше сәуле таратып, жан дүниенді бүкіл әлемге айқара аша түседі. Шартты түрде берілген қарапайым әрі дөңгелене түскен пішіндер мен иілгіш сызықтар шығармаға ерекше нәзіктік пен жадыраңқы көңіл сыйлайды. Тігінен берілген үй, шарбақ бейнелеріндегі кедір бұдырлық ондағы қатаңдықты жоя түсуде.

Жалпы суретші шығарманың басты тақырыбы «жетінан» көрінісі арқылы, балалық шағымыздағы әр бір бауырсақ пісірген күннің біз үшін үнемі үлкен тойға айналатындағын жылы калоритті түстік үйлесім арқылы ашық жеткізеді. Соның негізінде үлкен қиял мен арманға толы балалықтың бейкам өмірін дәріптей түседі. Бұл туындыда да «Талтүстегідей» алдыңғы шептер басты назарға ілініп, артқы қатар жәй фон ролін атқаруда. Суретшінің өткенінің елесіне айналған бұл туындыларда ерекше ыстық ауа мен адамның рухани жан дүниесімен өзара үндестік бар.

М.Бекеевтің жоғарыда қарастырылған картиналарына сюжеттік желісі бойынша өте қатты ұқсас «Достар», «Марат үйге», «Бұлттар», «Пештің қасында» атты тақырыптық кескіндемелеріне де айтылып өткен қасиеттер мен ерекшеліктер ортақ. Бұл туындыларда да суретші балалық шақтың тәтті қиялы мен арманына толы әлемге сапар шегеді. Жалпы көріністер мен кейіпкерлер бет-әлпеті бұлыңғырланып, Бекеев шығармашылығындағы өткенді еске алу тәсілінен хабардар етеді. Суретшінің өзіндік қолтаңба ерекшелігіне айналған бұл тәсілдер – шығармалардың негізгі құндылығы мен тұрмыстық жанрдың көркемдік ерекшелігінің маңыздылығын арттыра түседі. Шартты формалар негізінде картина шынайылыққа ие.

Суретші «балалық шақ» тақырыбына 2011, 2012 және 2013 жылдары қайта оралады. «Есік алдында», «Бауырсақтар», «Достар», «Күн батарда», «Қарағаш», «Өткеншекте», «Самаурын жанында», «Кешқұрым», «Күндіз», «Бұлттар», «Желді күн», «Сүт» (Марат Бекеев (2018). Жауһар, суретті галереясы), және т.б. туындыларын атап өтге болады. Шығармалары тақырыбы, жалпы көрінісі, түстік үйлесімі, оқиғаның атмосферасы, қабылдау әсері, жазу техникасы, кенептің көлемі жағынан жоғарыда қарастырылып өткен еңбектеріне ұқсас. Тек көріністің басты кейіпкерлері – ойын балалары, ана мен әке, аже мен ата, балалардың жақын досына айналған ит бейнелерімен толыға түскен.

Қорытынды. Қорыта келгенде, қылқалам шебері – Марат Бекеев шығармашылығының өз кезегіндегі басты ерекшелігі түстік үйлесім мен көрушіні өзінің жылы атмосферасымен демалдыра білуі. Шағын кенеп беттерінде бояу түстерінің үйлесім ойынын тудырып, қай жағдайда болмасын басты назарға жылылық сезімін әкеледі. Яғни суретші өзіндік шеберлігі арқылы суық түстердің өзіне жылылық қасиетін сыйлап, көрініске ерекше көңіл – күй дарытады. Суретші күнделікті адам жанын шаршататын көріністен басын аулақ ұстап, түстер ойыны арқылы шығармаға кең ауаға лық толы жадыраңқы сезім сыйлайды. Негізгі тұрмыстық көріністер арқылы, көруші қауымды тақырыптың астарына тереңнен үңілуге мүмкіндік береді. Шығармаларында адамның өзін-өзі іздеуі, ішкі рухани жан-дүниемен өзара байланысқа түсу процестері қамтылуда. Кескіндемелеріндегі оқиға көріністері қазіргі таңда өзекті болып, қарқынды дамып келе жатқан рухани психологияның астарын аша түседі. Қылқалам шеберінің әр бір картинасына терең бойласаң, ішкі жан дүниенді рухани тазалап, психологиялық терапиядан өткендей әсер аласың.

Марат Бекеев туындылары идеялық және мағыналық жағынан әлемге құшағын айқара ашады. Композицияларындағы шартты, жеңіл формалар қарапайымдылықтан күрделілікке ұмтылады. Басты көріністері қарапайым әрі ұғынықты болғанымен өз астарына күрделі философиялық әрі психологиялық ой түйеді (Кобжанова С., 2012, с.124). Қылқалам шебері

кенеп бетіндегі балалық өмірдің шаттығына толы осынау көріністер арқылы бүгінгі мен өткенді салыстырғандай болады.

Қазақ бейнелеу өнері өзінің даму барысында көптеген жетістіктерге жетті. Бұл тұрғыда тұрмыстық жанрдың қосқан үлесі де зор. Бейнелеу өнерімізге тарихи шолу жүргізуде тұрмыстық жанрдың тақырыптық және сюжеттік туындылардың ығында қалып, назардан тыс қалғандығын анық байқалады. Кеңестік дәуір мен ұлттық мектеп тұсында кенеп бетінде қосымша рөл атқарып келген тұрмыстық жанрдың қазіргі таңда мүмкіншілігі молайып, тақырыптық аясы кеңейе түскендігі көңілге қуаныш ұялатады.

Ж.А. Аксакалова

Институт Литературы и искусства имени М.О. Ауэзова

Научный сотрудник

Алматы, Казахстан

E-mail: nurbinur_86@mail.ru

ПОИСКИ ДУХОВНОЙ ПСИХОЛОГИИ М.БЕКЕЕВА В БЫТОВОМ ЖАНРЕ

Аннотация. Статья Аксакаловой Ж.А. «Поиски духовной психологии М.Бекеева в бытовом жанре» посвящена творчеству талантливого казахстанского художника Марата Бекеева, способствующего развитию современного казахского изобразительного искусства. Статья ориентирована на художественное творчество художника и широко анализирует произведения на тему «детство». Путем стилистического и сравнительного анализа произведений были выявлены своеобразные черты художника, возможность создавать композиции и сохранять цветовую гармонию. В то же время было идентифицировано философско-психологическое, духовно-идейное и содержательное поиски основной темы творчество художника.

Ключевые слова: Изобразительное искусство, живопись, бытовой жанр, цветовая гармония, композиционная структура

Zh. A. Axakalova

M.O. Auezov Institute of Literature and Art

Researcher

Almaty, Kazakhstan

E-mail: nurbinur_86@mail.ru

THE SEARCH FOR SPIRITUAL PSYCHOLOGY OF M.BEKEEV IN THE GENRE OF EVERYDAY LIFE

Abstract. The article by Aksakalova Zh. A. "The Search for spiritual psychology of M.Bekeev in the genre of everyday life" is devoted to the work of the talented Kazakh artist Marat Bekeev, contributing to the development of the modern Kazakh art. The article is focused on the artistic creativity of the artist and widely analyzes the works on the theme of "childhood". Through the stylistic and comparative analysis of the works were identified peculiar features of the artist, the ability to create compositions and maintain color harmony. At the same time, it was identified philosophical, psychological, spiritual, ideological, and meaningful search for the main theme of the artist's work.

Keywords: fine arts, painting, genre painting, color harmony, composition structure.

Информация об авторе:

Аксакалова Ж.А., М.О. Институт Литературы и искусства имени М.О. Ауэзова, научный сотрудник. Алматы, Казахстан. E-mail: nurbinur_86@mail.ru. ORCID: 0000-0001-7374-0366.

ӘДЕБИЕТ

- [1] Қазақстан өнері. Есімдер достастығы. Кітап-альбом. (2005). Алматы. (қаз., орыс.)
- [2] Барманкулова Б.К. Марат Бекеев. Каталог. (2007). Алматы. (орыс.)
- [3] Ергалиева Р.А. (2002). Этнокультурные традиции в современном искусстве Казахстана. Алматы, ISBN 9965-07-082-2 (ор.)
- [4] Қазақстан бейнелеу өнерінің інжу-маржандары. Альбом. (2005). Алматы. (қаз., орыс., ағыл.)
- [5] Қазақстан кескіндемесінің антологиясы. (2004). Алматы. (қаз., орыс.)
- [6] Қазақстан бейнелеу өнері XX ғасыр. (2001). Алматы. С.332. ISBN 9965-00-067-0. (қаз., орыс., ағыл.)
- [7] Қазақстан бейнелеу өнерінің әлемдік көркемдік үдеріс мәнмәтініндегі келбеті. (2017). Алматы, ИЛИ МОН РК. 312 б. ISBN 978-601-230-071-0. (орыс.)
- [8] «Қазақстанның бейнелеу өнеріндегі тәуелсіздік идеясы». (2011). Алматы, ИЛИ МОН РК. 420 б. ISBN 978-601-230-026-0. (орыс.)
- [9] Қобжанова С. (2012). Қазақстан кескіндемесінің дамуындағы әлемдік көркемдік дәстүрлер. Алматы. 164 б. ISBN 978-601-7090-10-4. (орыс.)
- [10] Қазақстан өнерінің жүз жауһары. 2009. Алматы: ИД Жибек жолы. 264 б. ISBN 978-601-7152-83-3. (орыс.)
- [11] Марат Бекеев (2008). Время. Қоғамдық-саясаттық Қазақстан газеті. Қаралған күні: 25.01.2019. <https://time.kz/news/archive/2008/11/22/7856>
- [12] Марат Бекеев (2018). Жауһар, суретті галереясы. Қаралған күні: 08.12.2018. http://zhaukhar.kz/hudojnik/63/Марат_Бекеев
- [13] Марат Бекеев (2018). KAZARIAN ART CENTER. Қаралған күні: 23.11.2018. <https://www.kazarianartcenter.com/bekeyev-zhivopis>

ЛИТЕРАТУРА

- [1] Искусство Казахстана. Есімдер достастығы. Книга-Альбом. (2005). Алматы. (каз., рус.)
- [2] Барманкулова Б.К. (2007). Марат Бекеев. Каталог. Алматы. (рус.)
- [3] Ергалиева Р.А. (2002). Этнокультурные традиции в современном искусстве Казахстана. – Алматы, ISBN 9965-07-082-2. (рус.)
- [4] Жемчужины изобразительного искусство Казахстана. Альбом. (2005). Алматы. (каз., рус., англ.)
- [5] Антология живописи Казахстана. (2004). Алматы, . (каз., рус., англ.)
- [6] Изобразительное искусство Казахстана XX века. (2001). Алматы. С. 332. ISBN 9965-00-067-0. (каз., рус., англ.)
- [7] Изобразительное искусство Казахстана в контексте мирового художественного процесса. (2017). Алматы: ИЛИ МОН РК. С.312. ISBN 978-601-230-071-0. (рус.)
- [8] «Идея независимости в изобразительном искусстве Казахстана». (2011). Алматы: ИЛИ МОН РК. С.420. ISBN 978-601-230-026-0.(рус.)
- [9] Кобжанова С. (2012). Мировые художественные традиции в развитии живописи Казахстана. Алматы. С. 164. ISBN 978-601-7090-10-4. (рус.)
- [10] 100 шедевров искусства Казахстана. 2009. Алматы: ИД Жибек жолы. С. 264. ISBN 978-601-7152-83-3. (рус.)
- [11] Марат Бекеев (2008). Время. Общественно-политическая газета Казахстана. Дата обращения: 25.01.2019. <https://time.kz/news/archive/2008/11/22/7856>
- [12] Марат Бекеев (2018). Жауһар, картинная галерея. Дата обращения: 08.12.2018. http://zhaukhar.kz/hudojnik/63/Марат_Бекеев

[13] Марат Бекеев (2018). KAZARIAN ART CENTER. Дата обращения: 23.11.2018. <https://www.kazarianartcenter.com/bekeyev-zhivopis>

REFERENCES

- [1] Arts in Kazakhstan. Nominee friendship. Books-Album. (2005). Almaty. (rus)
- [2] Barmankulova BK. (2007). Marat Bekeyev. Directory. - Almaty, (rus)
- [3] Ergalieva R.A. (2002). Ethno cultural traditions in modern art in Kazakhstan. - Almaty, ISBN 9965-07-082-2 (rus.)
- [4] Pearls of fine arts of Kazakhstan. Album. (2005). Almaty. (kaz., rus., ang.)
- [5] Anthology painting in Kazakhstan. (2004). Almaty. (kaz., rus., ang.)
- [6] Изобразительное art in Kazakhstan. (2001). Almaty. 332. ISBN 9965-00-067-0 (kaz., rus., ang.)
- [7] Fine art of Kazakhstan in the context of the global art process. (2017). Almaty: OR MON RK. S.312. ISBN 978-601-230-071-0. (kaz., rus., ang.)
- [8] The idea of independence in the fine arts of Kazakhstan. (2011). Almaty: ILI MON RK. S.420. ISBN 978-601-230-026-0. (rus)
- [9] Kobjanova S. (2012). World art traditions in the development of painting in Kazakhstan. Almaty. Pp. 164. ISBN 978-601-7090-10-4. (rus)
- [10] 100 masterpieces of art of Kazakhstan. 2009. Almaty: ID Zhibek Zholy. Pp. 264. ISBN 978-601-7152-83-3. (rus)
- [11] Marat Bekeev (2008). Time. Socio-political newspaper of Kazakhstan. Date of appeal: 01/25/2019. <https://time.kz/news/archive/2008/11/22/7856>
- [12] Marat Bekeev (2018). Zhaugar, picture gallery. Date of appeal: 12/08/2018. [http://zhaukhar.kz/hudojnik/63/Marat Bekeev](http://zhaukhar.kz/hudojnik/63/Marat%20Bekeev)
- [13] Marat Bekeev (2018). KAZARIAN ART CENTER. Date of appeal: 11/23/2018. <https://www.kazarianartcenter.com/bekeyev-zhivopis>

FTAMP 17.71.01

Әлбеков Т.К.

М.О.Әуезов атындағы Әдебиет және өнер институты
Жетекші ғылыми қызметкер, филол.ғ.к.
Алматы, Қазақстан
E-mail: tokhtar58@mail.ru
ORCID: 0000-0003-2481-663X

«АЛПАМЫС БАТЫР» ЭПОСЫНЫҢ ОҒЫЗ ВЕРСИЯСЫ ЖӘНЕ ОНЫҢ ТАРИХИ НЕГІЗДЕРІ

Аңдатпа. «Алпамыс батыр» жыры – көнеден келе жатқан түркі халықтарына ортақ эпостық жыр. Жырдың бірнеше нұсқасы бар. Жырды бірқатар отандық және шетел ғалымдары зерттеп, салыстырмалы тарихи, генеологиялық, типологиялық талдау жасаған. Берілген мақалада біз эпостың оғыз версиясына тоқталып, оның тарихи негіздері жайлы сөз қозғаймыз.

Түйін сөздер: сөздер: эпос, тарихи эпос, жыр, версия, нұсқа, қолжазба, фольклор, тарихилық.

Кіріспе. Түркі халықтарының тектік-нәсілдік жақындығы, қоныстану аумағының тұтастығы, тіл, дін мен діл туыстығы кейбір рухани мұралардың ортақ болып қалуына ықпалын тигізді. Әсіресе, сан ұрпақтың жадына ауызша жетіп, жатталып, кейінгі бірер ғасырдың аясында ғана хатқа түсіп, сақталып қалған эпостық туындылардың бауырлас халықтардың көбіне тән, еншілес құндылықтар екендігін көруге болады. Солардың бірі – «Алпамыс батыр» жыры. XX ғасырда КСРО аумағына еріксіз енген, тоқсаныншы жылдары ТМД ұйымының аясына жинақталған елдердің фольклортанушылары эпостың өзбек, қазақ, қарақалпақ нұсқаларын топтастырған «қоңырат» («Алпамыш», «Алпамыс»), көне батырлық ертегінің негізінде жеткен «Ал-тай» («Алып Манаш»), башқұрт, татар, ноғай жұрттары топтастырғани «қыпшақ» («Алпамыша», «Алпамша», «Алып-Мамшян»), ХҮ-ХҮІ ғасырларда Әзербайжан, Анадолы түріктерінен «Байбөрі, оның ұлы Бәмсі-Байрақ туралы әңгіме» деген атпен жазып алынып, «Қорқыт ата» кітабына енген прозалық шығарманың негізінде сақталған «оғыз» версияларын анықтап, іргелі түрде сан-алуан зерттеулер жүргізгені белгілі. Олардың арасында М.Әуезов, С.Сейфуллин, С.Мұқанов, Қ.Жұмалиев, А.К.Боровков, А.С.Орлов, И.А.Чеканинский, В.М.Жирмунский, Х.Зарифов, Ә.Марғұлан, Н.Смирнова, М.Ғабдуллин, Ә.Қоңыратбаев, Т.Сыдықов, И.Сағитов, Р.Бердібаев, С.Садырбаев, Ш.Ыбыраев, Т.Қоңыратбаев т.б. XX ғасырдың белгілі фольклортанушы ғалымдар бар.

Әдістер. Тарихи салыстырмалы, генеологиялық, типологиялық.

Талдау. Эпостың Әзербайжан жұртының, Анадолы түріктерінің халық шығармашылығында кездесетіндігін, әсіресе оның негізгі сюжеттік желісі оғыздардың эпикалық туындысы «Қорқыт ата кітабының» «Қамбөрі (Байбура-бек, Байбөрі) баласы Бәмсі-Байрақ туралы әңгіме» аталған тарауында қамтылғанын ғылыми тұрғыда негіздеушілердің алдыңғы қатарында В.М.Жирмунский тұрды. Академик-ғалым бұл шығарма мен «Алпамыс батыр» эпосының Қоңырат версиясының ұқсастығын: «Сходство «Бамси-Берека» с «Алпамышем» касается

общих линий сюжета, состоящего в обоих случаях из тех же основных звеньев: рождение детей по мотиве бездетных родителей и обручение с колыбели; три богатырских состязания, сопровождающих сватство – скачка, стрельба из лука, борьба; долголетнее пленение героя (после свадебного пира Бамси становится жертвой вероломного ночного нападения гяура, бека крепости Байбурб, который берет его в плен вместе с его джигитами и заточает в крепость); возвращение в день свадьбы своей жены с соперником», – деп айғақтай келіп, басты кейіпкердің өзіне ғашық болып қалған жау қызының көмегімен бостандыққа шығуы, елінде өзінің малшыларымен кездесуі, танылмайтай кейіппен келіп «кімнің жау, кімнің дос» екендігін білмекші болуы, тойға дайындалып жатқан ас қазандарын төңкеруі, өзінің бұрынғы садағымен жарысқа түсуі, әйелмен, қарындасымен, қалыңдығымен айтысқа түсуі т.б. жекелеген мотивтердің тізбегі кездесетіндігін ғылыми дәлелдеген еді (Жирмунский, 1959: 37).

Туындының Алтай (VI-VIII ғғ.) – Сырдария (IX-X ғғ.) – Кавказ аумағы, Кіші Азия (XI-XVI ғғ.) бағыттары бойынша таралу кезеңдерінде түрлі өзгерістерге, жаңғыруларға ұшырауына байланысты бізге таныс қоңырат версиясына сәйкес келмейтін тұстары да жоқ емес. Мысалы, ортазиялық версияның негізгі нұсқаларындағы басты кейіпкерлер Алпамыс – Бәмсі-Байрақ; Байбөры – Байбурабек (Қамбөрі, Байбөрі); Байсары – Бәйбіжанбек; Гүлбаршын (Баршын) – Бану-Шешек; Ұлтан таз – Жарташық т.б. Осы соңғы кейіпкер Алпамыстың құлы да, асыранды баласы да емес, Бәмсі – Байрақтың өте жақын досы. Бірде Байрақ қалыңдығы өз қолымен тігіп, сыйлаған көйлегін әлгі Жарташыққа сыйға тартады. Кейін өзі жау қолына түсіп, жер астында (зынданда) тұтқында отырғанда оның «өлгендігін» дәлелдеу үшін сол көйлекті Бану-Шешекке көрсетіп, алдап, некелеспекші болады.

Екі версияның ең толымды ерекшеліктері құдаласу мотивіде кездеседі. Қоңырат редакцияларында екі бай перзент сұрап Жаратқанға жалбарынады, әулие-әмбилердің аруағына зиярат етіп, жалынады. Олардың сол бір меймаза шақтарында екеуінің қай-қайсысынан ұл мен қыз туатын болса, құда болуға уәделесіп, белқұда атанады. Ал оғыз версиясында (Қорқыт ата кітабында) Байбөрі мен Бәйбіжанға Баяндүр ханның тойына жиналған айтулы батырлар, бек-тер көкке қол жайып ниет етіп Тәңірден перзент беруді сұрайды. Бәйбіжан ел алдында егер қызды болған жағдайда, қызын Байбөрінің ұлына ұзататынын айтып, ант береді. Бұл версияда дүниеге келген ер бала алып болып тумайды және қалыңдығын арнайы іздеп шықпайды. Негізгі кейіпкердің батырлық іс-әрекеттері де жырдағыдай «қылыш шаппайтын, отқа жанбайтын, суға батпайтын», жалғыз өзі бүкіл жауды жайратып тастайтын сиқырлы (магиялық) күш-қуаттың иесі ретінде әсіреленбейді. Аты да – Байшұбар сияқты қанатты тұлпар емес, бірақ батырға лайық, жүйрік жылқы. Бәмсінің соғыстағы қимылы да реалды, қалыпты, әдеттегі батырларға тән ұрыс әрекеттері санаға сиымды. Оның алғашқы ерлігі әкесінің тапсырмасымен Стамбулдан Бәмсіге арнайы темір шоқпар, емен садақ, су тұлпар әкеле жатқан саудагерлерді тонаған гәуірлермен өтеді. Осы шайқастағы ерлігіне байланысты қосымша «Байрақ» ныспын иеленеді. Оны Қорқыт абыз оғыз жұртының алдында, игі жақсылар мен бектердің ризашылығымен қояды.

Қоңырат версиясында кездеспейтін тағы бір өзгешелік күйеу жігіт пен қалыңдықтың үш түрлі сайысты суреттейтін оқиғада көрініс береді. Бұны академик Ә.Марғұлан «Қыз бөрі» ойыны деп санайды (Марғұлан, 1985:179). Шынында Бану-Шешектің жігітті сынау үшін ойлап тапқан ойыны болуы да мүмкін. Алайда, бұл сынақ жауласқан екі батырдың жекпе-жегінен кем болмайды. Күйеу жігіттің қалыңдықпен күш сынасуы батырдың қалыңдығымен күресуі түркі-монғол халықтарының көне эпикалық шығармаларында жиі кездеседі. Дәл осындай сарын қазақтың «Анды-Қарақыз» ертегісі мен «Еңлік-Кебек» жырында (мергендікті сынасады) қамтылған.

«Қорқыт ата кітабында» жырдың қазақ, өзбек, қарақалпақ нұсқаларында ұшыраспайтын кейіпкерлер де орын алады. Солардың бірегейі – оғыздардың абызы, кемеңгер ақылшысы Қорқыт ата. Бір ескерерлік жайт, туындыда оғыздардың ханы да, бектері мен бай-бағландары да келелі мәселелерді, тіпті отбасындағы кейбір күрделі жағдайларды да бектердің бас қосуында, солардың ұйғаруынан кейін ғана шешілетіндігі қызықты баяндалып отырады. Бәмсіге қосалқы есім қойғанда да, оған қалыңдық айттырып қаражүрек Қаршарға барғанда да, ең соңында Бану-Шешекке үйленгенде де Қорқыт ата араласып, батасын береді.

Әсіресе, жырдың қоңырат версиясында кездеспейтін ақылы кемдеу, ал сотқарлығы басымдау Бану-Шешектің ағасы Қаршарға тағы да бектердің шешімімен құда түсуге барғанда, Қорқыт ата басын өлімге тігеді. Бұрын қарындасын айттырып келген құдаларды түгел өлтіріп келген Қаршардан қой бас, ешкі бас айғырларды кезек мініп қашқан Қорқыт, аяғында оның қолына түседі. Алайда, ажалмен алысқан абыз оның қылыш көтерген қолын сиқырмен байлап тастайды. Екі жақ келісімге келіп, қалың мал шартына бәтуаласады. Сондағы Қаршардың сұрағаны: «Келеге түспеген мың үлек, үйірге түспеген мың айғыр, саулық көрмеген мың қошқар, құйрығы мен мойныны жоқ мың ит, мың бүрге» болады. Алдыңғы үшеуін Байрақтың әкесі Байбөрі табады, ал кейінгілерін Қорқыт өз міндетіне алады. Уәде бойынша қалың малдың ретін көрсеткенде әумесер Қаршар қалыңның алдыңғы үш түріне ризалығын білдіріп, иттерге келгенде маз болып күліп, бүргелер жайын сұрайды. Оларды Қорқыт бір үңгірге жинап, кірер тесікті бекітіп қойған екен. Құданы жалаңаш күйінде соған кіргізіп, қалың бүргенің талауына түсіп әбден қиналғанда сыртқа шығарады. Жабысқан бүргеден құтыла алмай жанталасқан Қаршарды суға түсіріп, құтқарып алады. Сөйтіп, амалсыздан қарындасының ұзату тойын жасап, ұрын барып, қызықтан кейін ұйқы үстінде гәуірлер қырық жігітті өлтіріп, Бәмсі-Байрақты тұтқындап кетеді (Әдеби жәдігерлер, 2007: 345-346).

Осы реттегі қалың малдың түрлері, атап айтқанда «келеге түспеген мың үлек, үйірге түспеген мың айғыр, саулық көрмеген мың қошқар» сияқты түліктердің жыныстық са-пасы іріктелген оқиғалар қазақ аңыздарында да кездесетіні белгілі. Бұл халық шығармаларының көпшілігі Асан қайғыға, оның Жерұйығы – Жиделі Байсынды іздеуіне байланысты туындаған. Солардың бірі 1939 жылы Қыпшақбайұлы Ысқақбек деген ақсақалдан жазып алынған «Асан қайғының қызы Жұпар» аталған аңызда: «Асанқайғы деген кісі жеті жыл желмая мініп, қоныс қарап ұнатқан жері Жиделібайсын деген жер екен. «Құдай жаратқан жердің оңдысы. Адам жүзге келмей өлмеген, қойлары жылына екі қоздаған, жер шүйігіні сол екен», – дегенде, халық: «оған қалай жетеміз», – депті. Асан айтады: «Оған жету оңай, малды үш жыл ту қылып желдендіріп, жылқыға айғыр салма, қойға қошқар қоспа, түйеге бұра қоспасақ болады», – дегенді», – деп мұны, ең алдымен төрт түлік малдың қоңын көтеруге, екіншіден, алыс, әрі қиын-қыстау жолда мал төлдеп, қиындықтар тудырмау үшін осындай әрекеттер істегендігі сөз болады (Бартольд, 1962: 265).

Алпамыс туралы сөз (әңгіме, аңыз, ертегі) басында Алтай өңірінде туындап, Сыр өңірінде жырға айналып кейін оғыздардың қоныс аударуына байланысты Кавказға, Кіші Азияға көшіп, араға ондаған жүздеген жылдар салып қайтадан эпикалық әңгімеге айналып, соны бір үлгісі «Қорқыт ата кітабына» еніп кеткендігін Анадоллының әр өңіріне тарап кеткен «Бейрек (Байрақ) туралы» ертегілердің түрлі нұсқаларынан (10-нан астам) айқын аңғаруға болады. Алайда, олардың сюжеттер желісі «Қорқыт ата кітабындағы» жырмен толық сәйкес келе бермейді. Ертегі нұсқаларының көпшілігінде кітаптағыдай Салор-Қазанның Баяндүр ханмен, өзге де бектермен байланысы, сондай-ақ Қаршар мен Қорқыт атаның құдалыққа байланысты кездесулері сөз болатын оқиғалар қамтылмаған. Олардың көбінде Бейректің әкесі «оғыздардың патишаһы» делінеді (Albekov, 2017:33).

Бей-Бейрек туралы ертегілердің көпшілігінің мазмұнын салыстыра отырып

В.М.Жирмунский олардың мынандай ортақ белгілерін анықтайды: перзентсіз ата-анадан баланың ғажайып тууы (әлие-әмбилердің батасымен) және оған лайықты аттың дүниеге келуі, балаға ат қою (сол әулиелердің қатысуымен), жекпе-жек күш сынасу арқылы қалыңдықпен танысу, некелесу, батырдың қолға түсуі (сикырлы түс көру сәтінде), ұзақ уақыт тұтқында отыруы, саудагерлердің қалыңдығының тұрмысқа шығуы жөнінде хабар беруі, жау қызының тұтқыннан шығуына көмектесуі, атының табылуы, қалыңдығының тойы үстінде еліне жетуі, киімін, түр-келбетін ауыстыруы, қарындасымен, анасымен кездесуі («Алпамыс батыр» жырындағыдай кәрі түйе иесін, болмаса кәрі бие өзінің құлынын танып қалады), той кезінде садақ тартуы, өлеңмен айтысу, алдамшы күйеуді жазалау. Сондай-ақ кейбір нұсқаларында батырдың қалыңдығымен алғашқы кездесуі, тұтқынға түсуі, оның өлімі туралы жалған ақпараттың жетуі, көмекшілері мен делдалдардың араласуында (ақкөңіл кемпір, қойшы шал) сияқты оқиға тізбектері мен батырдың қалыңдықпен айқасына, еліне оралуына қатысты кейбір эпизодтарда айырмашылықтар ұшырасады (Жирмунский, 1959:42).

Ертегі нұсқаларында Бәмсі, Алпамыс немесе Гүлбаршын (Баршын), Бану-Шешек есімдері кездеспегенмен, барлығында дерлік басты кейіпкерлер Бай-Байрақ (Бей-Бейрек), Аққабак қызы (Ақ каваз қызы) аталады. Кітаптағы Жалғаншы баласы Жарташық бұл туындыларда Қалы уәзір (кейбірінде - Балташы) бейнесінде көрініс береді. Ол – әлем халықтарының, әсіресе түркі халықтарының ертегілерінде жиі кездесетін өзінің пайдасы үшін бойындағы жалғандық, айлакерлік, қулық, тапқырлық қасиеттерін орынды пайдалана білетін малшы тазшаның типтік бейнесі. «Қорқыт ата кітабында», Бай-Байрақ туралы ертегінің нұсқаларында Бәмсі-Байрақ-Бай-Байрақ қоңырат версиясындағы Ұлтан құл сияқты ел иесінің жоқтығын пайдаланып билікті күшпен басып алып, батырдың ата-анасы мен туыстарына, бір тайпа қоңырат жұртына зорлық-зомбылық жасамайды. Оның негізгі мақсаты – батырдың қалыңдығына қол жеткізу. Сол жолда сатқындыққа да, жалғандыққа да, аярылыққа да барады.

Кітап пен ертегі нұсқаларының және бір өзгешелігі – соңғысында бүкіл оғыз тайпаның ақылшы-кемеңгері, бақсы-абызы Қорқыт атаның есімі аталмайды. Оның орнына кейіпкердің тууы мен ат қойылуына (кей нұсқада үйленуіне) ата, баба (деда) аталатын әулие-дәруіштің араласуы себеп болады. Ертегінің «Айхан оғыздардың патшасы» нұсқасында батыр қалыңдығына барар жолда оның ағасы жауынгер-қойшымен сайысқа шығып, жеңіске жетеді. Ал Бейректің әкесі оғыздардың патшасы ретінде суреттеледі. Батырдың елінен үшбу хабар алып келген керуенбасымен, өзіне ғашық болған жау-гәуірдің қызымен, елге оралғанда қарындасымен, әйелімен қайымдасқандағы диалогтарының көбінесе ән-өлең жолдарымен берілетіндігі шығарманың ертегілік нұсқалары «Қорқыт ата кітабын» жинақтаудан ертерек кезеңдерде шығарылып, халық руханиятына сіңісіпкеткендігін аңғаруға болады. Оның басты себебі жоғарыда айтылғандай, Алпамысқа қатысты халық шығармалары алдымен Сыр бойында жыр үлгісінде пайда болып, кейін Еуроазия ендігінің өзге де аймақтарына таралғандынан деп болжауға болады.

Тарихи деректерге, тіпті археологиялық жәдігерлерге сүйенгенде, біз айтып өткен жырдың оғыз версиясындағы батырдың аңға шығуы, жауынгер-қалыңдығымен үш түрлі сайысқа түсуі, қиындықпен қалыңдықты айттыру сияқты мотивтер «Қорқыт ата кітабы» жазылған ортағасырлардан тым әрі жатқандығын, ал «кітаптың» ХҮ ғасырдың ауқымында хатқа түскендігін тағы бір айғақтай түседі. Ол туралы шығыстанушы, фольклортанушы ғалымдардың пікірлері аз емес. Дегенмен, бұл мәселеге тағы да тоқталып, оған бірнеше дәйекті дәлелдер келтіріп кеткен жөн сияқты.

Біріншіден, академик В.В.Бортольд: «Қорқыт ата кітабындағы» батырлардың әскери әрекеттері армяндық белдеулерде өткенмен, олардың іс-әрекеттері гәуірлер делініп жүрген – трапезунттік гректермен, грузин, абхаздармен жүргізілді, – дей келіп, абхаздардың ислам

дінін ХҮ ғасырдың бірінші жартысында қабылдағанын, ал Трапезунт түріктердің жаулауымен 1461 жылы өзінің саяси еркіндігінен айрылғандығын айтады (Крымский, 1916:204-205). Шығыстанушының осы пікірін қаперге алар болсақ, онда бұл өңірді 1360 жылы мұсылман дінін ұстанған әмірдің билегені туралы Ф.И.Успенскийдің (Жирмунский, 1960: 15), түркіменнің Аққойлы тайпасының Баяндүр әулетінен шыққан Төрәлі сұлтанның 1348 жылы Трапезунтті шауып, үш жылдан кейін оның ұлы Құтлыбектің трапезунттік ханшайымға үйленгені жөніндегі А.Е.Крымскийдің зерттеулерінен дәйектер келтіруге болады (Гордлевский, 1916:100).

Екіншіден, «...кітапта» оғыздардың көсемі ретінде сөз болатын Баяндүр хан туралы да ғалымдардың ой-толғамдары түрліше болып келгені байқалады. В.В.Бартольд, И.П.Петрушевский, В.М.Жирмунский сияқты оқымыстылар оның туындыға формальді түрде, түркімендердің Аққойлы тайпасына жататын элиталық әулеттің атауы ретінде қарастырады. В.М.Жирмунскийдің пайымынша Баяндүр хан: «...имя этого эпического государя могло войти в огузский эпостолько с ХҮ в., как свидетельство гегемонии племя Баюндур среди огузов в период господства в Малой Азии туркменской династии «Белого барана» (Петрушевский, 1949: 41). Академик В.А.Гордлевский де осы пікірді қолдап, ХІҮ-ХҮ ғасырларда Кіші Азияда Баяндүр тайпасының билік жүргізуші болғандығын жазса (Гордлевский, 1916:50), И.П.Петрушевский: «Вершины своего могущества держава ак-койунлу достигла середине XV в. при Узун-Хасане из династии Баюндуров (1457-1478 гг.), когда она включала в свои пределы «южный Азербайджан, Карабах, Армению, Курдистан, Диарбекир, Ирак арабский (Месопотамию), Ирак персидский (северо-западный Иран), Фарс и Кирман», а столица падишаха перенесена была в Тебриз (с 1468 до 1501 г.), – деген тұжырымға келеді (Агаджанов, 1969:144).

Ал ХХ ғасырдың басында В.А.Гордлевский Анадолының шығыс аумағындағы Ахлат қаласына барған сапарында оның тарихына қатысты аңыз-әңгімелер жинастырып, атақты Баяндүр хан мен оның ұлының күмбезін көргендігін жазады (Гордлевский, 1916: 4). Осы оқымысты аталған сапарында ел арасынан жазып алған аңыздарының бірсыпырасын кейін «Этнографические обозрѣніе» журналында жариялап отырды. Солардың бірінде Баяндүр ханның халық игілігі үшін атқарған еңбегінің бір мысқалын былайша баяндайды: «Въ Ахлатъ царствало семь падишаховъ – Хасанъ, Байындыра др. Хасанъ построилъ въ городъ мечеть, Байындырь завячалъ мечеть богатые вакфы, уже расхищенные. Они выстроили также «куббэ» дозорные башни, откуда часовой смотрель, не не подступает ли неприятель...» (Абул-Гази, 1983:20). Жинаушы Баяндүр ханға қатысты журналдың осы санында «Таинственная пищера» атты тағы бір аңызды ұсынған. Ол туындыда бір қойшы белгісіз үңгірден мол қазына тауып, Баяндүр ханның қызына құда түседі. Қалыңға сұраған асыл тастардың бәрін беріп, қызбен некелеседі. Бірақ хан қызына қазынаның орнын біліп беруге тапсырма береді. Қыз неше түрлі айламен білмек болады. Қойшы оның көзін байлап апарып, дәл солай үйіне қайтарып отырады. Бізаланған хан қойшыны өлтіргенмен, қазынаны таба алмайды (Абул-Гази, 1983:21).

Көрсетілген пікірлерді түйіндей отырып төмендегідей тұжырымдарға келуге болады: біріншіден, «Қорқыт ата кітабындағы» Бәмсі-Байрақ оқиғасына қатысты сирек болса да көрініс беретін Баяндүр ханды тарихи тұлға деуге негіз бар. Бұлай кесіп айтуымыздың себебі – жоғарыда аталған ғалымдардың келтірілген пікірлерін жоққа шығару емес, жеке ойымызды білдіру. Ғалымдардың осы реттегі басты кемшілігі түркілердің шежірелік жүйесін, оның тарихтағы орнын дұрыс білмеуінде деп түсінеміз. Ал түркі рулары мен тайпаларының негіздері көбіне жеке адамға, тарихи тұлғаға барып тірелетіні белгілі. Сондықтан Баяндүр ғалымдар көрсеткендей эпикалық кейіпкер болғанымен, оның түптегі түркімен жұртының рубасы ма, тайпа көсемі ме, қайраткері ме, немесе ханы болды ма, әйтеуір, тарихи тұлғасы

екендігі анық.

Екіншіден, В.М.Жирмунскийдің Алпамыс туралы халық туындысының (жыр болуы да мүмкін – Т.Ә.) Сырдарияның төменгі ағысынан Селжұқ әулеті сұлтандарының ықпалымен оғыздар арқылы алдымен XI ғасырда Таяу Шығысқа, одан кейін Иранның солтүстігі, Кавказ бен Кіші Азияға тара-лып, ХҮ ғасырда Қорқытқа қатысты жазба шығарманың бір тарауына негіз болғаны жөніндегі тұжырымымен толық келісуге болады. Оғыз мемлекетінің этникалық құрамы көбіне түркі және түркіленген парсы тілдес ру-тайпалар жасақталған көшпелі, жартылай көшпелі өмір-салтын ұстанғандықтан (Якубовский,1929:144), олардың жаулап алған жерлердегі халықтардың ділімен, мәдениетімен, отырықшылық тұрмысымен жақындасуына, жазба әдебиетке ауысуына ондаған, жүздеген жылдар қажет болды және Сырдарияның төменгі ағысы мен Арал аумағынан, Каспидің солтүстік жағалауынан ауызша жеткен жыр үлгісі араға уақыттар салып біртіндеп аңыз-ертегінің, тіпті жазба әдебиеттің кейіпкері ретінде типтендірілуі әбден мүмкін.

Үшіншіден, В.М.Жирмунский мен онымен пікірлес зерттеушілердің пайымдауынша жоғарыда көрсетілген тұжырымдарды дәлелдейтін бірнеше дерекздері кездеседі. Әбілғазының «Түркімен шежіресінің» мәліметтерінде: «Знатные люди и бахши из туркмен, сведущие в истории, рассказывают: семь девушек, подчинив себе весь огузский иль, много лет были беками. Первая из них – Алтун-Гозеки, дочь Сундунбая и жена Салор-Казан-алпа; она была высокого роста. Вторая – Барчын-Салор, дочь Кармыш-бая и жена Мамыш-бека. Могила ее находится на берегу реки Сыр ипользуется известностью в народе. Узбеки ее называют Голубое жилище – Кок-кесене (кашане) – Барчын, (это) – великолепный гумбез, убранный изразцами» (Диваев,1905: 48).

Ал «Көкесене» күмбезінің орны Сырдарияның аңғарында, ортағасырлық Сығанақ қаласы үйіндісінің маңында, қазіргі Төменарық теміржол бекетінің солтүстік-шығысынан 5 шақырым шамасындағы X-XI ғасырларда оғыздарының мекені болған, бүгінгі Қожамберді аулының аумағында жатқанын XIX ғасырдың аяғы мен XX ғасырда тарихшы-археолог ғалымдар түрлі зерттеулер арқылы дәлелдеген. Атап айтқанда, Көкесенеді Ресей әуесқой археологтардың түркістандық үйірмесінің мүшесі В.А.Каллаур (1898, 1901), тарихшы-шығыстанушы А.Ю.Якубовский (1927) арнайы зерттеп, оның құрылыс жүйесін, материалдарының құрамын, архитектурасын қарастырғанмен, мұнда нақты Алпамыс батырдың жары Баршын сұлудың жерленгенін ғылыми анықтай алмаған. Өкінішке орай, көненің көзі болған бұл тарихи ескерткіштің бірте-бірте іргесі сөгіліп, 1914 жылы біржола құлап, кейін орны жермен жексен болғаны туралы да археологиялық зерттеулер жазылды (Бартольд,1963: 154-158).

Жоғарыдағы Түркістан археологтары үйірмесінің тағы бір мүшесі Ә.Диваев «Көкесене атауының мәні» аталған еңбегінде 1905 жылы үйірменің кезекті мәжілісінде Сағанақ, Ашнас т.б. көне қалаларды зерттеп жүрген В.А.Каллаурдың Көкесене тас ғимраты жөнінде баяндама жасағаны ту-ралы хабарлама жазып, бұрын өзі жазып, жариялаған «Мавзолей Кок-Кесене» тақырыбына қайта оралады (Рашид-ад-дин,1952: 40-42). Ол алдыңғы зерттеуінде Сары Үйсін, Үйсін сияқты жер аулары корректуралық қателіктерден «Сары үйшік, Үйшік» болып жазылып кеткендігін мойындап, «Көкесенеге» қызығушылық танытып, ол туралы қандай да бір мәлімет тауып беруді оқыған азаматтар Жүсіпбек Басығарин мен сұлтан Ерғали Қасымовтан өтінгенін жазады. Ж.Басығаринның жиған мәліметінше, құрылыс ескерткішін Қожамқұл есімді өте қатал билеуші ерте кезең хандарының атақты әйелдерінің біріне арнап салдырған. Ол құрылыс жүргізу барысында ауыр жұмысқа ерлермен қатар бойжеткен қыздарды да салып, халық дәстүрінде болмаған жауыздыққа барған. Сыртқы есіктерінің батыс жаққа қарауынан ғимраттың мешіт еместігін айқын аңғартады. Ж.Басығарин «Көкесене» ұғымына екі түрлі анықтама береді. Біріншіден, кесене «кошана» термині парсы тілінде

«ғимрат» деген мағынаны білдіреді. Сондықтан тура мәні – «көк ғимарат». Екіншіден, бұл атау арабтың «кенісе» деген ұғымынан, яғни «мұсылман еместер» ғимраты деген түсінікке жақындау келетінін де еске салады. Ал Е.Қасымов атауды «көк» және сарттың «кесе» (пяля) сөздерінің тіркесі екендігін, ол Шиелі мен Жаңақорған елдімекендерінің ортасындағы, «Көккесенеден» онша қашық емес Сұнақата қаласымен қатар салынғандығын жазады. Бұл мәліметтерге Ә.Диваев онша қанағаттанбаған сыңай танытады. Көріп отырғанымыздай, Ж.Басығарин деректері де Көккесененің әйел адамға арналып жасалғандығын айқындай түседі (Рашид-ад-дин,1952:171). Ә.Диваев күмбездің ішкі қабырғаларында сақталып қалып, кейін В.А.Каллаурдың тапсырмасымен Жайлыбаев деген кеңсе қызметкері көшіріп алған жазбаны жергілікті қазақтардың оқи алмағандығына өкініш білдіреді. Бұл жазбаның кейінгі тағдыры белгісіз болып, зерттеушілердің ешқайсысы ол тақырыпқа оралмаған.

Ал ортағасырларда Баршынкент (Барчинлыгкент, Барджинлигкент, Кызқала, Қышқала т.б.) атаулы қаланың болғаны жазба деректерде сақталып қалған. Академик Ә.Марғұлан Әбілғазының, В.В.Бартольдтың, С.П. Толстовтың, И.Кастаньенің еңбектеріне сүйене отырып: «Оғыз елінің атақты бір қаласы – Баршынкент. ...Баршынкенттің тағы бір қызық тарихы ол қаланы оғыз елін басқарған жеті данышпан қыздың бірі – Баршын сұлуга арнап салынғандығы. Қазақтар ол қаланы бергі кезге дейін «Қыз қала» деп келді, демек қызға арнап салды дегенді мегзейді. Баршынкенттің (Қыз қаланың) орны Сырдарияның сол жақ бетінде, Қызылорда қаласына жақын маңда», – (Марғұлан,1985: 196-197) деген нақты, қисынды тұжырым келтіргені белгілі. Баршынкент жөнінде Абдул-Фазал ибн Мұхаммед (Жамал Карши), Хусам ад-Дин Грубили Барчинлыгы сияқты ортағасырлық оқымыстылар тарихнама жазған. Бұл екі ғалымның өзара қарым-қатынасы, пікірлестігі В.В.Бартольд еңбегінде көрініс берген (Джамал ал-Карши,2005:151).

Тағы бір өкінерлік жайт, 1961-1962 жылдары академик С.П.Толстовтың «Хорезм» экспедициясы Сырдарияның төменгі ағысындағы Жент, Жанкент, Асанас т.б. ортағасырлық қалаларға археологиялық зерттеулер жүргізгенмен, көне Баршынкент елдімекенін анықтап, ғылыми айғақты дереккөздерін таба алмаған. Атақты Жібек Жолының бойында орналасқан бұл қалалар Монғол шапқыншылығы кезеңінде де, кейінгі Қазақ хандығының қалыптасуы тұсында да үлкен стратегиялық маңызға ие болғандығы тарихи еңбектерде жазылып қалған. Рашид-ад-дин 1219 жылы Жошы ханзада Сығанақ қаласын алмас бұрын елші жібергендігін, алайда қала тұрғындары оны өлтіріп, берілмейтіндігін жариялағанда, монғолдар оны үлкен күшпен алып, әлгі елшінің төлемі үшін қорғанушыларды түгелімен қырып жібергенін, осыдан кейін Өзгенд, Барчанлыгкент пен Ашнас қалаларын бағындырып, Жент шаһарын алуға көп күш жұмсағанын жазады. Алайда, монғолдардың Бенакета и Ходженд қалаларын жаулап алу барысында соңғысының әмірі Темір-мәліктің ерлігін баяндаған әңгімесінде батыр қолбасшының Сырдарияның төменгі ағысындағы әскери әрекеттері, соғыс кемелерімен өзе бойындағы жанқиярлық шайқастары, әсіресе Баршынкентте жау өзеннің екі жағынан қоршауға алғанда жағалауға шығып, жау тырнағынан сытылып кеткендігі былайша суреттеледі: «Тимур-мелик, узнав о засаде (монгольского) войска, высадился на берегу Барчанлыгкента и двинулся со своим отрядом верхом, монголы шли вслед за ним. Отправив вперед обоз, он оставался позади его, сражаясь до тех пор, пока обоз не уходил (далеко) вперед, тогда он снова отправлялся следом за ним...» (Қоңыратбаев,1987:5).

Бәмсі-Байрақ – Алпамыс туралы жыр, аңыз, ертегілер Азербайжан, Түркия елдерінде сақталып, түрлі вариант-версияларда таралғанымен, түркімендердің кейінгі ұрпақтарына жетпеген сыңайлы. Алайда, бұл тақырыптағы халықтың болғандығын Әбілғазының жоғарыда: «Знатные люди и бахши из туркмен, сведущие в истории, рассказывают: семь девушек, подчинив себе весь огузский иль, много лет были беками...» (Диваев,1905:695),

– деуіне қарағанда, оның заманында Барчын-Салорға қатысты шығармалар ел арасында айтылып жүргені анық. Ал Жамал Карши 1273 жылы Алмалықтан Сырдарияға барған сапарында: «Страна пахарей и туркмен, на ее земле скапливаются снега, земля холмистая и песчаная, рассадник москитов и муравьев. В пустыне, отдаленной от гор живут пыжаватые, усатые (люди),– дей отырып Хусам-ад-дин әл-Баршынлығы ғалымдығы туралы мәліметтер келтіргені белгілі (Кәрбозов,2017:155).

Бүгінде Академик В.М.Жирмунскийдің ХХ ғасырдың 40-50 жылдары айтқан: «...Местное казахское население уже не связывает развалины «Кок-Кесене» (голубое здание) с именем Барчин и Алпамыша, как во времена Абулгази» (Бартольд,1963:167), – деген тұжырымымен келісу қиын. Себебі кейінгі бірсыпыра зерттеулерде, әсіресе Ә.Қоңыратбаевтың (Лерх,1870:165), П.Бейсенбаевтың, Е.Кәрбозовтың (Бисенбаев, Кәрбозов, 2016:89) еңбектерінде Сыр бойындағы Баршынкет пен Алпамыс-Гүлбаршынның қатысы бар екендігі сөз болады. Алдыңғы пікірді В.А.Каллаур да, Ә.Диваев та, өзге де зерттеушілер қолдай отырып, өзбек хандарының құрметіне салынған деген тұжырымды қолдайды. Дегенмен, қазірге дейін Сырдарияның төменгі ағысының оң жағалауын қоныстанып келген жергілікті тұрғындардың арасында таралған аңыз-әңгімелерден, сондай-ақ олардың шежірелік мұраларынан Баршынкет пен Көккесененің аталған эпостың кейіпкерлеріне тән екендігін көруге болады. Алайда, Көккесененің орны белгілі болғанымен, тағдыры ХҮ ғасырдан кейін беймәлім күйде қалып, заттай айғақтары әлі күнге дейін археологтардың назарына ілікпеген Баршынкет іргесінің қалануы, қалыптасуы, өркендеуі, қирауы жөніндегі тарихи деректер мардымсыз болып келеді.

Баршынкеттің Дешті-Қыпшақ тарихындағы орны, дамуы, құлдырап жойылып кетуі туралы деректер біржақты емес, түрліше құбылып отыратынын байқауға болады. В.В.Бартольдтың (Бартольд,1963: 236-237), П.Лерхтың (Лерх,1980:7-11) еңбектерінде қала 1219 жылғы монғол шапқыншылығы кезінде күйреген. Керісінше, ханзада Жошы пәрменімен шығарылған теңгелердегі жазуларға (П.Лерх), сондай-ақ Жамал Каршидің жоғарыда аталған сапарында осышаһарда ғұлама ғалым Хусам ад-Дин Грубили Барчынлығы кездесіп, одан дәріс алғанын ескерсек, онда ХІІІ ғасырдың аяғында Баршынкеттің Сыр өңіріндегі ірі мәдени орталық болғанын аңғаруға болады. Бұл ретте ілгеріде көрсетілген Ә.Марғұланнның Баршынкетке байланысты тұжырымдары В.М.Жирмунскийдің: «Однако старое сухое русло Сырдарьи (лежающее к западу от нового), по которому расоложе-ны развалины многочисленных древних («огузскыз») городовкрепостей, носит еще в различных своих частях названия «Огуз-Жылгасы» или «Огуз сай» («Огуз овраг»), «Барчин-дарья» и др. С именем Барчин связано, вероятно, и название города Барчикент (или Барчинлигкент) существовавшего в этих местах...» (Бартольд,1963: 67-168), – деген пікірлеріне сүйене отырып айтылғанында дау жоқ.

Н.Маслердің айтуынша, Бей-Бейректің есімі Байбурт қаласында және оның айналасындағы халық арасында аңыз болып тараған. Осы маңдағы Алмыш қыстағындағы кейбір армян отбасылары өздерін Байректің тікелей ұрпағы, осы өңірдің билеушісі княздардың қатарында санайды. Байбурт қаласында Байректің аңызға айналып кеткен қабірі сақталып қалған (Macler,1928: 150-158).

Ал Башқұртстан Республикасы Ушалы ауданына қарасты Ахун елдімекенінің оңтүстік-батысында сақталған қадатастар (менгирлер) кешенін жергілікті башқұрттар, татар-мишарлар «Алпамыстың қабірі» атап, оған зор құрметпен қараған. Бұл кешен Ресей ғалымдарына 1997 жылы мәлім болып, 2002 жылдың жазында Ф.Петров бастаған археологтар қазба жұмыстарын жүргізе бастайды. Зерттеу жұмыстардың нәтижесінде кешеннің шеңбер жүйесіндегі түзілімі осы типтегі ескерткіштер арасында өте сирек кездесетіндігі анықталған. Тіпті, кейбір

ғалымдар көне замандарда оның обсерватория міндетін атқаруы мүмкін деген болжамдар жасауына түрткі болған. Жергілікті граниттен қашалға қадатастардың дені шеңберді бойлай бағандалған. Оның сол жақтағысы тегістеліп өңделген және оның жоғарғы бөлігі туып келе жатқан айдың бейнесін аңғартады екен. Кешен ежелгі елдімекеннің шыға берісіне, көрнекті жерге, күре жолдың бойына қойылған. Археолог-ғалымдардың тұжырымдарына қарағанда: «Ахуновские мегалиты – могила великана. ...комплексе Ахуново были обнаружены фрагменты керамики эпохи поздней бронзы. Отдельные менгиры, расположенные на водоразделе вне связи с другими археологическими памятниками, могут датироваться эпохой Средневековья. Вероятно, одиночные менгиры и мегалитические комплексы устанавливались в эпоху поздней бронзы индоевропейским населением степей до sostepей рядом с долговременными поселками. Анализ топографии данных памятников показывает, что все они установлены на тех направлениях, с которых наиболее удобен подъезд к поселению. Это позволяет предположить, что менгиры стояли у ведущей к поселению дороги. Пограничное расположение менгира между человеческим жильем и окружающим его миром позволяет предполагать его символическое значение как стража, замыкающего границу и оберегающего жилья» (Вериго:2002).

Археолог Ф.Петров жетекшілік еткен экспедиция ондаған айғақты заттар алып, зертханалық жұмыстар жүргізіп, ғылыми болжамдар жасағанмен, Алпамыс батырдың сүйегін тауып, нәтижелі антрапологиялық талдауларға қол жеткізе алмаған. Экспедицияның басты мақсаты да бұл емес, қадатастар кешенінің жүйесі, орнатылу себептері, архитектурасы т.б. қалыпты археологиялық сұрақтарға жауап іздеу еді. Ал жадтан жадқа ауысып, ауыздан ауызға жетіп, әлі күнге дейін жергілікті түркі халықтарының сана-сында сақталып қалған сенімді, Алпамыс батырдың рухы-на деген құрметті ешкімнің кенеттен, аяқасты, қолдан жасай алмайтындығы анық. Оған Алпамыс туралы башқұрт, татар халықтары жеткізген аңыз-әңгімелер, ертегі жыр-лар айғақты дәлел бола алады. Сондықтан «халық айтса, қалып айтпайды» деген қағиданы ұстанып, осы кешенді Алпамысқа қатысты қайта зерттесе, тұйыққа тірелген көптеген сауалдарға жауап табылар еді деген ойдамыз.

«Қорқыт ата кітабындағы» «Байбөрі баласы Бәмсі-Байрақ туралы жырдың» негізгі сюжеті әу баста халық туындысының кейінгі Қоңырат версиясының желісімен құрылып, Оғыз тайпаларының Дешті-Қыпшақ даласынан, Сырдария бойынан Кавказ бен Кіші Азия аумақтарына дейінгі көші-қон әрекеттерінің, жаңа қоныстардағы мәдени, тарихи-әлеуметтік жағдайлардың салдарынан жаңа оқиғалар, атаулар, кейіпкерлер т.б. қосылғаны, түрлі өзгерістерге ұшырып, қысқартылып, алынып тасталғандығы дау тудырмайды. Оған В.М.Жирмунскийдің: «Сказание об Алпамыше – Бамси было перенесено огузами в Закавказье и Анатолию в период их передвижения на Ближний Восток под предводительством сельджуков, т.е. не ранее первой половины XI в. Это позволяет отнести сложение огузской версии «Алпамыша», связанной с именем Бейрека, ко времени до начала XI в., т.е. к периоду господства огузов в низовьях Сырдарьи (IX-X вв.), – деген ойлары дәлел болады (Бартольд,1963: 166-167).

Қоңырат версиясының өзбек редакциясын алғашқылардың бірі болып жазып алып, оның кеңінен насихатталуына, әлемдік деңгейде ғылыми айналымға түсуіне ықпал еткен фольклортанушы-ғалым Х.Зарифовтың Алпамысқа қатысты жырдың бастапқы үлгілері Сырдарияның төменгі ағысы мен Арал теңізі жағалауында, патриархалды-рулық құрылыстың соңғы кезеңінде пайда болып, кейін оғыздардың жер аууына байланысты Кіші Азияда көрініс тапқаны жөнідегі болжамы да алдыңғы тұжырымды қуаттай түседі (Дамбаева, 2012: 73-74). Әсіресе, оның Эttore Россидің пікіріне сүйене отырып «Бамсы» есімінің түрлі фонетикалық өзгерістерден кейін «Алп+Мамс (и)» болып (Әбілғазыда – Мамыш бек, алтай ертегісінде –

Алып Манаш) бастапқы мәнін ұғындыруы мүмкін деген ойы да сенімді. Себебі оғыздардың көші-қон соқпағының бойындағы халықтардың тілдік, әдеби-мәдени ықпалы, шығарманың таралуындағы эпикалық кеңістік, уақыт мәселелері оның мазмұндық, көремдік сапасына айтарлықтай өзгерістер қосқандығы сөзсіз.

В.Жирмунский мен А.Кононовтың мына ой-түйіндеріне қарағанда, «Қорқыт ата кітабы» бірнеше ғасырларда қалыптасқан оғыз тілдес халықтардың әдеби мұраларының жиынтығы болып табылады: «Книга эта является записью и литературной обработкой эпических сказаний, слагавшихся передававшихся у этих народов в творческой устно-поэтической традиции на протяжении многих веков, с IX по XV в. Это замечательный памятник их древней национальной культуры, который и для других тюркоязычных народов, составляющих значительную часть многонационального населения Советского Союза, является в своем роде единственным отражением народного поэтического творчества в столь отдаленную историческую эпоху» (Жирмунский, Кононов, 1962:3). Бұл пікірдің дәлелді екендігін кітап мәтінінде кездесетін кейбір атаулар мен ұғымдардың бір-біріне қарама-қайшы болып келетіндігінен аңғарған жөн. Мысалы, «Байбөрі баласы Бәміс-Байрақ туралы жыр» бөлімінің басталуында Баяндүр ханның тойына келген бектерге Байбөрі баласыздығын айтып мұңын шағады. Сонда: «Бұл сөзді естігенде барлық оғыз елінің бектері қолдарын жайып, жүздерін көкке жая жалбарынып, «Тәңірі саған ұл берсін», – десті. ...Сол кезде перзентсіз Байбижан орнынан тұрып: «Бектер, маған да бір тілек бата беріңдер, тәңірі маған да қыз берсін, – деді. Барлық оғыз елі қол жайып, оған да дұға оқыды. «Тәңірі жарылқаса, сен де қызды боларсың», – десті. «О, бектер, егер көк тәңірі маған қыз беретін болса, оны мен Байбөрінің баласына бесікте жатқанда қоссам деймін, осыған сіздер куәлік етіңіздер», – деді» (Әдеби жәдігерлер, 2007: 340). Көріп отырғанымыздай, осы оқиғалар болған кезде оғыздар әлі Ислам дінін қабылдай қоймаған еді.

Ал осы бөлімінің соңында Бәміс-Байрақ барлық қиындықтарды жеңіп, қуаныштан Баяндүр ханның елінде ұлан-асыр той болып жатқанда Қорқыт ата келіп былайша бата береді: «...Ақ сақалды әкеннің барар жері ұрмақ болсын. Сені Құдай ұлыңнан, туғандарыңнан айырмасын. Көзіңді жұмғанша Құдай сені дініңнен айырмасын. Сіз бен біз Құдайдың дидарын көрелік, амин! Дұғадағы басымыз бір болсын. Хан ием, Құдайдың досы Мұхаммедтің дидары үшін Алла-тағала (ол дүниеде) күнәнді жеңілдетсін» (Әдеби жәдігерлер, 2007: 367), – деген туындының қорытынды мәтіннің мазмұнына қарап, бұл кезде оғыздар Исламды толық қабылдап, руханият ретінде бойына сіңіріп, елдің дәстүрлі діні деңгейінде ұстанғанын айқын аңғаруға болады.

Селжұқтанушы В.Гордлевскийдің пайымдауынша Византия императоры Константин Мономах 1050 жылы селжұқтардың көсемі Тоғрұл бектің құрметіне Константинополдегі мешітті қайта қалпына келтіріп, оны діни қызметкерлермен қамтамасыз еткен. Алайда, дін мәселесінде түйіні шешілмеген мәселелер аз емес еді. Бірақ қайсар мінезді селжұқ әскерлері Ислам үшін күресіп, көбіне жеңіске жетіп отырды. «В Малой Азии Сельджукиды испытали иноверческое воздействие, шедшее как изнутри, так и извне. И было бы неправильно смотреть на Сельджукидов как на оплот ислама, как на воинствующих борцов за веру, задерживавших натиск крестоносцев. В Малой Азии, действительно, Сельджукиды вели борьбу с христианами; они на надписях титуловали себя гордо истребителями неверных; их величали «султанами ислама», но религиозный фанатизм был им чужд, мотивы у них были искусственно связаны с исламом (Гордлевский, 1916:166).

Қорытынды. Түйіндеп айтқанда, осы аздаған деректердің өзі Алпамыс батырға қатысты халық туындыларының жүріп өткен жолдарының схемалық сызбасының сұлбасын көрсетіп отырғандай. Сюжет желісі өте көне, түптегі Орта Азия мен Сібір аумағын мекендеген

түркі-монғол халықтарының ауыз әдебиетінде кездесетін архаикалық мотивтерден түзілген ертегілік эпос оғыз тайпаларының ізімен XI-XIV ғасырлардың аралығында Кіші Азия, Мәуераннахр, Армения, Сирия, Месопотамия, Пәкістан, Грузия т.б. елдерге таралғаны белгілі. Кейін ол жергілікті жағдайларға байланысты мазмұндық сипаты, көркемдік табиғаты қайта қалыптасып, Байрекке байланысты батырлық аңыз-әңгімеге, ертегіге, тіпті жыр үлгісіне айналып, таралу ауқымы кеңейген сайын нұсқалары, версиялары пай-да болғандығын көреміз. Солардың бірі – ортағасырлық оғыздың бірегей батырлық эпосы «Қорқыт ата кітабының» негізгі кейіпкерлерінің қатарындағы Бәміс-Байрақ туралы жыр. Жоғарыда көрсетілген ортағасырлық деректерге, тарихи-әдеби, фольклорлық мәліметтерге сүйеніп аталған жыр сарындарының V-VII ғасырларда Алтай өлкесінен Сырдария аумағына, одан IX ғасырдан бастап ауғын оғыздармен Еуразияның өзге де аймақтарына таралып кеткендігіне көз жеткізуге болады.

Албеков Т.К.

Институт литературы и искусства им. М.О. Ауэзова

Ведущий научный сотрудник, к.филол.н.

Алматы, Казахстан

E-mail: tokhtar58@mail.ru

ОГУЗСКАЯ ВЕРСИЯ ЭПОСА «АЛПАМЫС БАТЫР» И ЕГО ИСТОРИЧЕСКИЕ ОСНОВЫ

Аннотация. Эпос «Алпамыс батыр» – это общетюркское достояние, дошедшее до нас с древних времен. Имеется несколько вариантов эпоса. Эпос давно стал объектом всестороннего научного исследования среди отечественных и зарубежных ученых. Его изучали в сравнительно-типологическом и генеалогическом аспектах. В данной статье рассматривается огузская версия эпоса и исторические основы его возникновения.

Ключевые слова: эпос, исторический эпос, джыр, версия, вариант, рукопись, фольклор, историзм.

Albekov T.K.

M.O. Auezov Institute of Literature and Art

Leading Researcher, Candidate of Philology

Almaty, Kazakhstan

E-mail: tokhtar58@mail.ru

OGUZ VERSION OF EPOS “ALPAMYS BATYR” AND ITS HISTORICAL BASES

Abstract. The epos "Alpamys Batyr" is a common Turkic heritage that has come down to us since ancient times. There are several options for epic options. The epos has long been the subject of comprehensive scientific research among domestic and foreign scientists. It was studied in comparative typological and genealogical aspects. This article discusses the Oгуz version of the epic and the historical foundations of its occurrence.

Keywords: epic, historical epic, zhyr, version, variant, manuscript, folklore, historicism.

Информация об авторе:

Албеков Т.К., Институт литературы и искусства им. М.О. Ауэзова, ведущий научный

сотрудник, к.филол.н., Алматы, Казахстан. E-mail: tokhtar58@mail.ru, Scopus ID: 57195976018. ORCID: 0000-0003-2481-663X.

ӘДЕБИЕТ

- [1] Albekov T., Alpysbaeva K., Auyesbayeva P. Distinctive and educational features of Kazakh folklore by the example of «Words of Ancestors». – Revista ESPACIOS, 2017. – Vol.38 (N° 45). – Pág. 33
- [2] Абул-Гази Бахадурхан. Родословная туркмен. Перевод А.Н.Кононова. – Москва, Изд. АН СССР, 1983.
- [3] Агаджанов С.Г. Очерки истории Огузов и туркмен Средней Азии IX-XIII вв. – Ашхабад, Ылым, 1969.
- [4] Бартольд В.В. Туркестан в эпоху монгольского нашествия. – Москва, Москва, Восточная литература, 1963.
- [5] Бартольд В.В. Китаби Коркуд (рукопись). – Ленинград, Спб, 1929.
- [6] Бисенбаев П., Кәрбозов Е. «Алпамыс батыр» жыры: тарихилығы мен типологиясы. // ҚазҰУ хабаршысы. Журналистика сериясы. – 2016. – №4(42).
- [7] Вериго В. Могила великана Алпамыша. – Вечерний Челябинск, 2002.
- [8] Гордлевский В.А. История Ахлата. – Этнографические обозрѣние, 1916. – №3-4.
- [9] Гордлевский В.А. Государство Сельджукидов Малый Азии. – Москва-Ленинград, Наука, 1941.
- [10] Дамбаева А.Н. Героический эпос народов Центральной Азии и Южной Сибири. // Международный научно-исследовательский журнал, 2012. – №5(5).
- [11] Джамал ал-Карши. Ал Мулхакат би-с-сурах. Т.1. – Алматы, Дайк-Пресс, 2005.
- [12] Жирмунский В.М. Тюркский героический эпос. – Ленинград, Наука, 1974.
- [13] Диваев А. Мавзолей Кок-Кесене (историко-археологическая заметка). Протоколы Туркестанского кружка любителей археологии (1904-1905). – Вып.Х. Ташкент, 1905.
- [14] Әдеби жәдігерлер. Жиырма томдық. Том 1. – Алматы, Таймас, 2007.
- [15] Жирмунский В.М. Вопросы генезиса и истории эпического сказания об Алпамыше. Об эпосе «Алпамыш». Материалы по обсуждению эпоса «Алпамыш». –Ташкент, Издательство Академии наук УзССР, 1959.
- [16] Жирмунский В.М. Сказание об Алпамыше и богатырская сказка (Текст). – Москва, Восточный литературы, 1960.
- [17] Жирмунский В.М., Кононов А. От составителей. Книга моего деда Коркута. –Москва-Ленинград, АН СССР, 1962.
- [18] Зарифов Х. Об основных мотивах эпоса «Алпамыш». // Тезисы докладов и сообщений регионального совещания по эпосу «Алпамыш». Ташкент – 1956.
- [19] Крымский А.Е. История Турции и ее литературы. Т.1. – Москва, 1916.
- [20] Қоңыратбаев Ә. Қазақ эпосы және түркология. – Алматы, Ылым, 1987.
- [21] Лерх П. Археологическая поездка в Туркестанский край в 1867 г. – Ленинград, Спб, 1870.
- [22] Марғұлан Ә. Ежелгі жыр, аңыздар. – Алматы. Жазушы, 1985.
- [23] Macler N. Contes, legendes ot eropree de l'Armenie. – Paris, 1928.
- [24] Петрушевский И.П. Внутренняя политика Ахмеда Ак-Койунлу. // Сборник статей по истории Азербайджана. Баку, Издательство АН Азербайджанской ССР – 1949 – Вып. 1.
- [25] Рашид-ад-дин. Сборник летописей летопись. Книга.1. – Москва-Ленинград.Спб, 1952.
- [26] Якубовский А.Ю. Развалины Сыганака. Т.2. – Ленинград: Спб, 1929.

ЛИТЕРАТУРА

- [1] Albekov T., Alpysbaeva K., Auyesbayeva P. Distinctive and educational features of Kazakh folklore by the example of «Words of Ancestors». – Revista ESPACIOS, 2017. – Vol.38 (N° 45). Pág. 33. (англ.)
- [2] Абул-Гази Бахадурхан. Родословная туркмен. Перевод А.Н.Кононова. – Москва, Изд. АН СССР, 1983. (рус.)
- [3] Агаджанов С.Г. Очерки истории Огузов и туркмен Средней Азии IX-XIII вв. – Ашхабад, Ылым,

1969. (рус.)

[4] Бартольд В.В. Туркестан в эпоху монгольского нашествия. – Москва, Москва, Восточная литература, 1963. (рус.)

[5] Бартольд В.В. Китаби Коркуд (рукопись). – Ленинград, Спб, 1929. (рус.)

[6] Бисенбаев П., Карбозов Е. Сказание «Алпамыс батыр»: историзм и типология. // Вестник КазГУ. Серия журналистика, 2016. – №4(42) (каз.)

[7] Вериго В. Могила великана Алпамыша. – Вечерний Челябинск, 2002. (рус.)

[8] Гордлевский В.А. История Ахлата. // Этнографические обозрения. – 1916.– №3-4. (рус.)

[9] Гордлевский В.А. Государство Сельджукидов Малой Азии. – Москва-Ленинград, Наука, 1941. (рус.)

[10] Дамбаева А.Н. Героический эпос народов Центральной Азии и Южной Сибири. // Международный научно-исследовательский журнал – 2012. – №5(5). (рус.)

[11] Джамал ал-Карши. Ал Мулхакат би-с-сурах. Т.1. – Алматы, Дайк-Пресс, 2005

[12] Жирмунский В.М. Тюркский героический эпос. – Ленинград, Наука, 1974. (рус.)

[13] Диваев А. Мавзолей Кок-Кесене (историко-археологическая заметка). Протоколы Туркестанского кружка любителей археологии (1904-1905). Вып.Х. – Ташкент, 1905. (рус.)

[14] Жирмунский В.М. Вопросы генезиса и истории эпического сказания об Алпамыше. Об эпосе «Алпамыш». Материалы по обсуждению эпоса «Алпамыш». – Ташкент, Издательство Академии наук УзССР, 1959. (рус.)

[15] Жирмунский В.М. Сказание об Алпамыше и богатырская сказка (Текст). – Москва, Восточный литературы, 1960. (рус.)

[16] Жирмунский В.М., Кононов А. От составителей. Книга моего деда Коркута. – Москва-Ленинград, АН СССР, 1962. (рус.)

[17] Зарифов Х. Об основных мотивах эпоса «Алпамыш». // Тезисы докладов и сообщений регионального совещания по эпосу «Алпамыш». – Ташкент, 1956. (рус.)

[18] Конаратбаев А. Казахский эпос и тюркология. – Алматы, Гылым, 1987. (каз.)

[19] Крымский А.Е. История Турции и ее литературы. Т.1. – Москва, 1916. (рус.)

[20] Лерх П. Археологическая поездка в Туркестанский край в 1867 г. – Ленинград, Спб, 1870. (рус.)

[21] Литературные памятники. Двадцать томник. Том 1. – Алматы, Таймас, 2007. (каз.)

[22] Маргулан А. Древние сказания и легенды. – Алматы. Жазушы, 1985. (каз.)

[23] Macler N. Contes, legendes et epopées de l'Arménie. – Paris, 1928. (фран.)

[24] Петрушевский И.П. Внутренняя политика Ахмеда Ак-Койунлу. Сборник статей по истории Азербайджана. Вып. 1. – Баку, Издательство АН Азербайджанской ССР, 1949. (рус.)

[25] Рашид-ад-дин. Сборник летописей летопись. Книга.1. – Москва-Ленинград, Спб, 1952. (рус.)

[26] Якубовский А.Ю. Развалины Сыганака. Т.2. – Ленинград, Спб, 1929. (рус.)

REFERENCES

[1] Abul-Ghazi Bahadurkhan. (1983). Family tree of Turkmens. Translation by A.N. Kononov. Moscow, Izd. AN SSSR. (Russian)

[2] Agadzhanov S.G. (1969). Essays on the history of the Oguzes and Turkmens of Central Asia of the 9th-13th centuries Ashgabat, Ylym. (Russian)

[3] Albekov T., Alpysbaeva K., Auyesbayeva P. (2017) Distinctive and educational features of Kazakh folklore by the example of "Words of Ancestors". Revista ESPACIOS. Vol. 38 (Nº 45). Pág. 33. (English)

[4] Bartold V.V. (1929). Kitabi Korkud (manuscript). Leningrad, St. Petersburg (Russian)

[5] Bartold V.V. (1963). Turkestan in the era of the Mongol invasion. Moscow, Moscow, Vostochnaya literatura. (Russian)

[6] Bisenbaev P., Karbozov E. (2016). The legend "Alpamys Batyr": historicism and typology. Bulletin of Kazakh State University. Series journalism.No. 4 (42). (kaz.)

[7] Dambaeva A.N. (2012). Heroic epic of the peoples of Central Asia and South Siberia. International Research Journal. No. 5 (5). (Russian)

[8] Diva A. (1905). Mausoleum of Kok-Kesen (historical and archaeological note). Protocols of the

- Turkestan circle of lovers of archeology (1904-1905). Edition X. Tashkent. (Russian)
- [9] Gordlevsky V.A. (1916). History of Akhlat. Ethnographic review. No. 3-4. (Russian)
- [10] Gordlevsky V.A. (1941). Seljukid State Asia Minor. Moscow-Leningrad, Nauka (Russian)
- [11] Jamal al-Qarshi. (2005). Al Mulhakat bi-s-surah. T.1. Almaty, Dyke-Press;
- [12] Zhirmunsky V.M. (1974) Turkic heroic epic. Leningrad, Nauka. (Russian)
- [13] Konyratbaev A. (1987). Kazakh epos and turkology. Almaty, Gylym. (kaz.)
- [14] Krymsky A.E. (1916). History of Turkey and its literature. T.1. Moscow. (Russian)
- [15] Lerch P. (1870). Archeological trip to Turkestan Territory in 1867. Leningrad, St. Petersburg. (Russian)
- [16] Literary monuments. (2007). Twenty volume. Volume 1. Almaty, Taymas. (kaz.)
- [17] Margulan A. (1985). Ancient legends and legends. Almaty Zhazushi. (kaz.)
- [18] Masler N. (1928). Contes, legendes et epore de l'Armenie. Paris (French)
- [19] Petrushevsky I.P. (1949). The domestic policy of Ahmed Ak-Koyunlu. Collection of articles on the history of Azerbaijan. Vol. 1. Baku, Publishing House of the Academy of Sciences of the Azerbaijan SSR. (Russian)
- [20] Rashid ad-din. (1952). A collection of annals of annals. Book 1. Moscow-Leningrad, St. Petersburg. (Russian)
- [21] Verigo V. (2002). Tomb of the giant Alpamysh. Evening Chelyabinsk. (Russian).
- [22] Yakubovsky A.Yu. (1929). The ruins of Syganak. T.2. Leningrad, St. Petersburg (Russian)
- [23] Zarifov H. (1956). On the main motives of the epic "Alpamysh." Abstracts of reports and messages of the regional meeting on the epos "Alpamysh". Tashkent. (Russian)
- [24] Zhirmunsky V.M. (1959). Issues of genesis and history of the epic tale of Alpamysh. About the epos "Alpamysh". Materials on the discussion of the epic "Alpamysh." Tashkent, Publishing House of the Academy of Sciences of the Uzbek SSR. (Russian)
- [25] Zhirmunsky V.M. (1960). The legend of Alpamysh and the heroic tale (Text). Moscow, Vostochnaya literatura. (Russian)
- [26] Zhirmunsky V.M., Kononov A. (1962). From the composers. The book of my grandfather Korkuta. Moscow-Leningrad, Nauka. (Russian)

IRSTI 17.07.61

¹S. V. Ananyeva, ²A.T. Khamrayev

^{1,2}M.O.Auezov Institute of Literature and Art

¹Leading researcher, Candidate of Philology, assoc. professor

²Chief researcher, Doctor of Philology, assoc. professor

^{1,2}Almaty, Kazakhstan

E-mail: ¹svananyeva@gmail.com; ²alikh182009@yahoo.com

¹ORCID: 0000-0001-7349-1590

²ORCID: 0000-0002-1922-013X

BICULTURAL AESTHETIC INTERFERENCE IN TRANSLATIONS OF KAZAKH POETRY INTO ENGLISH

Abstract. *The article is devoted to the problems of poetic interference as a phenomenon of bicultural intermediate aesthetics based on the example of Kazakh poetry, translated into English. Foreign translations of the poems by Kazakh poets act as a factor in the unity of two cultural phenomena and at the same time conjugative aesthetics. Poetic heritage and translations of the poet serve as a factor of bicultural and simultaneously conjugative aesthetics. Translation analysis clearly shows that the creative writings of Kazakh poet are a bright example of not only lingual-cultural but also artistic and aesthetic interferentiality. This is a condition for simultaneous "destruction" of aesthetic integrity of the original and formation of a new one in the translation. We have outlined this phenomenon as conjugative one. Thanks to the introduction into the text of the translation of Kazakh words and symbols, foreign reader often gets first emotional information of communicative, evaluative, abstract synthesis, modal, explanatory nature at the unconscious level, in other words, it focuses on the fact that (identification of common relations with surrounding reality) is common for its perception, and is alien single (about specifics of national picture of the world or fragments (often visual: ornaments, yurts, whip, etc.), and only after that receives the implicit access to the world of content and form of artistic work.*

Keywords: *Kazakh poetry, translation, bicultural aesthetics, conjugation, interferential, aesthetic tension.*

Introduction. During the period of independence of Kazakhstan objectively there was a wide opportunity for fruitful cooperation with the United States in all areas of socio-political and cultural life. This process in every way contributes to the popularization of Kazakh and foreign literature in Kazakhstan and the United States at the same time. Meetings of writers and poets of two countries and presentation of their works are regularly held.

Modern Kazakh literature attracts the attention of the foreign reader mainly because it reflects, on the one hand, the socio-economic and cultural-political changes of the modern post-Soviet area, and on the other hand - the historical past of Kazakhstan, its present state and aspirations for the future. In the world, in connection with the destruction of the boundaries of the socio-religious, spiritual and cultural space, there is a surge of interest in learning, understanding and perception of the "alien" and rethinking of the national ethical, aesthetic and worldview systems. Under these

conditions, the reception of the symbolic function of national artistic concepts repeatedly reinforces, which confirms the expansion of cooperation between Kazakhstan and the United States of America in cultural sphere. In a short period of time two anthologies "The Stories of the Great Steppe" have been published. First Edition (New-York Columbia University: Cognella Academic Publishing, 2013) and Summer Evening, Prairie Night, Land of Golden Wheat. The Outside World in Kazakh Literature. First Edition (New-York Columbia University: Cognella Academic Publishing, 2015).

Translations of the works of Kazakh poets and writers into English appeared before foreign readers as a kind of cross-border artistic aesthetic unity, reproduced through the interaction of two discrete cultural systems. The recipient discovers that different artistic and aesthetic values encounter in the process of reproduction of the foreign language material and there occurs a confrontation and interference of complex socio-cultural discourses that lead to the emergence of some "middle" marginal verbal bi-culture (the term by Qvortrup L). However, such "marginality" of the translation is a kind of bridge with the oncoming movement, where all the linguistic and structural-composition elements of the work intersect and intertwine in terms of discrete aspect. Therefore the recipient observes, for example, in the translation of poems by Kazakh poets into English language, the intense unity and struggle of poetic-structural opposites, which causes aesthetic opposition, representing a single conjugation and interfering character of the translation.

Thus, the laws of aesthetic interference come into action and interaction. From this point of view, translations of works of Kazakh writers and poets into the English language are vivid example of the interpretation of such laws of literary cohesion. Taking into account this circumstance, in this article an attempt is made to explain the nature of perception of the Kazakh artistic word in the English language, where various forms of aesthetic interference are observed, which lead to a different interpretation of the text which has its own characteristics. It should be said, that the problem of artistic and aesthetic interference in science is deeply connected with psychology, linguistics, culture, thinking, etc. (Gibson, 1988; David H. Hubel & Torsten N. Wiesel, 2005). Pervading all spheres of socio-political and cultural life of the society, it presents an ambiguous phenomenal character in literary criticism. This literary direction is extremely important for the determination of various interferential aesthetic phenomena and processes. The thing is that in the history of translation studies there were different points of view which were connected, one way or another, with the difficulties that arose during the translation process. Precisely these difficulties became the basis for interpreting the various worldviews of many scholars in the field of philology and researchers. Therefore, in literary criticism there were constant disputes about the "translatability" and "untranslatability" of the artistic work between the followers (Durishin D, 1979), (Kopanev P.I., 1972). The idea of "untranslatability" has always been relevant for the supporters of the idealistic approach, who believed that the world of artistic work cannot be objectively interpreted and transmitted by means of another language. However, this was an extremely univocal view of the translation process. It was based on the ideological principle of the objective unknown ability of the universe and the whole essence of being. This approach was opposed to the works of the dialectical school of translation. At the center of the materialist approach there were representatives of the Czech tradition of translation, who were convinced that, basically, the reproduction of any artistic text and adequate implementation of the aesthetic principles of the original are possible. First of all, this was due to the materialist worldview on the cognition of the existence and the Marxist-Leninist approach to the translation process (Durishin D, 1979).

Methods. The study of Kazakh poetic texts translated into English objectively requires a deep comparative analysis. The interpretation of its results is based on theoretical approaches and concepts of conjugation lyrics (Bogdanov A.A., 1989).

Results. Translations of the works of Kazakh poets into the English language, which are vivid

examples of the manifestation of not only linguo-cultural, but also artistic and aesthetic interferences in the literary text, prove that it is a simultaneous "destruction" of the integrity of the original and the formation of a new aesthetic reality in translation. In this approach, there is no problem of "translatability" and "untranslatability" of the artistic work. The identification of deep correlation and genetic links between the conjugation form of the original and translation, the determination of the essential reasons for their modification, ultimately indicates "some simultaneous autonomy" of the translation from the original and from the tradition of the national translated poetic language, and avoids the extremity. So, the translation of the works of the Kazakh writers into the English language proves that it organically acts as a binary aesthetics and is a product of artistic interference. In fact, there is an intertextual interpenetration of two different texts, which, of course, gives a different aesthetic background. And this is clearly seen in the above-mentioned anthologies published in America.

While working on the original, the translator of the anthologies has objectively faced many problems related to the adequate transfer of the original content and form: This led to the aesthetic tension, which resulted from the patterns of interference of different texts:

1. Interference due to the difference in the ideological concept of the original and the translation /religious-spiritual, socio-cultural, political and psychological, etc.
2. Interference at the level of lexicon and symbol (words or sign of the original in translation, or author's words, which are absent in the original).
3. Interference due to the dissimilarity of the poetic systems. The interpreter, because of observance of the laws of the English verse, was forced to cast some meaningful elements of the original. Prosodic and formal categories of the Kazakh syllabic verse complicated the task, which resulted in a significant change in the artistic and aesthetic components of the original in translation.
4. Interference due to the difference in artistic means, contributing to the complication of the perception of figurative expressions. Expressive and pictorial means create a different aesthetic tension. Expressive means disappear completely in translation. Metaphor becomes a hard-to-reproduce means of poetics. In translation into English language, the political discourse that is present in the form of impersonal perception has intensified.
5. The whole concept of the symbolism of the original undoubtedly undergoes a serious interference change in the translation.
6. Repetitions (spatial parallelisms, verbal and sound) of structural and compositional elements originally act as aesthetic opposition in translation.
7. Leveling the narrative, i.e. the change in the expression, tonality, rhythm, dynamics and spirit-energy of the original often and imperceptibly leads to the aesthetic indices, prevents the convergence of the translation to the original and reduces the level of their adequacy. G. Belger believes that preservation of the breath, intonation, size, rhythm and melody impedes the process of leveling the narrative (Belger G.K., 2011, 389).

It is impossible to investigate all the above-mentioned problems of interference of the original and translation in one article. Therefore, this article discusses the issues related to the aesthetic tension at the level of vocabulary and the symbol of the original and translation, which arise because of interference between texts (Belger G.K., 2011:389) (Barannikova L.I., 1972).

Discussion. When reading "The Stories of the Great Steppe". First Edition (New-York Columbia University: Cognella Academic Publishing, 2013) and Summer Evening, Prairie Night, Land of Golden Wheat. The Outside World in Kazakh Literature. First Edition (New-York Columbia University: Cognella Academic Publishing, 2015), the recipient's attention will undoubtedly be focused on the cognition of the mysterious historical past of "Steppe». The artistic epithet

"great" carries a hidden semantic function and anticipates the existence of the important historical information. The compilers of the anthologies aim at ensuring that English-speaking readers can penetrate deeper into the secrets of Kazakh life, thereby learning the diversity of the national world of the Kazakh people. The main thing is that behind this diversity there is a unified system of views, ways of expressing real and surreal codes that unite people. The works of Kazakh writers undoubtedly testify the high level of socio-cultural and artistic traditions of the Kazakh people, which continue to influence certain forms of the national worldview.

The vast expanses of the Kazakh land are a mysterious and unexplored territory for the English-speaking recipient, which significantly affects his/her attitude and perception of the world. The poetized image of the horse on the cover of the publication has a special cultural significance for both the batyr-nomad and the American cowboy. The most interesting is that the antithesis is aimed at leveling the zoo concept which assumes the with draws of discreteness between symbolic images in the reader's perception. The authors emphasize the primordial relationship between human and nature (in this case Kazakh batyr - nomad and American cowboy), which is the same in different parts of the globe, and proceed primarily from a holistic understanding of the things and essences.

In the second anthology of Kazakh literature, "Summer evening, prairie night, land of golden wheat", like in the first, special attention is paid to the design of this book. The open doors of the yurt, from which one can see the expanse (sky, mountains, trees, etc.) - is a kind of symbolic invitation to the generous and beautiful world of the nomads. The anthology reveals "how the nomads of the Great Kazakh Steppe perceived the nature, and how this unique perception influenced on the writers and poets, is reflected in their work" [Ananieva S, 2015: 8]. Undoubtedly, this circumstance has an important symbolic meaning and specifically emphasizes the national-aesthetic property of the reproduced material.

The sacred digital symbolism of the anthology "The Stories of the Great Steppe", which acts as a kind of interferential code in the aesthetic perception of the national world, attracts the attention. It includes seven prosaic texts and poems of seven poets. The figure seven in the nomad's consciousness means the integrity of the perception of the world and attitude, which unites the global horizontal and vertical structure of the nomads thinking. The horizontal line is the "four sides of the world", the signs of the earth and the sky ("shanyrak"), and the vertical are the three sides of the existence "heaven-father, Earth-mother and I (ego, spirit)". For a nomad, such a representation expresses, above all, spiritual harmony. The ancient nomad realized that his life was subject to the laws of the universe and sought to know its essence. Creating a discrete situation, the compilers of the Anthology want the reader to plunge into a completely different world where the national landscape is mixed with onomastic, toponymic notions that lead to the marginalization of time and space, including different epochs.

Seven contemporary Kazakh prose writers and seven poets are introduced to the American readers as one author (an author), the names of Kazakh writers and poets may be known or unknown to foreign readers. At a discursive level, they act as an abstract chief narrator, and in an actualizing form as an impersonal narrator (L. Kossuth, 2015). At first the foreign reader will perceive the Kazakh world not through the system of heroes and events, but through the prism of the national discourse. First and foremost, Kazakh writers in an auctorial sense convey the discourse of the natural, regular conditioning of human and nature, which is framed, first of all, by previously unknown artistic national ornamentation and speech characteristics (what they say and how they say, - A.H.).

Thus, the foreign reader often first at unconscious level receives emotional information of a communicative, evaluative, abstract-generalizing, and modal character. He is focused on identifying common links with the surrounding reality and the originality of the national picture of the world or fragments which are often visual: ornament, yurt, kamcha, etc. And only then he gets the implicit

access to the world of content and form of the artistic work.

A single author who symbolizes the integral connection of the creative authors - writers and poets, animates and reifies the national picture of the world, the steppe worldview through the refraction of the events and circumstances, an artistic conflict where the heroes and characters express the dominant objective and subjective idea. Using free imagination the recipient animates described events or specific episodes, symbols, portraits, speech of the characters. In the perception of a foreign reader, undoubtedly, the first stereotypes or stable signs, codes are being fixed in his mind in the form of a cliché. They are not only notions-symbols: steppe, argimak - horse, nomad, djailay - flocks, animals, dzhigit - a skilled, daring horseman, a young fellow, chaban - shephard, kamcha - whip and other onomastic and toponymic glossaries (Kazakh words in the English text functioning as etymological codes), but also ordinary words having analogies in the language to which the artistic text is being translated: batyr-brave warrior, hero, dastarkhan-a low table, meal, aryk-river, ata-father, apa - mother, etc.

Thus, in the Anthology we observe an important artistic and aesthetic interference phenomenon: the "entry" of Kazakh words into the text in the foreign language. This affects the aesthetic awareness of the foreign recipients. The preservation of Kazakh words in the Anthology has different artistic functions. The reader can find an explanation of a complex, often untranslatable words, and modal expressions and terms; they immerse the readers into a new, yet unknown, imaginative world. In some poetic translations, Kazakh words perform a rhythmic-rhyme function: "dress-aryqs" by Zhambyl, "auyls-days" by Abay, "qymyz-hands" by M. Zhumabayev, "steppes-trains", "tulpars-daus" by S. Seifullin, "forest - steppe" by I. Zhansugurov, "light - steppe" by A. Sarsenbaev, "Taras - banks" by A. Tazhibayev, etc. Through such unusual artistic connections, the translator achieves complications in the logical and semantic categories of the work, where the abstract names and titles of real things make the reader's perception unusual, exotic. The translator at the sound level, "pushes" the words which have a linguistic difference, and achieves a thickening of the emotional-appraising perception of the text.

Sometimes a translator exacerbates the verbal and semantic disconnection of the poetic expression, based on contrasting opposition and associative figurative parallelism which result in a sense of hidden interconnection at the intertextual level. The interaction between such "native - alien" rhymes enables the appearance of the emotional state in the readers. In the anthology "Summer Evening, Prairie Night, Land of Golden Wheat", like in the first, a glossary that focuses on onomastic images (about one hundred new Kazakh words functioning as sign systems) plays a contextual role in the perception of the original and performs a special artistic function in the text, simultaneously being realized on the background of a narrow (micro-context) and a wide (macro-context).

In the process of the artistic translation, a creative transformation of the text takes place. Translator S. Levshin is well acquainted with the national life of the Kazakh people. At the same time, the transcoding of the text with a significant number of lexemes which belong to a different culture and a different world view is accompanied, sometimes, by the loss of sometimes of an essential, semantic part of the original. The glossary serves as a bridge between the picture of the world of the original and the picture of the world of the translation. Considering the lacunarity (skipping, inconsistency) of the constituent components of the original, the translator tries to keep the given form of the translated poem masterfully using Kazakh words with pronounced national and cultural specifics to impart a special artistic, cultural and aesthetic background in translation. Orientation to the initial meanings of the words and phrases has important meaning aimed to significantly expand the reader's artistic world. Immersing the reader in the unknown world, the translator hopes that he has information about the cultural life of the Kazakh people. Thus, Kazakh words in a figurative translation system simultaneously perform the function of a micro-context and a macro context,

their interaction depends on the laws of aesthetic interference.

Кожу бычьё, овечьё в кадешках дубят.
Чинят шубы и стеганный старый халат.
Молодухи лагают дырявые юрты,
А старухи неделями нитки сучат.

Косяком потянулись на юг журавли,
Караваны верблюдов под ними прошли.
И в аулах – унынье и тишина.
Смех, веселые игры остались вдали.

Translated into English:
Sheep skin and ox hide are soaking in wooden casks,
coats and quilted robes must be mended.
Young women are patching up holes in yurt shells,
while their mothers spin thread for weeks on end.

Cranes are starting their southward march,
passing over strings of caravans.
A melancholy silence fills the auyls –
where is the gay laughter of summer days?

The outlined Kazakh words in the English text at the micro-context level indicate only a specific national subject and phenomenon. But at the macro-context level, these lexemes lead readers into the world of national poetry and national spirit, give the poly-variance of aesthetic meanings and positions, figurative paradigms. For example, in the English text a word from the original has been entered: "in the auls", which stands in the anaphoric position and is used as a rhythmic-rhyme repetition in the structure of the verse. The same rhythmic function in this poem is performed by the word "yurt". Readers have a feeling of two-dimensionality, the possibility of correlating a binary / national and foreign / artistic space.

Some Kazakh lexemes emphasize the synonymic series, for example, in the poetic text along with the word "apa" the English word "mothers" is used. The correlation of such pairs provides a binary, not only synonymous, but also an antinomic system of symbolic codes of the native and foreign. So, the reader in the literary text sees one of the laws of parallelism. On the other hand, Kazakh words, entering into intertextual relations in the translated text, affect the foreign reader by an unusual, romantically national sound. He/she sees a different sound complex, which carries a certain aesthetic discrepancy in the worldview paradigm. The appearance of categorical "alien" verbal series in the translated text: *astapuralla*, *attan*, *argamak*, *aqymaq*, etc., undoubtedly enhances certain interference difficulties between the recipient and the text. So, there is a tension between the text and the perception. However, not all comments to the "Glossary" in the Anthology can transmit an adequate content. For example, the Kazakh word *astapuralla* is explained as *lord, have mercy*, and the word *apyrym-ay* as *exclamation of surprise of amazement*. In principle, these words can perform the function of interjections and transmit the emotional exclamation of surprise and astonishment. In the first case, perhaps, the translators relied on the context of the work. *Astapuralla*, borrowed from the Arabic language, carries a deep religious content. It is formed from two words: *astahpurallah* and denotes "the recognition of sinfulness before Allah". The lexical component of the word *apyrym-ay*

from the semantic point of view, which performs the etymological function in the "genotext" (Y. Kristev), is intensively used in the Kazakh society as the lexemes *aqun*, *aghay*, *aruana*, *aynalayn*, *bashbarmaq*, *batur*, *bi* and many others acting as hetereregenic codes in the memory of the Kazakh people. They perform the function of a single sustainable sign in translation, aimed at enhancing the "text perception effect" (R. Bart). For example, in the poem by M. Zhumabayev "Sasukkol, My Native Land" we can compare in the original and in the translation:

Птиц тут без счета, галдеж над округой повис.
Рыбы так много, что только лови, не ленись.
Бабы горластые здесь пересуды ведут,
Быстро меж тем белопенный взбивая кумыс.

The skies teem with birds, fist abound:
You can catch them with bare hands.
Women gossip and chatter for hours on end,
Whipping their frothy qumyz.

S. Seifullin in the poem "In Our Land" poetizes not only his native land, but also praises the people of labor:

Как тулпары, мы сильны,
Словно соколы, вольны,
Укрощать коней строптивых,
Все мы сызмальства должны!

We are strong like tulpars,
like falcons free.
Each one of us learns in his earliest days
to tame a wild steed.

The introduction of numerous Kazakh words into the translated text is directly connected with the characterization of the national picture of the world, with the reflection of the determination of the national identity of the Kazakh people in a foreign audience. Kazakh words reveal the history, language, traditions, culture (as a holistic core in the depiction of the national picture by O. Spengler, A. Toynbee), religious beliefs, the specifics of the life style, landscape, etc.

Conclusions. Thus, Notions-symbols, rhythmic-rhymes and traditional Kazakh words (glosses) in translation reflect the fine connection of the picture of the world with national specifics, in particular, with the system of stereotypes in the cultural consciousness of the nomads (Latipova Z.H., 2008)..At the same time, Kazakh words activate extensive perception in the process of understanding and reflecting on the national picture of the world, refracted in the verbal form of artistic comprehension of the existence, objectively contribute to the evolution of the artistic consciousness of a foreign reader. Undoubtedly, finally they lead to a change or evolution of the reader's individual worldview (Belger G.K., 2011:403). Moreover, in some translations we observe the language element as a factor that strengthens the author's poetic individuality. In general, the language element is conditioned by the specifics of national values that reveal the artistic world of the works (Zhutayeva A.K., Abdimanuly O., 2019).

The article may be of interest, first of all, for philologists and researchers of Kazakh literature,

as well as specialists in the field of translation studies. It highlights theoretical issues of bicultural aesthetics on the example of the works of Kazakh authors, translated into English (Khalizev V.E., 2009). The study of the features of translations of literary texts of Kazakh literature shows that the original work in foreign language naturally acts as a factor of bi-cultural and simultaneously conjugative aesthetics.

¹С.В. Ананьева, ²А.Т.Хамраев

^{1,2}М. О. Әуезов атындағы әдебиет және өнер институты

¹Жетекші ғылыми қызметкер, филол.ф.к., доцент

²Бас ғылыми қызметкер, филол.ф.д., доцент

^{1,2}Алматы, Қазақстан

E-mail: ¹svananyeva@gmail.com, ²alik182009@yahoo.com

ҚАЗАҚ ПОЭЗИЯСЫН АҒЫЛШЫН ТІЛІНЕ АУДАРМАСЫНДАҒЫ ЕКІМӘДЕНИЕТТІК ЭСТЕТИКАЛЫҚ ИНТЕРФЕРЕНЦИЯ

Аңдатпа. Бұл мақала ағылшын тіліндегі қазақ поэзиясы негізінде, екі мәдениеттің өз ара қосылуыдан пайда болатын поэтикалық эстетикалық интерференция (сәйкессіздік) мәселелеріне бағытталған. Қазақ ақындары өлеңдерінің басқа тілдердегі аудармалары елі мәдени-гуманитарлық феномен ретінде жаңа конъюгативті эстетикалық фактор болып қалыптасады. Қазақ ақындарының өлеңдерінің ағылшын тіліндегі аудармаларының өз ара салыстырмалы талдауы аудармалардың тек лингвомәдени факторға еместегін, және олардың көркем-эстетикалық өрнекке айналатынын айқын көрсетеді. Аудармадағы поэтикалық және эстетикалық заңдылықтарының «шиеленіс» өз ара әрекеті - түпнұсқаның ерекше ұлттық эстетикалық тұтастығын «бұзадыда» және аудармада объективті жаңа эстетикалық трансформацияға (өзгерістерге) апарды. Аудармалардағы бұл мәселені біз конъюгативті деп белгілейміз. Бұл құбылыс қазақ сөздері мен рәміздерінің ағылшын мәтініне аударылуы кезеңінде айқын көрінеді. Шет тілді оқырман көбінесе эмоционалды емес, коммуникативті, бағалау, дерексіз-жалпылама, модальдық, түсіндірме сипаттағы жаңа эстетикалық ақпаратты алады. Ол жаңа компоненттерді қабылдау үшін: ою-өрнектер, киіз үйлер, камчи, арғымақ және т.б.) көркем шығарманың мазмұны мен форма элементіне кіруге дайын болады.

Түйін сөздер: қазақ поэзиясы, аударма, орта эстетика, конституция, араласу, эстетикалық шиеленіс.

¹С.В. Ананьева, ²А.Т.Хамраев

^{1,2}Институт литературы и искусства им. М.О. Ауэзова

¹Ведущий научный сотрудник, к.филол.н., доцент

²Главный научный сотрудник, д.филол.н., доцент

^{1,2}Алматы, Казахстан

E-mail: ¹svananyeva@gmail.com, ²alik182009@yahoo.com

БИКУЛЬТУРНАЯ ЭСТЕТИЧЕСКАЯ ИНТЕРФЕРЕНЦИЯ В ПЕРЕВОДАХ КАЗАХСКОЙ ПОЭЗИИ НА АНГЛИЙСКОМ ЯЗЫКЕ.

Аннотация. Статья посвящена проблемам поэтической интерференции как явление бикультурной промежуточной эстетики на примере казахской поэзии, переведенные на

английский язык. Иноязычные переводы стихотворений казахских поэтов выступают как фактор единства двух культурных феноменов и одновременно конъюгативной эстетики. Сравнительный анализ переводов стихотворений казахских поэтов на английском языке отчетливо показывает, что переводы становятся ярким образцом проявления в художественном тексте не только лингво-культурной, но и художественно-эстетической интерферентности. Действие поэтических и эстетических законов «напряжения» является объективным условием некоего одновременного «разрушения» эстетической целостности оригинала и порождения нового эстетического преобразования в переводе. Данная проблема в переводах нами обозначается конъюгативной. Этот феномен отчетливо проявляется из-за внедрения в английский текст перевода казахских слов и символов. Иноязычный читатель часто на имперсональном уровне получает эмоциональную информацию коммуникативного, оценочного, абстрактно-обобщающего, модального, объяснительного характера. Он сосредоточен на том, что для его восприятия визуальных компонентов: орнаментов, юрт, камчи, аргымака и т.д.), что подготовит имплицитный доступ в мир содержания и формы художественного произведения.

Ключевые слова: казахская поэзия, перевод, бикультурная эстетика, конъюгация, интерферентность, эстетическое напряжение.

Информация об авторах:

¹Ананьева С.В., Институт литературы и искусства им. М.О. Ауэзова, Ведущий научный сотрудник, к.филол.н., доцент, Алматы, Казахстан. E-mail: vananyeva@gmail.com. Scopus ID: 57191191040. ORCID: 0000-0001-7349-1590.

²Хамраев А.Т., Институт литературы и искусства им. М.О. Ауэзова, Главный научный сотрудник, д.филол.н., доцент, Алматы, Казахстан. E-mail: alik182009@yahoo.com. ORCID: 0000-0002-1922-013X.

REFERENCES

- [1] Ananieva S. (2015). New Anthology of Kazakh Literature in the USA. <http://sozvuchie.by/news/2015-09-17>
- [2] Barannikova L.I. (1972). The essence of interference and specifics of its manifestation. Problems of bilingualism and multilingualism. Moscow: Nauka, 88-96.
- [3] Belger G.K. (2011). Energy of the original. Belger G.K. Selected works in 10 volumes. T.8. Almaty: Balalaradebiety.
- [4] Bogdanov A.A. (1989). Textual studies. Universal Organizational Science. In 2 books. Book. 2 / Editorial Board L.I. Abalkin (ed., Ed.) and others. Moscow: Economics.
- [5] Gibson J. (1988). Ecological approach to visual perception. M.: Progress.
- [6] David H. Hubel and Torsten N. Wiesel (2005). Brain and visual perception: the story of a 25-year collaboration. Oxford University Press US.
- [7] Durishin D. (1979). The theory of comparative study of literature. Moscow: Progress.
- [8] Kopanov P.I. (1972). Issues of history and theory of artistic translation. Minsk: ed. BSU.
- [9] Kossuth L. (2015). Exalting the steppe, without degrading the mountains. World of Olzhas
- [10] Suleimenov. Comp.: A.K. Mashakova, A.T. Kaliaskarova. Karaganda. 188.
- [11] Khalizev V.E. (2009). Theory of Literature: a textbook for the university students. 5th ed., Rev. and add. Moscow: Academy.
- [12] Latipova Z.H. (2008). Problems with poetic translation. Almaty.
- [13] Zhutayeva A.K., Abdimanuly O. (2019). Manifestations of postmodernism in modern Kazakh literature. Eurasian Journal of Philology: Science and Education. 2(174).

ӘДЕБИЕТ

- [1] Ананьева С. АҚШ-тағы қазақ әдебиетінің жаңа антологиясы. – 2015. <http://sozvuchie.by/news/2015-09-17>
- [2] Баранникова Л.И. Интерференцияның мәні және оның көріну ерекшеліктері . Екі тілдік және көптілдік мәселелер. – Мәскеу: Ғылым, 1972.
- [3] Бельгер Г.К. Түпнұсқаның энергиясы. / Бельгер Г.К // Таңдамалы шығармалар. – 2011 – Алматы: Балалар әдебиеті – 10 томдық. 8 т.
- [4] Богданов А.А. Тектология.Жалпы ұйымдастырушылық ғылым. 2 кітап. Л.И. Абалкин және басқалар ред.. – М: Экономика, 1989.
- [5] Гибсон Дж. Көрнекі қабылдау үшін экологиялық көзқарас. – М: Прогресс, 1988.
- [6] David H. Hubel and Torsten N.Wiesel. Ми және көрнекі қабылдау: 25 жылдық ынтымақтастық тарихы. – АҚШ Оксфорд университетінің баспасы, 2005.
- [7] Дюришин Д. Әдебиетті салыстырмалы зерттеу теориясы. – М : «Прогресс», 1979.
- [8] Латыпова З. Х. Ақындық аударма мәселелері. – Алматы, 2008.
- [9] Копанев П. И. Көркем аударма тарихы мен теориясының мәселелері. –Минск: ред. БГУ, 1972.
- [10] Кошут Л. Тауды масқараламай даланы көтеріңіз.
- [11] Олжас Сүлейменов әлемі.– Қарағанды, 2015.
- [12] Хализев В.Е. Әдебиет теориясы: студенттерге арналған оқулық. 5-ші басылым. – М: Академия, 2009.
- [13] Жутаева А.К., Әбдиманұлы Ө. Қазіргі қазақ әдебиетіндегі постмодернизм көріністері. //Хабаршы. Филология сериясы. – 2019. – No2 (174).

ЛИТЕРАТУРА

- [1] Ананьева С. Новая Антология казахской литературы в США – 2015. // <http://sozvuchie.by/news/2015-09-17>
- [2] Баранникова Л.И. Сущность интерференции и специфика её проявления. – Москва: Наука, 1972.
- [3] Бельгер Г.К. Энергия оригинала // Бельгер Г.К.. Избранные сочинения в 10-ти т. Т.8. – Алматы: Балалар әдебиеті, 2011. – 480 с.
- [4] Богданов А.А. Тектология. Всеобщая организационная наука. В 2-х кн. Кн. 2 / Редколлегия Л.И. Абалкин (отв. ред) и др./ – М.: Экономика, 1989. – 351 с.
- [5] Гибсон ДЖ. Экологический подход к зрительному восприятию. – М.: Прогресс, 1988. – с. 465
- [6] David H. Hubel and Torsten N.Wiesel . Brain and visual perception: the story of a 25-year collaboration. OxfordUniversityPressUS, 2005. – p 106.
- [7] Дюришин Д. Теория сравнительного изучения литературы. – М.:Прогресс, 1979.
- [8] Латыпова З.Х. Проблемы поэтического перевода. – Алматы, 2008.
- [9] Копанев П. И. Вопросы истории и теории художественного перевода. – Минск: изд. БГУ, 1972.
- [10] Кошут Л. Возвысить степь, не унижая горы.
- [11] Мир Олжаса Сүлейменова. – Караганда, 2015.
- [12] Хализев В.Е. Теория литературы: учебник для студ. высш. учеб. заведений. 5-е изд., испр. и доп. – М.: Академия, 2009.
- [13] Жутаева А.К., Абдиманұлы О. Проявления постмодернизма в современной казахской литературе.// Евразийский журнал филологии: Наука и Образование. – 2019. – [S.L.]– V. 174. – N.2. – С. 47-54.

FTAMP 18.07.03

А.Т. Еспенова

М.О.Әуезов атындағы әдебиет және өнер институты
Ғылыми қызметкер, PhD докторант
Алматы, Қазақстан
E-mail: aespenova@mail.ru
ORCID: 0000-0003-1152-0434

ТӘУЕЛСІЗ ҚАЗАҚСТАН СӘНДІК-ҚОЛДАНБАЛЫ ӨНЕРІНДЕГІ ЗАМАНАУИ ІЗДЕНІСТЕР (ЗЕРГЕРЛІК ӨНЕР НЕГІЗІНДЕ)

Аңдатпа. Қолөнер ұлттық болмыс пен мәдениетті айқындаушы ерекше құрал болып табылады. Қазақ сәндік-қолданбалы өнерінің тарихы бірнеше ғасырлар қойнауында жатыр. Мақалада қолөнердің бір саласы зергерлік өнердің Қазақстанның қазіргі заманауи өнеріндегі көрінісі қарастырылады. Зергерлік өнердің даму бағытын зергерлер шығармашылы арқылы ашып көрсетеді. Мысалы: С.Баширов, А.Мұқажанов, С.Рысбеков, М.Қалилаев, Л.Шкляев, А.Қадырбаев сынды суретші, зергерлер шығармашылығын мысалға ала отырып өнертанушылық талдаулар жүргізеді. Сол арқылы автор ұлттық құндылықтарымыздың маңызын айқындайды.

Түйін сөздер: қолөнер, зергер, мәдениет, дәстүр, суретші, қолөнерші, трансформация.

Кіріспе. Нұрсұлтан Әбішұлы Назарбаев «Ұлы даланың жеті қыры» мақаласында «Біздің жеріміз материалдық мәдениеттің көптеген дүниелерінің пайда болған орны, бастау бұлағы десек, асыра айтқандық емес. Қазіргі қоғам өмірінің ажырамас бөлшегіне айналған көптеген бұйымдар кезінде біздің өлкемізде ойлап табылған. Ұлы даланы мекен еткен ежелгі адамдар талай техникалық жаңалықтар ойлап тауып, бұрын-соңды қолданылмаған жаңа құралдар жасаған. Бұларды адамзат баласы жер жүзінің әр түкпірінде әлі күнге дейін пайдаланып келеді» (Елбасы мақаласы., 2017) – деген болатын. Ұлы қазақ халқы ежелден өзге халықтардан мәдениетімен, өнерімен дараланып келеді. Өн бойынан даланың жұпар иісі аңқыған, сырлы өрнегі сыңғырға толы, көркем де көрікті халықтық өнердің жарқын әлемі біздің көз алдымызға қазақ халқының материалдық және рухани өмірінің ерекшеліктерін алып келеді. Қазақ ежелден әсемдік пен көркемділікті жанына жақын тұтқан халық. Соның бір ғана бөлігі зергерлік өнерде көрініс тапты. Зергерлік өнер қазақ сәндік-қолданбалы өнерінің бет-бейнесі десек те болады. Себебі, көздің жауын алатын асыл тастар қолданып өрнектелген алтынмен апталған, күміспен қапталған және басқа да металдардан жасалған әшекей бұйымдар, қару-жарақтар, тұрмыстық құралдар мен зер салып орындалған ертоқым, кебеже, сандық тағы да басқа көптеген қолөнер бұйымдарында қолданылады.

Әдістер. Халықтың қолданбалы өнері сол этностың өзіндік көркемдік шеберлігінің нысаны болып табылады. Көркемөнерде этникалық өзгешеліктердің өзіндік мәні, бірегейлігі терең және жүйелі түрде бейнеленеді. Қазақ дәстүрлі қолданбалы өнерінде толысқан бейнелі эсер, жарқын және мерекелік мағыналы өмірмен сипатталатын зергерлік өнер – аса маңызды орын алады. Адам бейнесіне эстетикалық көрік беретін әшекейлер оның иесін бәле-жаладан сақтау, қорғау және ынталандыру, жақсылық шақыру сияқты игілікті іс атқарған. Сонымен

қатар, зергерлік бұйымдардың салт-дәстүрмен, әдет-ғұрыптармен, кәделік жоралғылармен байланысы әрі олардың қажеттілігі – сол бұйымдардың ерекше таңбалық мазмұнымен анықталады.

Қазақстандық қоғамда этникалық сана-сезімді өзектендіру, өткен тарихқа қызығушылықтың артуына алып келді, барлық мәдени мұраның әсерін түсінуге септігін тигізді және нәтижесінде кәсіби зергерлік өнерде өзіндік таңба қалды, көркем шығарманың мазмұны ашылып, өзін-өзі этникалық танудың жолдары көрсетілді.

Қазақтың зергерлік өнерінің философиялық және эстетикалық ұстанымдарын мирас ете отырып кәсіби зергерлер дәстүрлі элементтерді қазіргі заманғы көркем көріністермен үйлесімділікпен жүзеге асырады және болмыстағы өзгеше сәндік міндеттердің бейнесі жаңа ырғақпен көрінді. Зергердің жұмыстары өзіндік қолтаңбамен ерекшеленіп, құрылымдық құрылысымен және ою-өрнектермен, таңба-белгілік мазмұнның түрлі қырларымен айшықтала түсті.

Қазіргі заманғы зергерлер көркемдік жаңа нысандарға ұмтыла отырып, әр-түрлі материалдардан, икемділіктің түрлі тәсілдерімен өзіндік қолтаңбаны танытты және шығармалардың неғұрлым кеңінен таралуына қызмет жасады. Бұл күнделікті қолданыстағы бұйымдар, дербес камералық шығамалар мен әйелдердің әшекей бұйымдары болып табылады, олардың бейнелік сипаттамасының күрделілігі бұйымды және сәндік бірыңғай жүйені интерьерге арналған әшекейлер ретінде пайдалануға да мүмкіндік береді (Нуркушева Л.Т., Иманбаева З.А., Карпеченко О.О. 2015).

Көркем бейнелік туындыларды әзірлеу әсемділігімен ғана емес, таңбалық белгілердің терең мағынасымен әсер қалдырады, таңбалық бейнелер – көптеген шығармашылық көріністердің өзіндік қолтаңбасы. Қазіргі заманғы зергерлердің жұмысы – бұйымды мағыналық мәнмен толықтыру, оны тарихпен, археологиямен, табиғатпен, аспанмен байланысын көрсетеді, бір сөзбен айтқанда, барлық дүниетанымдық сипатымен ерекшеленеді.

Нәтижелер. Бірқатар жұмыстарда батыс Қазақстанның бірыңғай жүйе құрайтын тұтас бейнелік «геометриялық» стиліне айтарлықтай жақындау байқалады. Авторлар сол аймақтағы шеберлердің ұжымдық саналы ойларынан қуат алып, кейде кейбір түпнұсқалардың этнографиялық өзге көшірмесін жасайды, сол арқылы зергерліктің батысқазақстандық халық мектебінің кәсіби талаптар деңгейін анықтайды.

Осы туралы өнертанушы, тарих ғылымдарының докторы Ш.Ж. Тохтабаева «Қазіргі кейбір зергерлер ежелгі сақтардың, ғұндардың, тұжырымдамалық көзқарастарын сақтай отырып, қазақтың зергерлік өнерінде жарқын, жаңаша бағыт қалыптастыруға күш салуда, ол көрерменнің ассоциативті ойлау мүмкіндігін шарықтата отырып, сезімдік тұрғыдан сол дәуірдің мәдени ортасына енуге тырысады. Негізінен кәсіби зергерлер техникалық шеберлігін көрсете отырып, көркем-бейнелік әсер қалдыруға көңіл бөледі. Бұл ретте, олардың қазақтың зергерлігімен шектелмеген шығармашылық серпіні жалпы әлемдік заманауи стильдік үрдістер көптүрлілігіне бой ұрады: барокко, классицизм, рококо, ампир, романтизм, модерн, кубизм, абстракционизм, арт-деко, футуризм, хай-тек, фьюжн және тағыда басқа сан түрлі стильдік бағыттарды қолдануға тырысады» (Зергерлік өнер әлемі. 2017: 225) – деп жазған болатын.

Жалпы алғанда, мұндай бүкіл әлемдік ұстаным авторларға Қазақстанның тарихи мәдениетінің кезеңдерін және әлемдік көркемөнер бағыттарын бағдар етуге мүмкіндік береді, бұл – көркем шығармашылықтың әдеттен тыс еркіндігін негіздей түседі. «Халық өнерін интерпретациялау мен қайта жасау, халық өнерінің стилистикалық желілерін немесе жекелеген кейбір элементтерін, суретшілер өз ойларын іске асыру, авторлық стилін қалыптастыру үшін, творчестволық жолмен қайта қарап пайдаланды. Мұндай бағыт Иван Брякин, Бәтима

Зәуірбекова, Ирина Ярема, Марат Нартов, Сержан Баширов, Алтынбек Құмаров, Өмірзақ пен Сейфулла Рыстан, Решат пен Ирина Қожахметовтардың шығармашылықтарынан байқалады» (Шоқпарұлы Д., 2005: 12) – деген пікірлерде айтылып келеді. Суретшілер ұлттық өнерді қайта жаңғыртуда дәстүрлі өнердің түпнұсқасын негіз етеді десек болады.

Қазақстан тәуелсіздігін алғаннан кейін еліміздің өнерлі жастары шығармашылық ізденіс үстінде болды. Әр бағытта өз ізденістерін жүргізген жас суретшілер шығармашылығында ұлттық рухани құндылықтар көрініс тауып отырды. Қазақ қоғамында ұлттық сана-сезімнің қалыптасуы дәстүр сабақтастығы мен мәдени мұраға деген қызығушылықты арттырып, қолданбалы өнер сырына үңілуге ықпал етті. Бұл ұлт ретінде өзін-өзі тану жолына жетелейтін көркем үлгілер құруға бағыт-бағдарды айқындап берді. Қазіргі колөнер шеберлері жарқын өнер туындыларының өзіндік жаңаша бейнесін беруге талпына отырып, өз жұмысында сәндік және қолданбалы өнердің сан алуан тәсілдерін ұтымды пайдалану, түрлі материалдар мен тәсілдерді үйлесімділікпен ұштастыру нәтижесінде кеңінен қолданылатын тамаша туындылар жасайды. Олардың қатарында түрлі әшекей бұйымдар, интерьер элементтері бар. Тәуелсіз елдің жастары жастық жалынымен алаулап, қай салада болсын күш - жігер танытып, өнерлерін көрсетіп келеді. Солардың ішінде зергерлік өнерде тек қана біздің елімізде ғана емес, өнерді сүюшілердің әлемдік ортасында С.Баширов, А.Мұқажанов, С.Рысбеков, М.Қалилаев, Л.Шкляев, А.Қадырбаев сынды зергерлердің есімдері кеңінен танымал. Өнертанушы Р.И. Қарғабекова «М.Қалилаев, Л.Шкляев, А.Қадырбаев, С.Баширов, С.Рысбеков өздерінің туындыларының көпшілігін тәуелсіздік жылдарында орындады. Арине, зергерлік өнердегі композициялық әдістерінің сипаты қазіргі заманғы идеяларға сәйкес қатты өзгерді. Әсіресе этникалық тақырыптарға арналған символдық нысандарды қолдануда табиғат тақырыбында, мұнда белсенді түрде зооморфтық, өсімдік элементтерін «жаратылыс» нысандарының қағидаттарында түсіндіріледі» (Қазақ өнерінің тарихы. 2013). Аттары аталған зергерлер шығармашылығында жиі ұшырасатын ұлттық ою-өрнек пен символдық белгілер болып табылады.

Талқылау. Еліміз тәуелсіздігін алған кезеңде дәстүрлі өнерімізде қайта жанданып, осы күнге дейін өз жалғасын тауып келеді. Оған суретші, зергер Серік Рысбековтың көп қырлы шығармашылығын да мысалға ала-аламыз. Кәсіби зергер, кескіндеме және көркем эмальдау салаларында өзіндік қолдаңбасы бар суретшілердің бірі. «Серік Рысбеков үшін дәстүрлі сарындарды қайта ойлау түсінігі – формалды тәжірибе жасау үшін себеп-салдар болып табылады. Ежелгі пластикалық бейнелер мен символдар – шеңбер, свастика, кірес, шиыршық, соляр формалары, сызықтық элементтер, оның композицияларында трансформацияланған, өзіндік шартты белгілерді құрайды, әрі кескіндеме тіліне, зергерлік өнерге, эмальды жұмыстарға да еркін аударылатын» – деп жазған болатын (Ергалиева Р.А., Труспекова Х.Х., Шарипова Д.С. 2009: 180). Айтып тұрғандай С.Рысбеков жұмыстарындағы бейнелер, түстік шешім композициялық тұрғыда шешіліп үйлесімділікпен құралған.

С.Рысбеков «Алқа» (күміс, перуза), «Шаман алқасы» (күміс) жұмыстарында бейнеленген шаңырақ бейнесі, шексіздік белгілері, дөңгелек иірімдер қазақ халқының наным-сенімдерін айшықтап көрсетеді. «Шаман алқасы» аты атап тұрғандай шамандықтың белгілерін дөңгелек форма, әрлі-берлі жүргізілген сызықтар, бір-біріне байланып, асылып, тағылып тұрған ағаштар бейнесінде көрініс тапқан. Бұл алқалар дәстүрлі ұлттық алқа көрінісінен өзгеше орындалған, десек те ұлттық болмысымызды ашып көрсететін өзіндік композиция желісінде құрылған, ұлттық мазмұны бар дүние болып табылады.

Композициясы түзу сызықта шешілген өзге жұмыстарында автор композициялық құрылымның жалпы пішініне бұрын соңды белгілі болған символдар мен адам образын қолданды деген ойға жетелейді. Мысалы, ақық пен кәріптас бекіген қондырғылар тігінен

орналасып, бұйымға адам бетінің бейнесін береді. С.Рысбеков композицияларына қаталдық, жинақылық, құрылымның геометриялығы тән, тастардың қондырғылары жиірек өте нақты, дұрыс пішіндер мен шептерге ие. Бұдан композицияның бүкіл бетінде толық тәртіп пен қатаң құрылымдылық әсері қалады. Мұндай әдіс Шығыс Қазақстанның халықтық зергерлік өнеріне тән болып келеді. Бұл жағдайда суретші өнер желілерін қолданбайды, керісінше шығыс өнеріндегі қазақтардың халықтық қолданбалы өнеріне тән композиция құру әдісінің қағидасының өзін пайдаланады. Әрине, шебердің көне пішіндер интерпретацияның қазіргі жүйесінде орындалған бұйымдарыда бар.

Суретші М.Қалилаев өзінің композицияларында Қазақстан бейнелеу өнерінің дәстүрлі көріністерін, тарихи сюжеттерін көрсетеді. Археологиялық қазбалар ашылған кезде сақтар мен андроновтар кезеңінің мәдениеті ХХ ғасырдың 70 жылдарының басындағы көркемөнер мәдениетінің сүйікті желісіне айналады. М.Қалилаев этникалық бағыттың дәстүрінде өткеннің көркемдік мұраларының желілерін пайдалана отырып жұмыс жасайды. Осыған қарамастан шебердің композициялары заман талабына сай, өйткені тарих қазіргі көркемөнер кеңістігіне табиғи түрде үйлесіп кететін шығу нүктесі, тақырып ретінде ғана қолданылады. Композициялардың аты затына сай, мысалы, «Өмір», «Мәңгілік» алқаларының композициясында суретші металл пішініне символикалық элементтерді сезініп, үлкен үйлесіммен енгізеді.

«Дәстүрлі өмір салты қоршаған орта болмысымен адамды бірлікте қарастырып, оны өзіндік заңдылықтарына бағындырған. Халықтың өткені мен болашағын байланыстырып тұратын дүниетанымдық түсінік, тұрмыстық салт-жора, ырым мен рәміздік белгілердің өзіндік келбеті кеңістікте қайталанып отыратын уақыт ырғағына сәйкес анықталған» (Тәуелсіздік идеясы және көркем мәдениет. 2010: 88). Символикалық қоспалар бұйымды қазіргі көріністерді ығыстыра алмайтыны айқын, керісінше, ол орындалу рухы мен бұрынғы көркемдік тәжірибеге қарым-қатынасының сипатымен бүгінгі заманға лайық. Композиция бөліктерінің қатарынды кездейсоқтық, ебедейсіздік, жартылай асыл тастан жасалған қондырғы түріндегі өзге материалдардың «табиғилығы» тұтастай зергерлік бұйым пішінінің эстетикалық сипатын құрайды.

ҚР Суретшілер одағының және Дизайнерлер одағының мүшесі Аман Мұқажанов 1953 жылы Семей қаласында дүниеге келген болатын, суретші Алматы Мемлекеттік театр-көркемсурет институтының сәндік-қолданбалы өнер факультетін көркем метал мамандығы бойынша тәмамдады. Тарих пен салт-дәстүрді терең меңгерген шебер шығармашылығындағы ою-өрнек, таңба, түстік түзілім болмасын бір-бірімен үйлесім тауып, әр дүние өз орнында бейнеленетінін көреміз. Автор қазақ өнерінің дәстүрлеріне сүйене отырып, жаңа пластикалық формаларды жасауда жемісті еңбек етіп келеді. Жұмыстарында өзіндік авторлық қолтаңбасы айқын көрініс тапқан. Автордың шығармашылығында кездесетін шеңбер, шиыршық, тікбұрыш, ирек тәрізді формаларға ерекше көңіл бөлуге болады. Мұқажанов жазықтықтық шешіммен жасалған көлемді формаларды шеберлікпен үйлестіріп, фактураға үлкен көңіл аударатынын байқаймыз. Түрлі материалдан біріккен туындылардың барлығы бірімен-бірі жарасымды орналасады. Өз ойын жүзеге асыру үшін автор, туындыларына мәнерлілік пен тұтастық беру үшін түрлі-түсті эмальды, алтын жалатпаны, теріні, ағаш пен сүйекті және тастарды пайдаланады.

Оның жұмыстары ою-өрнекті және дерексіз интерпретациялы ғана емес, көпшілігі жануарлар мен құстардың тотемдік белгілерін бойына сіңірген желілік композицияға құрылған. Адам алақандай әлемнің кейіпкеріне айналуы да сирек оиға емес, бірақ басты кейіпкері емес, тұтас құбылыстың бір бөлшегі ретінде кездеседі. Кей жерлерінде жартас гравюраларының желілерімен үндеседі, ал күрделі өрнектеріндегі сызықтарының

қарапайымдылығы жұмыстарына мән-мағына, дархандық беріп, сапасын жоғарылатады.

«Суретшінің коллекциясында әйелдердің өте әдемі жасалған әшекей бұйымдары көп. Автор оларды жұқа ойылған сүйек пен түсті эмальды пайдаланып, жартылай асыл тастармен көмкереді. Өз жұмыстарына түйіршіктеу, шілтерлеп өрнектеу сияқты ежелгі техникаларды және дәстүрлі көне әдіс-тәсілдерді қолданады.

Мұқажановтың туындылары заманға сай, бірақ сонымен қатар астарында терең дүниетанымдық құрамдас бөлігі бар архаикалық бейнелер де орын тапқан. Авторға көрерменге өзінше құпия мәнді ашуға мүмкіндік бере отырып, көп қырлы символдар мен белгілердің конструктивті формасының күрделілігін үйлестірудің де сәті түскен. Суретшінің шығармашылығы – зергерлік өнердің, мүсін мен қолданбалы өнердің синтезі» (Қазақстанның қазіргі бейнелеу өнеріндегі қазақтың дәстүрлі оюы. 2017).

Ал зооморфтық тақырыптар Л.Шкляев, А.Қыдырбаев, П.Трибунский шығармашылығында кездеседі. Олар көпшілігінің мысын басатын екі нұсқада ұсынылған: этникалық сипатта, яғни, символдық – белгілік бағытта, бұл қазіргі заман өнерінің дәстүрінде интерпретацияланған зоо желілер мен фауна желілері. Археологиялық олжалар тек көркемөнер мәдениеті тарихының жетістігі ғана болып қалмай, сонымен қатар, қазіргі заман өнеріне белсенді түрде енген кездегі әлемдік өнердің соңғы тенденцияларының дамуына сәйкес тарихи құндылықтардың тұтас көшірмесі болады.

Қорытынды. Ұлт өзінің ұлттық белгісін мәдени өсу деңгейімен, ұлттық санасымен, тарихи жолымен саралай алады. Қазақ халқының да өзіндік мәдениеті, ұлттық салт-дәстүрі, тарихы мен тілі, халқының тағдырына ұқсап қанша қилы заманды да басынан кешіп, «мың өліп, мың тірілсе» де, өміршеңдігін жойған емес. Халық шеберлері сәндік күміс бұйымдарды жасауда көптеген зергерлік тәсілдерді қолдана білді. Соның ішінде ең көп қолданылған әдіс-тәсілдер: отқа қыздырып соғу, қалыпқа құю, кептеу, тыныкелеу, қаралау, темір бетіне күміс шабу, сіркелеу, бедерлеу, біздеу, күмістеу, алтындау, дәнекерлеу, оймалау, асыл тастармен көздер орнату және басқа да түрлі әдіс тәсілдерді меңгерді. Қазақ зергерлік өнеріне өзге ұлттардың да әсері тиді. Оның мысалы Кавказ елінің әсерінен енген «қаралау» әдісі. «Күміс бетіне қарала жүргізуді қазақ зергерлері ертеден білген. Әсіресе, Қазақстанның батыс, солтүстік, солтүстік-шығыс және орталық өңірлерінде қаралау тәсіліне көп мән берген. Күміс бұйым бетін қаралауды «қарабағдар», «қара алтын» кейде «қарала кавказ» жүргізу деп атайтын болған. Бұлай деудің мәні, әрине, кавказ зергерлерінің әсеріне байланысты болса керек. Жазба деректерге қарағанда, Батыс Қазақстан өңіріне Кавказ зергерлерінің өнері ХІХ ғасырдың бірінші жартысында келебастағанға ұқсайды. Бұған қосымша қазақ этнографы Э.А. Масановтың зерттеулері бойынша, күміс бетіне қарала жүргізу өнері Орта Азия зергерлеріне ХІІІ-ХVІ ғасырдан бері белгілі екен. Автор содан бері зергерліктің бұл тәсілі қазақ даласына ХІХ ғасырға дейін беймәлім болып келуі шындыққа үйлеспейтіндігін ескере келіп, қаралау тәсілін зергерлердің кавказдықтар әсерінен, яғни ХІХ ғасырдан әлдеқайда бұрын білгендігін дәлелдейді. Оның үстіне қазақ зергерлерінің айтуынша, олар қараны өздері жасапты. Оның құрамы – күміс, мыс, қорғасын және күкірттен тұратын көрінеді. Бұл құрамдардың арасалмағы әртүрлі болады. Мәселен, күміс пен мыс бір-бір есе болса, қорғасын мөлшері күмістің жартысына тең болады, күкірт металдардың балқуына байланысты көз мөлшермен қосылады» (Классикалық зерттеулер. 2013). Бұл арқылы зергерлік өнерде автордың жұмысының тақырыптық маңыздылығымен қатар жасалу жолы, әдіс-тәсілі де үлкен орын атқаратынын айта аламыз. Бір туындының әсембік көрінісімен қатар оның жасалу әдісі де маңызды рөл атқарады. Сол арқылы шағарманы бағалауға, шебердің жасау техникасының күрделілігін деңгейін айқындай аламыз.

Қорытындылай келгенде қазақ халқының ұлттық колөнерінде үлкен тарих жатқаны

баршамызға мәлім. Қазақ ұлттық қолөнерінің басқа елдерден айырмашылығы өзіндік мәдениеті мен талғамында, көркемдік ерекшеліктері мен терең философиялық мән мағынасында жатыр. Бүгін біз суретшінің жаңа ауқымды идеяларды жандандырып, екпінді еңбектерін жалғастырып келе жатқанын көреміз. Әр автордың өнері өзіне барлық ерекшелік пен бір-біріне қайталанбас теңдессіз көріністерін жинаған. Суретшілердің өнері өзінің жүрек жарды шынайылығымен, жоғары шеберлігімен және бәрінен бұрын, шебердің жан дүниесінің нұрлы сәулесі барша өнер зерттеушілерін қызықтыратыны сөзсіз.

Суретшілердің әр жылдары жасалған суреттемелері олардың жоғары кәсіби шеберлігін, оның көрегендігі мен қызығушылығының кең ауқымын көрсетеді. Көпнесе шеберлердің өмірі мен шығармашылықтарының ара жігі болмайды, себебі, жемісті еңбек өмір сүру кепілі. Айналамыздағы заттар әлемі, адамдар мен табиғат бәрі суретші үшін жоғары деңгейлі құбылыс, олар біздің көзқуанышымыз бен зерделеуіміз үшін жаратылған болмыстың барлық элементтерінің үйлесімділігі мен бірлігінің әлемдік заңдылығы солар арқылы меңгеріледі. Ұлттық өнерді ұлықтау – қазіргі заманауи өнер иелерінің қолында. Ұлттық болмысымыз бен ерекшеліктеріміздің иісі аңқыған туындылар өскелең ұрпақтың көз алдында дамып, жандануы, заман талабына сай өзгеруі дәстүрлі өнерімізді сақтауға, тарихи сананы қалыптастыруға үлкен септігін тигізеді. Бұл салада зергерлік өнердің дамып жетуі, зергерлердің заманауи көзқараста жұмыстар жасауы қуантады. Себебі, қазақ қолөнеріндегі ұлттық сарыны өзге елдерден мәдениетімізді ерекшелеп, ұлттық құндылықтарымды дәріштеп келеді. Еліміздің ертеңі жастар десек, мәдениетіміз бен өнеріміздің ертеңі ұлттық қолөнеріміз деп сенімді түрде айта аламыз.

Еспенова А.Т.

Институт литературы и искусства им. М.О. Ауэзова
научный сотрудник, PhD докторант
Алматы, Казахстан
E-mail: aespnova@mail.ru

СОВРЕМЕННЫЕ ПОИСКИ В ДЕКОРАТИВНО-ПРИКЛАДНОМ ИСКУССТВЕ НЕЗАВИСИМОГО КАЗАХСТАНА (НА ОСНОВЕ ЮВЕЛИРОНОГО ИСКУССТВА)

Аннотация. Ремесло - это уникальный инструмент, который определяет национальную самобытность и культуру. История казахского декоративно-прикладного искусства уходит в глубь веков. В статье рассматривается отражение в современном искусстве Казахстана ювелирного искусства как одной из отраслей прикладного искусства. Направление развития ювелирного дела раскрывается благодаря творчеству ювелиров. Например: искусствоведческий анализ проводится на примере творчества художников, ювелиров Баширова С., Мукажанова А., Рысбекова С., Калилаева М., Шкляевой Л., Кадырбаева А. Таким образом, автор определяет значение национальных ценностей.

Ключевые слова: ремесло, ювелир, культура, традиция, художник, мастер, трансформация.

Yespenova A.T.

M.O. Auezov Institute of Literature and Art
researcher, PhD student
Almaty, Kazakhstan

MODERN SEARCHES IN DECORATIVE-APPLIED ART OF INDEPENDENT KAZAKHSTAN (BASED ON JEWELRY ART)

Abstract. *Craft is a unique tool that defines national identity and culture. The history of the Kazakh arts and crafts goes back centuries. The article considers the reflection in the modern art of Kazakhstan of jewelry art as one of the branches of applied art. The direction of the development of jewelry is revealed thanks to the work of jewelers. For example: an art history analysis is conducted on the example of the work of artists, jewelers S. Bashirov, A. Mukazhanov, S. Rysbekov, M. Kalilaev, L. Shklyayev, A.Kadyrbaev. Thus, the author determines the significance of national values.*

Keywords: *craft, jeweler, culture, tradition, artist, master, transformation.*

Информация об авторе:

Еспенова А.Т., М.О. Институт литературы и искусства им. М.О. Ауэзова, научный сотрудник, PhD докторант, Алматы, Казахстан. E-mail: aespnova@mail.ru. ORCID: 0000-0003-1152-0434.

ӘДЕБИЕТ

- [1] Елбасы мақаласы (2017). Уикипедия, ашық энциклопедиясы. Қаралған күні: 20.04.2019. <https://24.kz/kz/zha-aly-tar/basty-zha-aly-tar/item/275746-elbasy-ma-alasy> (каз.)
- [2] Зергерлік өнер әлемі. (2017). Мир ювелирного искусства. The world of jewelry. – Алматы: Қазақпарат, -456 б. (каз.)
- [3] Қазақ өнерінің тарихы. (2013). 3-Том: Жаңа және жаңа кезеңдегі Қазақстан өнері. – Алматы: Арда+7, -864 б. (каз.)
- [4] Қазақстанның қазіргі бейнелеу өнеріндегі қазақтың дәстүрлі оюы. (2017). Алматы: ҚР БҒМ, -280 б. (орыс.)
- [5] Классикалық зерттеулер. (2013). Көптомды. – Алматы: Т. 22: Қазақстан Өнері. - 404 б. (каз.)
- [6] Ергалиева Р.А., Труспекова Х.Х., Шарипова Д.С. (2009). Қазақстанның бейнелеу өнері шеберлері. 4-шығарылым. - Алматы: Жібек жолы ИД. – 264 б. (орыс.)
- [7] Мартин Ф.Р. (1912). VIII-XVIII ғасырлардағы Парсы, Үндістан және Түркия суретшілерінің шағын картиналары мен суретшілері, vol. II. – Лондон. (ағыл.)
- [8] Наурызбаева А.С. (2016). Қазақтардың тірі заттық-кеңістіктік ортаның ментальды белгілері // Ғылым және білім: XIII Халықаралық ғылыми-тәжірибелік конференция материалдары. – Мюнхен. (ағыл.)
- [9] Нуркушева Л.Т., Иманбаева З.А., Карпеченко О.О. (2015). Пайдалы тұрғысынан объект конструкциясының элементін құру // Қолданбалы инженерлік зерттеулердің халықаралық журналы. - Үндістан, V. 10. - ИСС. 20. - 41032-41037. (ағыл.)
- [10] Тәуелсіздік идеясы және көркем мәдениет. (2010). 3- кітап. Алматы: «Signet Print» - 271 бет. (каз.)
- [11] Шолте Дж. (2005). Жаһандану: Сыни Кіріспе. - Houndmills: Кызыл Глобус Пресс. (ағыл.)
- [12] Шоқпарұлы Д. (2005). Қазақтың қолөнері. Альбом. Алматы: «Өнер» –176б. (каз.)

ЛИТЕРАТУРА

- [1] Статья Главы государства (2017). Википедия, свободная энциклопедия. Дата обращения: 20.04.2019. <https://24.kz/kz/zha-aly-tar/basty-zha-aly-tar/item/275746-elbasy-ma-alasy> (каз.)
- [2] Мир ювелирного искусства. (2017). – Алматы: Казинформ, -456 с. (каз.)
- [3] История казахского искусства. (2013). Том 3: искусство Казахстана нового и Нового времени. –

Алматы: Арда+7, -864 С. (каз.)

[4] Традиционный казахский орнамент в современном изобразительном искусстве Казахстана. (2017). Алматы: МОН РК, обращений: 280 стр. (рус.)

[5] Классические исследования. (2013). Көптомды. – Алматы: Т. 22: Искусство Казахстана. - 404 с. (каз.)

[6] Ергалиева Р.А., Труспекова Х.Х., Шарипова Д.С. (2009). Мастера изобразительного искусства Казахстана. Выпуск 4. - Алматы: Шелковый путь ИД. – 264 с. (рус.)

[7] Мартин Ф.Р. (1912). Небольшие картины и художники персидских, индийских и турецких художников VIII-XVIII веков. II. - Лондон. (англ.)

[8] Наурызбаева А.С. (2016). Ментальные признаки живой предметно-пространственной среды казахов // Наука и образование: XIII Международная научно-практическая конференция. – Мюнхен. (англ.)

[9] Нуркушева Л.Т., Иманбаева Ж., Карпеченко О.О. (2015). Создание элемента конструкции объекта с полезной точки зрения // международный журнал прикладных инженерных исследований. - Индия, V. 10. - ИСС. 20. - 41032-41037. (англ.)

[10] Идея независимости и художественная культура. (2010). Книга - 3. - Алматы: «Signet Print» - 271 стр. (каз.)

[11] Шолте Дж. (2005). Глобализация: Критическое Введение. - Houndmills: Красный Глобус Пресс. (англ.)

[12] Д. Шокпарулы (2005). Қазақтың қолөнері. Альбом. - Алматы: «Искусство» –176 с. (каз.)

REFERENCES

[1] Article of the Head of state (2017). Wikipedia, the free encyclopedia. Retrieved: 20.04.2019. <https://24.kz/kz/zha-aly-tar/basty-zha-aly-tar/item/275746-elbasy-ma-alasy> (kaz.)

[2] Nurkusheva L.T., Imanbayeva Z.A., Karpechenko O.O. (2015). Construction of an object design element from the perspective of utility // International Journal of Applied Engineering Research. – India, – V. 10. – Iss. 20. – P. 41032-41037. (eng.)

[3] Martin F.R. (1912). The miniature paintings and painters of Persia, India, and Turkey from the 8th to the 18th century, vol. II. – London. (eng.)

[4] Naurzybayeva A.S. (2016). The mental signs of living objective-spatial environment of the Kazakhs // Science and Education: materials of the XIII international research and practice conference. – Munich. (eng.)

[5] Scholte J.A. (2005). Globalization: A Critical Introduction. – Houndmills: Red Globe Press. (eng.)

[6] The world of jewelry. (2017). - Алматы: Kazakparat, -456 p. (kaz.)

[7] Kazakh olner. (2005). Album. Алматы: «Oner». -176 p. (kaz.)

[8] History of Kazakh art. (2013). Volume 3: Art of Kazakhstan of new and modern times. - Алматы: Арда+7. -864 p., Fig. (kaz.)

[9] Yergaliev R.A., Truspekova H.H., Sharipova D.S. (2009). Masters of fine arts of Kazakhstan. 4-issue, etc. - Алматы: ID Zhibek Zholy. -200 p., Fig. (rus.)

[10] Tauelsizdik Zhane Madeniet korkem ideasy. (2010) 3-kitap. Алматы: «Signet Print», 271 p. (kaz.)

[11] Kazakh traditional ornament in modern visual art of Kazakhstan. (2017). – Алматы: -280 p., incl. 16 PP. (rus.)

[12] Classic studies. (2013). Көптомды. - Алматы: Т. 22: The Art of Kazakhstan. - 404 p. (kaz.)

FTAMP 17.71.01

Д.С. Жақан

М.О. Әуезов атындағы Әдебиет және өнер институты
Фольклортану бөлімі
Алматы, Қазақстан
E-mail: zhaxan24@mail.ru
ORCID: 0000-0002-4200-8794

ЕСМАҒАМБЕТ ЫСМАЙЫЛОВ ЖӘНЕ ФОЛЬКЛОР

Аңдатпа. Бұл мақалада Есмағамбет Исмаиловтың фольклорлы зерттеулері ғылыми тұрғыдан жаңадан зерттелді. Зерттеушінің «Батырлық жырдың дәстүрі мен мекені туралы» дейтін мақаласында фольклордағы «тұтастану» құбылысының заңдылықтарын ғылыми зердемен түйсіне білгені байқалады. Өйткені ғалым Нұрпейіс Байғанин шығармашылығын талдай отырып, Қазақстанның түстік-батыс аймақтарында, яғни Арал, Каспий теңізінің аралығы мен Ақтөбе жайық бойларында батырлар жырын үнемі дамытып, байытып жырлап келгендігін, Қашаған, Нұрым, Ығылман Нұрпейісов, Айса, Мұрын, Нұрпейіс арқылы ұлғайып, тұтастыққа қарай дамығандығын, бұлайша жыршылықтың белгілі бір территориялық тұтастықта дамуы орыс халықтарында да болғандығына мысалдар келтіреді. Мұның тарихи себептерін елдің басынан өткерген тарихи оқиғалармен байланыстырады.

Түйін сөздер: тұжырым, зерттеу, нәтиже, пікір, диссертация, жанр, дәуір, сюжет, аңыз.

Кіріспе. Есмағамбет Самұратұлы Ысмайылов қазақ көркем сөз өнерінің сан саласында еңбек ете жүріп, қазақ фольклорының өзекті тақырыптары жөнінде де ой қозғап, ғылыми тұжырымдар жасаған. Халық шығармашылығының ел тари-ымен тамырластығын танып, фольклорлық жанрлардың түр, көркемдік жағынан өсіп, жетіле беретіндігін ғылыми дәйектілікпен баяндап берген. Мәтін мәселесіне мән берген ғалым халықтың қымбат қазынасын жинау, жариялау, зерттеу, насихаттау бағытында да зор еңбек сіңірген. Зерттеуші әсіресе қазақ фольклорының эпикалық жанрларына баса көңіл аударды. Оның қазақ фольклоры туралы алғашқы зерттеулері 1935 жылы «Қазақ әдебиеті» газетінде жариялана бастайды. Е.Ысмайылов 1943 жылы «XX ғасырдың басындағы қазақтың демократиялық әдебиеті» деген тақырыпта кандидаттық, 1957 жылы «Қазіргі ақындардың шығармашылығындағы ұлттық дәстүр» деген тақырыпта («Ақындар» монографиясының негізінде) докторлық диссертация қорғаған. Зерттеушінің Қалижан Бекхожинмен бірігіп, 1941 жылы Кенесары, Наурызбай және олардың ба-тырлары жайындағы жыр-дастандар мен аңыз-әңгімелер жинағын (көлемі 30 баспа табақ). (ОҒК, № 1328– бума) баспаға әзірлегендігі, алғы сөзі мен түсініктемесін жазғандығы, бұның ғалымның саяси қуғындалуына себеп болғаны белгілі. Ғалым отызыншы жылдардың ортасында қазақ ертегілерін жинау, жариялау және зерттеуді көздеп, тақырып бойынша жүйелеп бірнеше том етіп шығаруды мақсат етіп, 95 ертегіні іріктеп алып 7 бөлімге жіктеп, алғашқы томын баспаға әзірлеген. Өзіне дейінгі бұл мәселенің қарастырылу жағдайларымен кеңінен таныс ғалым өзіндік жол табуға тырысқан. «Қазақ ертегілері туралы»

деп аталған көлемі екі баспа табаққа жуық жинақтың алғы сөзінде ертегілердің шығу тегіне, даму жолына тоқталып, ертегілерлердің қоғам дамуының айнасы, өмір-тіршілік сәулесі, арман-қиял желісі екендігін дәлелдейді. Мұндағы ғалымның ертегінің типологиялық сипаты жөніндегі пікірлерінің ғылыми мәні аса бағалы (Қазақ фольклорының типологиясы, 1979: 7-17).

«Қазақ ертегілері басқа Күнбатыс, Күншығыс елдерінің ертегілерінен ерекше бөлек деп қараймыз. Әр елдегі ертегілердің сарыны бір. Мазмұн, құрылысы жақтарынан, қызықтығы жақтарының бір-біріне ұқсас келіп отырады» – деп тұжырымдап, мұндай ұқсастық, тамырластықтардың екі түрлі жағдайын түсіндіреді. Біріншіден, көрші халықтардан немесе діни, мәдени қатынасы бар елдерден ауысқан ортақ сюжеттер. Мәселен, «Мың бір түн», «Қорқыт» аңыздарының тараған сюжеттерді былай қойғанда, қазақ халқының төл туындысы болып, сіңіп кеткен Қожанәсір, Алдаркөсе, Тазша, Шығайбай атына байланысты ертегілер басқа халықтарда да кездеседі. Бірақ, бұлардың көпшілігін белгілі бір халықтың атына телудің қажеті жоқ. Өйткені мұндай ертегілер әр халықта сол елдің ұғым-түсінігіне сәйкес әр түрлі өзгерістермен айтылады. Сондықтан, оларды сол халықтың төл ертегісі деп қарау керек. Екіншіден, халықтардың өзінің даму тарихында бір-біріне ұқсас қоғамдық формацияның не толық, не жартылай дәуірін бастан кешеді. Өмір-тіршілік, болмыс ұқсастығы ой-сана, түсінік-түйсік орайластығына әкеп соғады». Ғалымның фольклордың типологиясы жайындағы ғылыми тұжырымдарының құндылығы күні бүгінге дейін маңызын жойған жоқ.

Әдіс. Осыдан барып халық қиялынан туатын ұқсас сюжетті ертегілер келіп шығады. Мұндай жағдай ауыз әдебиетінің ұсақ жанрларында, мысалы, мақал-мәтелдерде, тұрмыс-салт жырларында да бар. Міне, осы себептер дүние жүзі халықтарының ертегілерін бір-бірімен жақындастыра түседі. Алайда, әр халықтың басқа ешбір жерде қайталанбайтын, өзіне тән сюжетті, көркемдік дербестігі бар ертегілері де мол» – дейтін пікірлері арқылы тарихи-генетикалық, тарихи-типологиялық ұқсастықтардың себебін сол кезеңде-ақ бағдарлай алған. Демек, сол тұста ертегі немесе басқа да фольклорлық жанрлардың әуелі бір елде пайда болып, басқаға тараған дейтін пікірдің жаңсақтығын дәлелдейтін ғылыми пікір болғаны белгілі.

Алайда ғалымның қазіргі заманғы фольклордың типологиясы жайлы ғылыми ойлардың негізін дұрыс түсіне білгендігі көрінеді. Мысалы бұл мәселе қазір жан-жақты тараптан тексерілген.

Түркі халықтарының мұраларының тым тереңнен бастау алатындығын қырым-татар фольклорын жан-жақты зерттеген ғалым Ф.Сеферова да тереңдетей түседі. «...сходство мотивов крымскотатарского, казахского, узбекского, киргизского народов свидетельствует о том, что корни заимствования лежат в глубине веков – они тесно связаны с историческим и ультурным развитием народов» (Сеферова, 2018: 33 с).

Жинақтың алғы сөзінде ертегілердің жіктелуі, берілу тәртібі, бөлімдерге бөлінуінде тақырыптық жағы негіз етіп алынғандығын ескертеді. Алғашында қазақ ертегілерін тақырып өрісі жағынан он екі түрге, түрі (формасы) жағынан төртке: 1. Қиял-фантазиясы басым, миф сарынды ертегі; 2. Нақты болмысты, шындық тұрмысты сол қалпында көрсетуге бейім ертегілер; 3. Күлдіргі ертегілер; 4. Өтірік ертегілер – деп бөледі. Бұлайша жіктеу қазіргі ғылыми көзқарас тұрғысынан қарапайым көрінгенмен, ертегінің ішкі жанрлық жіктеудің алғашқы тәжірибесі ретінде бағалы. Кейін келе ғалым қазақ ертегілерінің шығу, даму барысын, типологиялық ұқсастықтарын, халықтық идеясын, образдар жүйесін, сюжеттік, композициялық жақындығын, көркемдік ерекшеліктерін жан-жақты қамтып, нақты мысалдармен дәлелдеген пікірлерін білдірген. Алайда ғалым жоспарлаған «Қазақ ертегілерінің» бірінші томы да, оған алғы сөз ретінде жазылған Е.С.Ысмайыловтың көлемді зерттеу мақаласы да қолжазба күйінде қалып, ертегілерді жүйелеп, жариялау ниеті көп жыл

өткеннен кейін 1957-1964 жылдары жарияланған «Қазақ ертегілерінің» үш томдығында ғана жүзеге асқан. Мұнда зерттеуші М.О. Әуезовпен бірігіп көлемді кіріспе сөз жазып, қазақ ертегілерін бұрынғыдай төртке емес, үшке бөледі. Бұлайша жіктеудің мәнісін былайша тұжырымдайды: «Шыншыл ертегілер өзара үш түрге бөлінеді: а) салт ертегілер; б) күлдіргі ертегілер; в) аңыз ертегілер... Қиял-ғажайып ертегілердің екі түрлі айқын саласы бар. Біреуі қазақ ескілігінен келе жатқан өз тумасы. Екінші түрі неше алуан жырлар мен әлденеше елдерді аралап кеткен келгін ертегілер (Қазақ ертегілері, 1957: 3-5). Зерттеушілер қиял-ғажайып ертегілеріндегі ғажайып образдар мен сикырлы заттардың және түрлі сюжеттердің ұқсастығы арқылы әртүрлі халықтардың арасындағы ортақ дәстүр жөнінде тұспалдар тұжырымдаған. (Қасқабасов, 1979: 15) Е.Ысмайылов қазақтың батырлық жырлары мен тарихи жырларына да баса мән беріп, тыңғылықты зерттеген, құнды пікірлер тұжырымдаған. Алғашқы жариялаған «Шора батыр туралы» мақаласынан кейін, 1939 жылы «Батырлар жыры туралы» деген іргелі зерттеуінде ғалым тарихи жырды батырлық эпос санатында қарастырған (ОҒК, 131-б). Жарық көрмеген бұл еңбегінде ғалым қазақтың батырлар жырын 4 топқа бөліп, батырлар жырын дәуірлей отырып, ХҮІІ-ХҮІІІ ғасырлардағы қазақ-қалмақ арасының қарым-қатынасына байланысты туған батырлар жыры деп Есім хан, Қабанбай, Олжабай, Бөгенбай, Арқалық, Алатай, Қаратай, т.б. туралы шығармаларды айтады. Осы қатарға ғалым ХІХ ғасырдағы қазақ халқының ұлт-азаттық қозғалысына байланысты туған батырлар жыры ретінде Сырым, Исатай, Махамбет, Бекет, Жанқожа, Досан, Сұраншы, Сыпатай т.б. жайындағы жырларды енгізеді. Ал енді кейінгі жазған еңбегінде Е.Ысмайылов тарихи жырды жеке жанр ретінде қарастырып, оның жанрлық ерекшелігін анықтайды және ол шығармаларды хронологиялық прин-циппен саралайды. Е.Ысмайылов, тарихи жырларға ерекше көңіл бөліп, ХҮІІІ-ХІХ ғасырлардағы жаугершілік заманда туған, халықтың сыртқы жауларға қарсы сезімдерін суреттейтін «Тарихи жырлар» атты монографиялық зерттеуінде тарихи жырлардың жанрлық ерекшелігін анықтап, тарихи оқиғаны немесе кейіпкерді нақты фактілер негізінде суреттейтіндігі оның басқа эпостық жанрлардан ажырататын белгісі екендігін алғаш айқындаған Шоқанның (Уәлиханов, 1985: 89-11) ойын тереңдете түскен. Сондай-ақ ғалым мұндай жырлардың нақты деректерден, оқиғалардан алашақтап кететін жағдайларын ақынның шығармашылық қиялына, көздеген идеялық мақсатына байланысты қарастырып, тарихи жырдың көркемдік сипаты жөнінде пікір тұжырымдайды.

Е.Ысмайылов 60-жылдардың ортасында да бұл тақырыпқа қайта оралып, тарихи жырдың жеке жанр ретіндегі ерекшелігін анықтап, бұл шығармаларды хронологиялық принциппен саралаған. Отаршылдық қысымға қарсылықтың күшейіп, тарихи оқиғалардың кең өріс алған ХІХ-XX кезеңіндегі дәуірдің ерекшелігін сезген. Е.Ысмайылов, әсіресе, ХХ ғасырдың бас кезіндегі тарихи фольклорлық шығармаларды қазақ ғалымдарының ішінде алғаш зерттеушілерінің бірі болды. Алайда ғалымның 1939 жылы «Аманкелді халық әдебиетінде» (Исмаилов, 1967: 189) атты мақаласында да, 1940 жылы шығарып кіріспе сөзін жазған «1916 жыл» деген жинақта да (Исмаилов, 1960, 14) талдау нысанына алған шығармаларды идеялық және тақырыптық жағынан тереңдей қарастырып, жанрлық мәселелеріне тереңдеп бармады. Бірақ бұл мәселеге көп ұзамай қайта оралып, жазған зерттеулерінде «жанрлық мәселелерді алғы кезекке шығарды». (Әуезов, 2001: 26). Яғни, С.А.Қасқабасов пікірімен түйіндесек: «Ол 1916 жылғы көтеріліс туралы шығармаларда жанрлық біркелкіліктің жоқтығын анықтады. Мұнда үлкен эпикалық жыр да (көбінесе дастан деп атайды), тұрмыс-салт жырлары да (қоштасу, көңіл айтып жұбату, жоқтау), сәлем хат пен толғау өлеңдерінің де ұшырасатынын айтады. Автор бұл жанрлардың көтерілістің әр кезеңіне сәйкес туып отырғанын байқаған. Мысалы, көтерілістің бірінші кезеңін суреттейтін шығармалар көбінесе толғау түрінде болып келеді. Екінші кезең ұрыс, шайқас кезін көрсететін ерлік жырларды туғызған. Үшінші

кезеңде көтерілістің жеңілуіне байланысты қайғылы, мұң-шер өлеңдері басым. Ал эпикалық үлкен шығармалардың туа бастауы кейінірек, көтеріліс басылып, арада біраз уақыт өткен соң шыққанын Е.Ысмайылов орынды атап көрсеткен» (Қасқабасов, 1979. 113 с) Ғалым өмір сүрген дәуірдің идеологиясы ұлттық құндылықтарға қырын қарағаны белгілі. Мәселен, Қазақстан Орталық комитеті 1947 жылы 21 қаңтардағы «Қазақ КСР Ғылым академиясының Тіл және әдебиет институты жұмысындағы өрескел саяси қа-теліктер туралы» қаулы қабылдап, онда Кенесары бастаған көтерілісті дәріптеген жырлар мансұқталғаны белгілі. Соған байланысты Есмағамбет Ысмайыловқа да орынсыз айыптар тағылған (Қасқабасов, 2008:114).

Ғалым қазақ халқының рухани өміріндегі ақын, өлеңші, жыршы, жырау, әнші, ақын, сал-сері типтерінің жігін ажыратып, олардың атқаратын қызметі мен ерекшелігіне ғылыми тұрғыдан алғаш рет терең талдау жасады. Бұл мәселе кейін қазақ фольклорында арнайы зерттелді. (Керім,1991:14)

Талдау. Ақпа ақындық жайында Ш.Уәлиханов, М.Әуезов пікірлерін тілге тиек ете отырып, ақындық талант пен қоса іздену, төселудің орны жоғары екендігін тұжырымдайды. Ғалым пікірінше: «Суырып салып өлең айтатын ақындавр қандай жағдайда, қандай тақырыпқа болсын іркілместен көсіліп, жырлап кету үшін өмірді, халықтың бұрын-соңды тарихи тіршілігін терең, мол білуге тиіс. Өмірді аз білетін ой-өрісі тар ақын, таланты қанша зор болса да айтыс үстінде, суырыпсалма өлең айтуда сүрінеді, ұтылады, бір сілтеуі, бір серпілуі кем соғып отырады» (Ысмайылов, 1968: 165).

Ғалымның суырып салмалық ақындық өнердегі маңызды фактор ақынның қобызда немесе домбырада ойнай білу шеберлігінің міндеттілігі мен маңыздылығы жайлы пікірінің мәні терең. «Ақын-жыршы өлең шығарып айтқан ең жауапты мезгілінде сыртқы дүниеде тыңдаушы көпшіліктің құрмет, қошеметінен демеу көрсе, өзінің ішкі жан дүниесінде домбырасы мен ән-күйінен күш алады. Домбыра, қобыз, гармон оған ойналып айтылатын ән-күйінен қуат алады. Олар ақын өлеңін ажарлай түседі, мазмұн, ойын өткірлейді, көркемдік қуатын, тыңдаушыларға беретін әсерін күшейтеді» (Ысмайылов, 1968: 35) Ақындық өнердің әр түрлі дәуір талаптарына сай өзгеріп отыратындығы жайында да ғалым терең ойлар тұжырымдаған. Айтыс өнерінің бастау арнасы қайым айтыстан бастап, оның түре, сүре айтыстарына күрделену жолын талдау арқылы ақын талантының ұшталып, күрделену жолдарын зерделейді. Ал жырау, жыршы, өлеңші, сал, сері ұғымдарының ара-жігін ажыратып, шығармашылық ерекшеліктері жөніндегі терең ғылыми түйіндерінде Н.И.Ильминскийдің, В.В.Радловтың, М.Будаговтың пікірлерін келтіре отырып, жыраудың тамыр-тегін көне рим, грек жұртындағы жрецтің қызметімен деңгейлес деп ой қорытады. Қазақтың жыраулық өнері жайлы біржақты көзқарастарға келіспей, өмірдің ұсақ мәселесінен биік тұрған өткен дәуір мен келешек жайлы, жалпы адамзаттық ойларды қамтитын меңзеу, тұспал мағынасындағы толғау сөздеріне талдау жасайды. Кейде өзі де жаңсақтыққа ұрынады. Сыпыра жырау, Бұқар жырау жайында айта келіп, жыраулық пен жыршылықты қатар ұстанған тұлғалардан Марабай, Мергенбай, Мұрындарды атап, соңғы өкілдерінің бірі ретінде Нұрпейіс шығармашылығын талдаған. Және жыраулық өнердің соңы жыршылық, әншілікпен қабысып жататындығы, жыраулық өнердің ұрпақтан-ұрпаққа жалғасқан дәстүрлі жалғастығы жайында ой түйіндейді. Зерттеуші тұжырымдарындағы бұл құнды ойлар бүгінде түркі халықтарының, әсіресе қырғыздың жыршылық өнерімен қабыстырыла зерттелу үстінде. (Saken, 2018:249).

Ғалым таза жыршы мен ақындығы бар жыршының ай-ырмасын ашып көрсету үшін Нұрпейіс Байғанин мен Айса Байтабынов шығармашылығын салыстырып, Нұрпейісте ақпа ақындық болғандықтан бұрынғы естігенін жаңғыртып жырлағандығын, Айса қарт жыраулардан естігенін бұлжытпай жеткізетін дәстүрді ұстанғандығын алғаш рет ғылыми тұрғыдан тұжырымдаған. Ең ірі жыршы, жырау Мұрын жөнінде «... желілі көлемді батырлар

жырын ұзақ уақыт бойы талмай, жалықпай жырлайды. Және бұрын-соңғы қазақтың ақын-жыршы, жырауларының ішінде теңіздей ең мол жырды айтатын осы Мұрын ғана. Бұл жағынан оны халық жырау деп орынды атаған» –деп баға берген (Ысмайылов, 1968, 49)

Қазақ өміріндегі барлық рәсімдердің ойын-сауықтың өткізілуіндегі өлең рөлінің маңыздылығын айта келіп ғалым өлеңші тұлғасына да анықтама береді. Яғни қазақ ұғымындағы өнерпаз атанған тұлғалардың әрқайсының өз орны болғандығы жайында жан-жақты тұжырым тиянақтаған. Ғалым ақындық өнердің даму жетілу жолдарын да алғаш рет ғылыми тұрғыдан негіздейді. Ақындардың бойындағы көптен ерек өнердің пайда болуы жөнінде ақындардың өзінде де әртүрлі көзқарастар бар. Олардың бірқатары ақындықты киелі, әруақты, бір жат сырлы қасиет деп есептейді. Осыған байланысты Есмайылов ақындықтың түп-тамырын шаманизм, бақсылық Ә.Марғұланның (Марғұлан, 1985: 27), Г.Н.Потаниннің / (Потанин, 1883) пікірлеріне сүйене отырып, ақындықты киелілігі жайындағы ұғым түркі халықтарына ортақ деп есептейді «Қазақ дәстүрінде ақындар жас кезінде қарт ақынға ақындық өнерін сынатып бата беруін өтінеді, қарт ақын бала ақынды өлең арқылы сынға салып, көңілі толыса бата береді. Мұнан соң ақын қанаттанып ақындық өнері қанат жая бастайды. Мәселен Жамбыл өмір бойына Сүйінбайды пір тұтып өткен. Үлкен ақын жас ақынның қапылыста қалай сөз табатындығына мән берген, әдейі намысын жанрлық сөздер айтып қамшылаған. Соған төтеп беріп, қаймықпаған адамды ғана ақын деп есептеп, батасын берген. Тұқымында ақындық болған күнде де қажырлы еңбек пен құмарлықпен берілгенде ғана ақын талантына жол ашылады» - дейді. Сонымен ғалым ақын болып қалыптасу үшін үш түрлі өсу сатысы бар дейді. Алдымен, әуелгі сатыда жас ақын жан-жағына еліктеп, бұрыннан бар нәрселерді меңгереді, әуестену, құмартуы өз басынан асып халыққа таныла бастайды. Екінші сатыдағы үйрену дәуірі – белгілі ақынның алдын көру, өзін смынға салудан басталады. Үшінші сатыдағы үйрену дәуірі – ақынның дербес ірі айтысқа араласқан кезінде басталады. Әуелі жеңіл-желпі айтысқа қатысады, сонан соң атақты ақындармен ашық сөз сайысына түсіп, ақындық, білімпаздығы мен кісілігі сыналады. «Суырыпсалмалық /импровизациялық/ өнердің дамып жетілетін майданы – ақындардың өзара айтысы. Ай-тыста ақынның тапқырлық өнері де, ақындық шеберлігі де, білімділігі, ой-өрісінің тереңдігі де байқалып, жұршылық сынынан өтеді» (Ысмайылов, 1968:32). Ал «тарихи кезеңнің, өз заманының күрделі оқиғаларын, даңқты адамдарын желілі жыр /дастан/ дәрежесіне көтеріп түйіндеп жырлау – бұл ақынның кемеліне келу, творчестволық гүлдену дәуірі» (Ысмайылов, 1968:35). Ғалымның бұл еңбегінде ел ішіндегі көпке танылуды мақсат етпей-ақ, естігенін мезгілінде жазып алып жатпаған немесе жатқа білетіндерін ешкімге жаздырмай, өздері қағазға түсіретін адамдар жайлы, шешендік, әңгімешілдік жайлы, ертекті тұлғасы жайлы тың ойлар тұжырымдалған. Сондай-ақ әнші ақындардың ерекшелігін, өзіндік сипатын ғылыми жағынан саралап қана қоймай, олардың ірі өкілдері Біржан сал, Үкілі Ыбырай, Ақан сері туралы, олардың ақындық, сазгерлік, әншілік өнері жайында толымды, толғамды тұжырымдар түйіндейді. Қазақтың ақындық өнерінің жаңа мазмұнда түрленген түрі ретінде сал-серілер шығармашылығының болмысын да алғаш терең бағдарлаған зерттеуші. Сал мен серінің өзара айырмасы қандай деген мәселенің басын ашып көрсетеді. Олардың шығармашылығының ішкі мазмұны мен сыртқы формасы, жүрісі, тұрысы мен киім-киісі тәтпіштей талданған. Бұларға тән ортақ заңдылық ақындық пен қатар әншілік өнерді меңгеру екендігін айқындаған. Есмағамбет Ысмайлов – қазақ мәдениетінің барлық саласына көңіл ау-дарып, ұлттық академиямыздың қалыптасуына, қоғамдық ғылымдардың дамуына, фольклортану саласында кадр дайындауда ерекше еңбек сіңірген қайраткер. Ғалым жаратылысынан дарынды жандардың жас ерекшелігі жайында да орынды пікір тұжырымдаған.

Қорытынды. Е.Ысмайылов қазақ фольклоры жанрларының даму заңдылықтарын

ғана зерттеп қоймай, фольклор мен ауыз әдебиетіндегі дәстүр жалғастығы жайлы да ой-тұжырымдар түйіндеген ғалым. Оның XX ғасырдағы Жамбыл бастаған халық ақындары шығармашылығына, соның ішінде жыр алыбы – Жамбылдың ақындық өнерін тереңдей қарастыруы осының айғағы. Ол Жамбыл жырлаған «Сұраншы батыр» туралы мақаласын 1938 жылы жазып, жариялайды. Жамбыл шығармашылығын халықтың дәстүрлі ақындық өнерінің даму тарихымен өзектес алып қарастырады. Жамбылдың ең алғашқы ақындық жолындағы сыншылдық сарынын, айтыскерлік ерекшелігімен, заман сипаты жайындағы талдауларында Сүйінбай, Шөже ақындардың шығармашылығы жөнінде де ойлар тұжырымдаған (Қазақ Фольклортану ғылымының тарихы, 2017:254). Әсіресе ақындардың айтыстағы өсу жолдары алғашқы жеңіл-желпі сөз қағысудан ел атынан сөз айтатын арқалы ақын дәрежесіне дейін көтерілу жолдарын нақтылы мысалдар негізінде жан-жақты көрсеткен. Жеке бас немесе жеке ру қамы емес, жалпы жұрттың көкейіндегі ерлік, елдік мәселелерді ту ету Жамбылдың айтыстарының негізі болғандығы Жамбылдың Сарбаспен, Құлмамбетпен, Досмағамбетпен айтыстары арқылы дәлелденген.

Ұлттық құндылықтардың мәртебесі үшін тартыстардың бел ортасында саясаттан тартынбай пікір айту кез келгеннің қолынан келе бермейтін іс. Қазақ әдебиетінің ерте дәуірі туралы Бейсембай Кенжебаевтың батыл тұжырымын ең алғаш қолдағанда ғалым осы Есмағамбет Ысмайылов болған.

Қорыта келгенде, Е.Ысмайыловтың фольклортану ғылымындағы елеулі еңбегі жаңа ғылыми талаптар негізінде терең жан-жақты қарастыруды қажет ететін күрделі мәселе.

Жакан Д.

Институт литературы и искусства им. М.О.Ауэзова

Алматы, Казахстан

E-mail: zhaxan24@mail.ru

ЕСМАҒАМБЕТ ИСМАИЛОВ И ФОЛЬКЛОР

Аннотация. В данной статье фольклорные исследования Есмагамбета Исмаилова будут изучаться по новому исследуются с научной точки зрения. Статья исследователя под названием «Традиция и традиция патриотической поэзии» показывает, что в фольклоре феномен «целостного» феномена хорошо известен. Когда ученый Нурпеис Байганин проанализировал литературную критику, Кайрат Нурым, Доган Нурпеисов, Айша, Мурун, Нурпеис и Кайрат, которые постоянно оживляли и обогащали героев Казахстана в Арктике, Каспийском море и Актобе, что развитие такой бедности в определенной территориальной целостности наблюдалось и у русского народа.

Ключевые слова: концепция, исследование, результат, отзыв, диссертация, жанр, поколение, сюжет, миф.

Zhakan D.

M.O. Auezov Institute of Literature and Art

Almaty, Kazakhstan

E-mail: zhaxan24@mail.ru

ESMAGAMBET ISMAILOV AND FOLKLORE

Abstract. In this article, folklore studies by Esmagambet Ismailov will be explored from a new

scientific aspect. An article by a researcher titled “The Tradition and Tradition of Patriotic Poetry” shows that the phenomenon of the “holistic” phenomenon is well known in folklore. When scientist Nurpeis Bayganin analyzed literary criticism, Kairat Nurym, Dogan Nurpeisov, Aisha, Murun, Nurpeis and Kairat, who constantly revitalized and enriched the heroes of Kazakhstan in the Arctic, Caspian Sea and Aktobe, the development of such poverty in a certain territorial integrity was observed in the Russian people .

Keywords: concept, research, result, review, dissertation, genre, generation, plot, myth.

Информация об авторе:

Жакан Д., Институт литературы и искусства им. М.О.Ауэзова, Алматы, Казахстан.
E-mail: zhaxan24@mail.ru. ORCID: 0000-0002-4200-8794

ӘДЕБИЕТ

- [1] Әуезов М.О. Әдебиет тарихы // Мұхтар Әуезов. Шығармаларының елу томдық толық жинағы. 4-том. Зерттеулер, оқулықтар, әдеби нұсқалар. 1924-1930. (2001) Алматы: Жібек жолы.
- [2] Валиханов Ч.Ч. (1985). Собрание сочинений в пяти томах (1984-1985). Том IV. – Алматы: Ғылым.
- [3] Г.Н.Потанин (1881 – 1883). Потанин Г.Н. Очерки Северо-Западной Монголии. – Спб.,
- [4] Исмаилов Е. В.(1967). В поисках нового. – Алма-Ата: Ғылым.
- [5] Исмаилов Е.(1960). Заслуженный труд 1916 года // История казахской литературы. 1-книга – Алматы: Ғылым.
- [6] Керимов Ш.(1991). Әнші-ақындар поэзиясындағы дәстүр мен даралық мәселесі. – Алматы, Ұлағат. крымскотатарской филологии, истории и культуры. Симферополь
- [7] Қазақ ертегілері.Үш томдық. 1 том.(1957). Алматы: Қаз.мем. көркем. баспасы.
- [8] Қазақ фольклортану ғылымының тарихы: ХҮІІІ-ХХІ басы. (2017).Алматы: Service Press.
- [9] Қазақ фольклорының типологиясы (1979) – Алматы: Ғылым.
- [10] Қасқабасов С. (2008). Тарихи жыр. Қазақ әдебиетінің он томдығы. 1 том.Фольклорлық кезең. Алматы: ҚазАқпарат.
- [11] Қасқабасов С. Тарихи жырлардың зерттелуі мен жанрлық сипаты // Қазақ тарихи жырларының мәселелері. – Алматы: «Ғылым», 1979.
- [12] Марғұлан Ә.(1985). Ежелгі-жыр аңыздар.Алматы: Ғылым.
- [13] Научная издания. №5. OFK, 131-бума Орталық ғылыми кітапхананың қолжазба қоры.
- [14] Сеферова Ф. (2018) Сравнительно –типологическое исследование эпических сказаний(дестанов) тюркоязычных народов. Вопросы
- [15] Saken Seilbek.(2018). Mythological aspects of the kyrgyzs’ ethnographic way of life in the historical epos «Manas» UNIVERSIDAD DEL ZULIA Revista de Ciencias Humanas y Sociales Año 34, N° 85, 2018. 649 бет Orci6n, Año 33, No. 85 (2018): 632-651651 ISSN 10605-6311587/ISSNe: 2477-9385
- [16] Ысмайылов, Е. Әдебиет жайлы ойлар: Ақындық өнер мен ақындар туралы(1968). – Алматы: Жазушы.

ЛИТЕРАТУРА

- [1] Валиханов Ч.Ч. (1985). Собрание сочинений в пяти томах (1984-1985). Том IV. – Алматы: Ғылым.
- [2] Г.Н.Потанин (1881 – 1883). Очерки Северо-Западной Монголии. – Спб.,
- [3] Исмаилов Е. В.(1967). В поисках нового. – Алма-Ата: Ғылым.
- [4] Исмаилов Е.(1960). Заслуженный труд 1916 года // История казахской литературы. 1-книга – Алматы: Ғылым.
- [5] Исмаилов, Э.(1968). Мысли о литературе: о поэтическом искусстве и поэтах. – Алматы: Жазушы.
- [6] История казахской фольклорной науки: начало ХІІІ-ХХІ вв. (2017).Алматы: Service Press.
- [7] Казахские сказки. Три тома. Каз.гос. Ст. Художественное издание. Алматы. 1957-64 Касқабасов С.
- [8] Изучение и жанровая характеристика исторических эпох // проблемы казахских исторических

эпох. - Алматы: «Наука», 1979

[9] Каскабасов С.(2007). Исторические стихи // История казахской литературы. Фольклорный период. Том 1 – Алматы: QAZajparat.

[10] М.О.Ауэзова история литературы / / Мухтар Ауэзов. Полнометражный сборник произведений. Том 4. Исследования, учебники, литературные варианты. 1924-1930.М(2001): Шелковый путь

[11] Маргулан А. (1985). Древние-жыр легенды.Алматы:Наука.

[12] Сеферова Ф. (2018) Сравнительно – типологическое исследование эпических сказаний(дестанов) тюркоязычных народов. Вопросы крымскотатарской филологии, истории и культуры. Симферополь ,2018 .Научная издания. №5.

[13] Saken Seiilbek.(2018). Мифологические аспекты kyrgyzs' этнографического образа жизни в исторической Повторной перспективе эпос "Manas Universidad DEL Zulia de Ciencias Humanas y Sociales Año 34, N° 85, 2018. 649 бет Opción, Año 33, Номер 85 (2018) : 632-651651 Issn 10605-6311587/ISSNe: 2477-938

[14] Типология казахского фольклора (1979) - Алматы: Наука.

[15] Фонд рукописи Центральной научной библиотеки. ЦНБ, 131-папка

[16] Ш. Керимов(1991). Проблемы традиции и индивидуальности в поэзии певцов-поэтов. – Алматы,Ұлағат.

REFERENCES

[1] Background of the Foundation Central Scientific Library. CSL, pс 131

[2] History of Auezov M.O. Historical / Mukhtar Auezov. Complete composite production. Volume 4: Studies, manuals, literary variants. 1924-1930. (2001): Silky way

[3] Ismailov (1960). Honorable work in 1916 // The Istoriya kazakh liturgy. 1st book - Алматы: Science.

[4] Ismailov, E. Literature Thoughts: Poetic Art and Poets (1968). - Алматы: Writer.

[5] Istoriya Kazakh folklore science: beginning XIII-XXI вв. (2017) .Алматы: Service Press.

[6] Kaskabasov S. (2007). Historical Stories // The Istoriya Kazakh Literature. Folklore period. Tom 1 - Алматы: GAZajparat.

[7] Kaskabasov S. Studying and genre nature of historical psalms // Problems of Kazakh historical lyric. - Алматы: "Science", 1979.

[8] MKerimov Sh. (1991). Tradition and poetry poetry is a problem of personality. – Алматы

[9] Margulan (1985). The ancient legend. Алматы: The science.

[10] Potanin G.N. (1881-1883). Potanin GN The essay of the North-West Mongolia. - Spb.

[11] S. Ismailov. B. (1967). In the search for new. - Алматы: Science

[12] Saken Seiilbek.(2018). Mythological aspects of the kyrgyzs' ethnographic way of life in the historical epos «Manas» UNIVERSIDAD DEL ZULIA Revista de Ciencias Humanas y Sociales Año 34, N° 85, 2018. 649 бет Opción, Año 33, No. 85 (2018): 632-651651 ISSN 10605-6311587/ISSNe: 2477-9385

[13] Seferova F. (2018) The comparative-pit research of epic slangs (deniers) of the Turkic peoples. The question of Crimean Tatar philology, history and culture. Simferopol, 2018. Nonochnost research.№5.

[14] The fairy-tale fairy-tale. Volume 1 (1957). Алматы: Kaz.Mem. artistic. publishing house.

[15] Typology of the Kazakh Folklore (1979) - Алматы: Nauka.

[16] NZh.K.Valikhanov Ch.Ch. (1985). Sobraniye cochidaniy in the fifth volume (1984-1985). Volume IV - Алматы: Science.

МРНТИ 17.71.01.

К.М. Миннуллин

Институт языка, литературы и искусства им. Г. Ибрагимова АН РТ
Член-корреспондент АН РТ, д.филол.наук, профессор
Казань, Татарстан
E-mail: k.minullin@list.ru
ORCID: 0000-0001-8019-8579

ИЗ ИСТОРИИ СОБИРАНИЯ И ИЗУЧЕНИЯ ТАТАРСКИХ НАРОДНЫХ ПЕСЕН

Аннотация. В статье рассмотрены проблемы, касающиеся сбора, записи и научного изучения татарской народной песни. Автором статьи определен первый этап этого процесса, охватывающий все XIX столетие. Выявлено, что изучение народного песенного творчества татарского народа было начато в стенах Казанского университета. Уделено внимание вкладу русских и зарубежных ученых в становление татарской музыкальной фольклористики. Следующим этапом в становлении профессиональной татарской фольклористики обозначен период с конца XIX до начала XX веков. Автором статьи указаны представители татарской профессиональной литературы, театрального искусства, музыки, которые проявили интерес к народному музыкально-поэтическому творчеству. Установлено, что третий этап в развитии татарской филологической и музыкальной фольклористики наступил после 1917 года.

Ключевые слова: татарская народная песня, Казань, фольклористика.

Введение. Профессиональный сбор, запись и научное изучение татарской народной песни имеет почти двухвековую историю, которую можно разделить на несколько этапов. Первый из них охватывает практически все XIX столетие, когда усилиями ученых-востоковедов и татарских просветителей появились первые опыты целенаправленных поисков, собирания, научного анализа и пропаганды народного песенного искусства.

Результаты. Стремительное развитие казанского востоковедения в этот период, интенсивные и разнообразные исследования материальной и духовной культуры восточных народов обусловили всевозрастающий интерес ученых-ориенталистов к татарскому фольклору, в том числе к татарскому песенному творчеству. Российских и европейских гуманитариев привлекала в нем самобытная и практически неизвестная западному миру поэтико-музыкальная стихия, без разгадки и понимания которой не представлялось возможным и познание всей тюрко-мусульманской цивилизации. Поэтому изучение народной песни поволжских мусульман проходило в комплексе с историческими, этнографическими, лингвистическими, литературными изысканиями, проводимыми в то время российским и мировым востоковедением.

Еще в 1816-1818 гг. известный любитель искусств, музыкант и педагог И.Добровольский, издававший в Астрахани «Азиатский музыкальный журнал», опубликовал в третьем и пятом его номерах несколько текстов татарских народных песен с нотами. Примечательно, что записал их известный просветитель, ученый И.Хальфин. Известно, что собирание образцов национального песенного фольклора составляла одну из важных сторон его деятельности.

По утверждению краеведа Л.Г.Залкинда, находки И.Хальфина переслал в Астрахань коллега татарского просветителя по Казанскому университету доктор медицины, профессор И.Эрдман, который впоследствии (в 1825 г.) опубликовал их в Лейпциге [1].

Таким образом, можно констатировать, что изучение народного песенного творчества татарского народа было начато в стенах Казанского университета и являло собой плод успешного сотрудничества ученых-подвижников разных национальностей.

Действительно, в становлении татарской музыкальной фольклористики большую роль сыграли русские и зарубежные ученые. В 1844 году К. Фукс в своем знаменитом труде «Казанские татары в статистическом и этнографическом отношении» представил широкому кругу читателей отрывочные тексты татарских песен в переводе на русский язык. Без сомнения, богатая образность, насыщенная эмоциональность, искренний лиризм национальной песенной поэзии существенно дополнили историко-этнографический труд К. Фукса, который пытался создать объективный и в то же время интересный для европейского читателя портрет казанских татар. Закономерен и вывод автора, прикоснувшегося к удивительной и неповторимой татарской песенной культуре: «Желательно было бы ознакомиться нам с Татарской словесностью, которая при столь особенном от прочих народов вкусе, дышащем восточной пышностью, имеет свои собственные красоты, почти невыразимые в других языках» [2]. Некоторые татарские и башкирские песни, также в русском переводе, нашли место в вышедшем в 1854 году сборнике Н.Берга «Песни разных народов». Можно в этом ряду выделить интересное издание М. Лаптева, опубликованное в 1862 году – «Материалы для географии статистики России, собранные офицерами генерального штаба: Казанская губерния». Здесь, кроме ярких этнографических картин сабантуя, джиена, свадебных обрядов, представлены и характерные образцы татарских народных песенных текстов. Так, постепенно ко второй половине XIX века в русской и зарубежной фольклористике начинает формироваться целое исследовательское направление, в сферу внимания которого попадает изучение особенностей татарской песенной поэзии и мелодики. Естественно, что на первом этапе своего развития это направление все свои усилия концентрировало на собирании, переводе, первичном анализе и публикации жемчужин национального фольклора. В работах А.Риттиха «Материалы для этнографии России: Казанская губерния» (1870), В.Витевского «Сказки, загадки и песни нагайбеков Верхнеуральского уезда Оренбургской губернии» (1891), С.Рыбакова «Музыка и песни уральских мусульман с очерком их быта» (1897), Н.Катанова «Материалы к изучению казанско-татарского наречия» (1898), «Исторические песни казанских татар» (1899) татарская народная песня становится объектом профессионального изучения. В них рассматриваются вопросы образной структуры, ритмики, традиционного вокального исполнения, тональность музыкального материала. Сами песни анализируются исходя из их тематических и жанровых особенностей, снабжены нотными примерами и достаточно глубокими комментариями.

Примерно в это же время разворачивается активная деятельность зарубежных этнографов и фольклористов в Казанском крае. Так, венгерский ученый Г.Балинт, осуществивший в 1870 году несколько экспедиций к крещеным татарам Казанской губернии, на основе собранного им материала опубликовал в 1875-1876 гг. в Будапеште двухтомное научное исследование, в котором поместил 64 песенных текста. Аналогичную научную работу проводили немецкий ученый Г.Вамбери, финский лингвист Х.Паасонен и др.

Вместе с тем символично, что первый самостоятельный сборник татарских песен был подготовлен казанским педагогом и языковедом Г.А.Вагаповым и издан в Казани в типографии Коковина в 1869 году. Автор сборника – выпускник Казанской гимназии, преподаватель школы военного управления, ранее получивший известность как автор «Русско-татарской

алифбы» (1852). На 24-х страницах его песенника уместилось более 300 четверостиший из числа наиболее популярных бытовых песен и любовной лирики татар, которые и сегодня представляют определенный познавательный, научный интерес и свидетельствуют о многолетней и серьезной деятельности Г.А.Вагапова в области собирания и изучения народного песенного искусства.

Изучение татарских народных песен являлось одной из важных вех в творчестве выдающегося просветителя К.Насыри, справедливо считавшего фольклор бесценным народным наследием, серьезным источником для исследования национальной истории и культуры. К.Насыри опубликовал в своих произведениях «Сорок садов» (1880) и «Плоды для собеседников» (1884) 117 текстов народных песен-четверостиший, в которых он применил тематический принцип подачи материала, разбив поэтические тексты на шесть групп в зависимости от содержания. Тем самым была предпринята первая попытка классификации татарских народных песен. В 1896 году К.Насыри в «Известиях общества археологии и истории и этнографии» (т. XIII, вып. 5) опубликовал на русском языке свой труд «Образцы народной литературы казанских татар», поместив в нем 145 песен. Основную часть песенного собрания просветителя составляют песни о любви. Пропагандируя их, он как бы призывал ценить и уважать интимные чувства, а также понимать радости и горести человека, его стремление к личному счастью. К.Насыри во многом явился продолжателем давней, обозначившейся еще в деятельности И.Хальфина и Г.Вагапова, традиции изучения татарского языка с помощью фольклора, в том числе и музыкально-поэтического.

Безусловно, многолетние экспедиционные исследования, публикации российских, в том числе и казанских востоковедов, способствовали актуализации дальнейшего изучения народной песни, созданию печатного «банка данных» поэтических текстов, появлению первых серьезных опытов нотной фиксации и обработки народных мелодий.

Новый этап в становлении профессиональной татарской фольклористики начинается в конце XIX – начале XX вв. в период бурных культурно-идеологических преобразований в жизни татарского народа. На волне взлета национального самосознания, выдающихся достижений татарской профессиональной литературы, театрального искусства, музыки усиливается интерес и к народному музыкально-поэтическому творчеству. Молодая, активная интеллектуальная элита в лице Г.Тукая, Ф.Амирхана, Г.Камала, Г.Губайдулина, Ф.Агиева, Г.Кариева, Г.Карама, Г.Исхаки, С.Рамеева, В.Апанасова, Х.Ямашева и многих других, обозначив главной своей целью поиск и идеологическое определение дальнейших путей развития нации, сохранения ее конфессиональной и культурной самобытности, особое внимание уделяла изучению татарского песенного фольклора. В древнем музыкально-поэтическом наследии она видела сохранившийся несмотря на исторические катастрофы и невзгоды, незамутненный «дух нации», без которого невозможно представить появление у татар современной, развитой и в то же время самобытной культуры.

Для решения насущных социальных и эстетических задач национальная интеллигенция развернула разноплановую издательскую и пропагандистскую деятельность, которая осуществлялась, как правило, в рамках различных общественных организаций. Так, например, в Казани в 1907 году было создано и официально зарегистрировано культурно-просветительское общество «Восточный клуб», призванное обеспечить не только развлекательный, но и познавательный досуг мусульман-татар. Впрочем, этот клуб, понимаемый нами как собрание единомышленников, фактически сформировался задолго до утверждения его уставных документов и начал осуществлять свою деятельность уже с самого начала XX столетия. Руководящий и творческий костяк клуба занимался постановкой самодеятельных спектаклей, проведением литературно-музыкальных вечеров, чтением

лекций и т.д.

Среди актуальных проблем, волновавших умы и сердца писателей, ученых, публицистов, актеров, музыкантов, безусловно, приоритетными были вопросы становления профессиональной художественной культуры и науки. Символично, что как раз в стенах «Восточного клуба» 15 апреля 1910 года состоялось программное выступление Г.Тукая «Народная литература», в котором великий поэт не только обозначил непреходящую ценность фольклора как «самого дорогого наследия», но и поставил задачу его сохранения и тщательного изучения. В том же 1910 году он представил на суд общественности сборник народных песен «Народные мелодии», в который поместил записанный им самим 51 песенный текст и баит «Сак-Сок». По мнению Г.Тукая, народные песни как чистое и светлое зеркало народной души в будущем обязательно должны были стать основой татарской национальной литературы, ее неиссякаемым идейным и эстетическим источником, залогом высокой художественности, правды, истинного историзма. Кстати еще в ранних своих статьях поэт подчеркивал ритмическую универсальность татарского песенного стиха, таящего в себе огромный потенциал и только ждущего внимательного и заинтересованного отношения. Такая же увлеченность теоретическими проблемами зарождающейся литературной и музыкальной фольклористики была характерна для многих других представителей национальной интеллигенции того времени: Ф.Амирхана, С.Габяши, Г.Рахима, Г.Губайдуллина, З.Башири, Дж.Валиди и др.

Отличительной особенностью второго этапа в истории собирания и изучения татарской народной песни является безусловная востребованность этой деятельности самыми широкими слоями общества. В этом смысле выступления и научные труды национальной интеллигенции являются ярким проявлением и подтверждением огромной популярности в массах народного песенного искусства. Весьма немаловажным было стремление сохранить исчезающие образцы фольклора, остановить процесс его постепенного обеднения, зафиксировать подлинные жемчужины народного искусства при быстрой смене в обществе песенной моды. Через все их публикации о национальном фольклоре красной нитью проходит мысль о необходимости сбора и изучения произведений народного творчества.

Здесь необходимо особо отметить, что в начале XX столетия, а особенно после 1905 г., началось массовое, многотиражное издание текстов татарских народных песен. Появились целые серии песенников (всего – более 90 сборников). Общий тираж подобных брошюр, вышедших в печати в различных городах России в 1907-1918 гг., по далеко неполным сведениям, составил почти 800 тыс. экземпляров. Половина этого тиража приходится на знаменитую казанскую типографию братьев Каримовых, издавшую более 30 песенных сборников. Структура песенников была простой. Обычно они состояли из циклов, каждый из которых относился к определенной народной мелодии, как правило, пользовавшейся большой любовью у публики.

Кроме того, по примеру Г.Тукая и во многом развивая заложенные им традиции, некоторые литераторы создают и выпускают в свет авторские собрания текстов народных песен. Так, книга Ф.Туйкина «Созвездие песен» (1912), вместившая в себя расположенные в алфавитном порядке 1100 четверостиший, пережила два издания в 1914 и 1918 гг. Следует отметить также, что самый большой для того времени «Сборник песен», который составил и издал в 1914 году известный филолог Х.Бадиги, содержал 1600 коротких песен-четверостиший.

Несомненно, появление массовой песенной литературы стало мощным фактором для интенсивного сбора, изучения и систематизации не только древних образцов музыкально-поэтического творчества, но и относительно новых произведений татарского музыкального фольклора. Все это позволило известному литературоведу Г.Рахиму в 1915 г. заметить в

работе «Взгляд на нашу народную литературу»: «Для человека, который собирается изучать наши песни, сегодня имеется достаточно большой материал...». Действительно, усилиями татарской интеллигенции уже в начале XX века были заложены основы для систематического, планомерного, профессионального исследования национальной песни, ее пропаганды и органичного использования в произведениях профессиональной литературы, театра и музыки.

Новый этап в развитии татарской филологической и музыкальной фольклористики наступил после 1917 года. С одной стороны, в первые годы советской власти оставались еще довольно сильными «возрожденческие» традиции начала столетия, когда народное творчество считалось одним из основных идейно-эстетических фундаментов в строительстве истинно национальной «высокой» культуры. С другой стороны, идеологизация общества и победа сугубо классового подхода внесли новое содержание в прежнее понимание основных принципов фольклористики.

Наряду с исследованиями и публикациями «старорежимных» авторов Н.Берга, С.Рыбакова, С.Габяши, появляются сборники народных песен, в которых воспеваются и прославляются Красная Армия, коммунистическая партия, подвиги времен гражданской войны.

Создание в 1926 году в Казани Академического центра активизировало работу по целенаправленному сбору и систематизации произведений устного народного творчества, что потребовало, в свою очередь, определения основных принципов работы с фольклором и создания ее методики. В 1934 году решениями первого съезда советских писателей в области создания социалистической художественной культуры деятельность многочисленных фольклористов была направлена в единое идейное и организационное русло.

Большую роль в этом процессе, конечно же, сыграл, учрежденный в 1937 году в Казани Кабинет музыкального фольклора. По результатам проведенных экспедиций был составлен и издан в 1941 году серьезный научный сборник «Татарские народные мелодии» под редакцией композитора А.Ключарева. Данная работа во многом стала показательным, характерным явлением для научной фольклористики того времени. С одной стороны, в предисловии к нему формулировались главные задачи, стоявшие перед советскими исследователями народного творчества, с другой — в нем была осуществлена попытка фиксации всех присущих национальному песенному наследию жанров, тем, мелодических рисунков, независимо от времени их возникновения. В этот же период, руководствуясь указанными принципами, многое сделал для сбора и публикации песенного наследия писатель А.Шамов – составитель сборников: «Советские песни» (1934), «Песни» (1936), «Народные песни» (1939, 1948) совместно с Х.Ярми. В 1936 году поэт А.Ерикеев выпустил на русском языке сборник «Татарские народные песни».

Впоследствии основные научные силы, занимающиеся вопросами народного творчества, развернули многогранную деятельность уже в составе сектора фольклора Института языка, литературы и истории, созданного в 1939 году. Начали организовываться плановые экспедиции, создавался фольклорный фонд, изучением были охвачены не только районы республики, но и другие регионы, в которых проживали татары. Исследование собственно литературно-поэтической составляющей народного песенного искусства в послевоенные годы также приобрело целенаправленный характер.

В 1959 году при институте был организован профильный кабинет музыкального фольклора, в котором развернулась активная деятельность по изучению музыкальной этнографии татарского народа. Х.Т.Фархутдинова, подчеркивая принципиальную новизну подобных исследований, особо отмечала наличие «историко-этнографического, научного подхода к предмету», их стимуляцию «достижениями в области этнографии, истории, лингвистики, раскрывающими динамику исторического развития народа, процессов

миграции, взаимодействия с другими народами» [3]. Необходимо отметить, что новая исследовательская концепция была не только созвучна научным и поисковым интересам татарских фольклористов, она во многом стимулировала ширококомасштабное изучение песенного наследия татарского народа на всей территории Советского Союза. Многолетняя разноплановая деятельность музыкального теоретика и этнолога М.Нигметзянова как раз является ярким проявлением новаторских тенденций в национальной музыкальной фольклористике, тяготеющей не просто к сбору и систематизации источников, а к большим, серьезным обобщениям на основе солидного фактического материала [4]. Можно сказать, что в Татарстане сформировалось достаточно самобытное и сильное научное направление по комплексному изучению татарской народной песенной культуры, которое объединяло как композиторов, музыковедов, так и литературоведов и этнологов [5].

Итогом многолетней работы нескольких поколений фольклористов стал выход в 1965 году сборника И.Надирова «Татарские народные песни». Появление в 1976-1988 гг. 12 томного коллективного издания «Татар халык ыкагы» («Татарское народное творчество»), удостоенного Государственной премии Республики Татарстан имени Г.Тукая (три тома из двенадцати непосредственно посвящены народным песням), обозначило еще один этап в истории татарской песенной фольклористики, начавшийся еще в середине пятидесятых годов и связанный с определенными идеологическими послаблениями «хрущевской оттепели». Изданные в этот период интереснейшие работы не просто вернули в науку некогда «репрессированные жанры» байта и мунаджата, они ознаменовали собой решительный поворот от оценок классовых к общечеловеческим и национальным при изучении народного песенного искусства.

Сегодня мы являемся свидетелями дальнейшего развития этих безусловно положительных тенденций. Многовековое национальное наследие является главным эстетическим эталоном и источником вдохновения для многих деятелей искусства и науки, определяющих идейно-художественную атмосферу современного Татарстана.

Выводы. Политические и социально-экономические преобразования, охватившие в конце XX начале XXI века все сферы жизни бывшего советского общества, оказали существенное воздействие на научно-гуманитарную сферу, в том числе и на татарскую фольклористику. С одной стороны, были продолжены давние традиции собирания и изучения народной песни, с другой — начался активный поиск новых методологических принципов, современных подходов к анализу художественного своеобразия песенного наследия, его национальной специфики. Безусловно, этот непростой и многоплановый процесс находится в начале своего развития. Все это говорит об актуальности исследований в этой области и их перспективах в нынешних исторических условиях.

К.М. Миннуллин

Г.Ибрагимов атындағы тіл, әдебиет және өнер институты

ТР ҒА корреспондент мүшесі, филол.ғ.д., профессор

Қазан, Татарстан

E-mail: k.minullin@list.ru

ТАТАР ХАЛЫҚ ӘНДЕРІН ЖИНАУ ЖӘНЕ ЗЕРТТЕУ ТАРИХЫНАН

Аңдатпа. Мақалада татар халық әндерін жинау, жазу және ғылыми зерттеуге байланысты мәселелер қарастырылған. Мақала авторы бүкіл XIX ғасырды қамтитын бұл процестің бірінші кезеңін анықтайды. Татар халқының халық әндерін жазуды зерттеу

Қазан университетінің қабырғасынан басталғаны белгілі болды. Татар музыкалық фольклорының қалыптасуына ресейлік және шетелдік ғалымдардың қосқан үлесіне назар аударылады. Кәсіби татар фольклортануын қалыптастырудың келесі кезеңі - XIX ғасырдың аяғы мен XX ғасырдың басы. Мақала авторы татар кәсіби әдебиеті, театр өнері мен халық музыкасы мен поэзияға қызығушылық танытқан өкілдерін көрсетеді. Татар филологиясы мен музыкалық фольклорының дамуының үшінші кезеңі 1917 жылдан кейін басталғаны анықталады.

Кілт сөздер: татар халық әндері, Қазан, фольклортану.

K.M. Minnullin

G. Ibragimov Institute of Language, Literature and Art,
Corresponding Member of the AS of the RT, Doctor of Philology, Professor,
E-mail: k.minnullin@list.ru

FROM THE HISTORY OF COLLECTION AND STUDY OF THE TATAR FOLK SONGS

Abstract. The article deals with the problems related to the collection, recording and scientific study of the Tatar folk song. The author of the article defines the first stage of this process, covering the entire nineteenth century. It was revealed that the study of folk songwriting of the Tatar people began within the walls of Kazan University. Attention is paid to the contribution of Russian and foreign scientists to the formation of Tatar musical folklore. The next stage in the formation of professional Tatar folklore studies is the period from the end of the 19th to the beginning of the 20th centuries. The author of the article lists the representatives of Tatar professional literature, theatrical art, and music who have shown interest in folk music and poetry. It has been established that the third stage in the development of Tatar philological and musical folklore began after 1917.

Keywords: Tatar folk song, Kazan, folklore studies.

Информация об авторе:

К.М. Миннуллин, директор Института языка, литературы и искусства им. Г.Ибрагимова Академии наук Республики Татарстан, член-корреспондент АН ТР, д.филол.наук, профессор, Казань, Татарстан. E-mail: k.minnullin@list.ru. ORCID: 0000-0001-8019-8579.

ЛИТЕРАТУРА

- [1] Залкинд Г. К истории изучения татарской народной музыки и песни // Страницы истории татарской музыкальной культуры. – Казань, 1991. – С. 126-127.
- [2] К.Фукс. Казанские татары в статистическом и этнографическом отношениях. – Казань, 1991. – С.125.
- [3] Фархутдинова Х.Т. Становление татарской музыкальной этнографии // Искусство Татарстана: пути становления. – 1985. – С. 16-17.
- [4] Нигметзянов М.Н. Татарская народная песня в обработке композиторов. – Казань, 1964; Нигметзянов М.Н.. Татарские народные песни. – М., 1970.
- [5] Музафаров М. Татарские народные песни. – М., 1964; Файзи Дж. Жемчужины народные. – Казань, 1971 (на тат. яз.); Абдуллин А.Х. Татарская народная песня (Тематика, жанры и некоторые особенности исполнения). – Дисс... канд. искусствоведения. – Л.,1971; Сайдашева З.Н., Ярми Х. Татарско-мишарские песни. – М., 1979; Исакова-Вамба Р. Татарские народные песни. – М., 1981.

ӘДЕБИЕТ

- [1] Залкинд Г. Татар халық музыкасы мен әнінің зерттелу тарихы туралы // Татар музыкалық мәдениеті тарихының беттері. - Қазан, 1991. -- С. 126-127.
- [2] К.Фукс. Қазан татарлары статистикалық және этнографиялық тұрғыдан. - Қазан, 1991.- 125 б.
- [3] Фархутдинова Х.Т. Татар музыкалық этнографиясының қалыптасуы // Татарстан өнері: қалыптасу жолдары. - 1985. - С. 16-17.
- [4] Нығметзянов М.Н. Композиторлардың аранжировкасында татар халық әні. - Қазан, 1964; Нығметзянов М.Н. Татар халық әндері. - М., 1970 ж.
- [5] Музафаров М. Татар халық әндері. - М., 1964; Файзи Дж. Халық інжу -маржандары. - Қазан, 1971 (татар тілінде); Абдуллин А.Х. Татар халық әні (Тақырыптар, жанрлар және орындаудың кейбір ерекшеліктері). - Дисс. өнер тарихы. - Л., 1971; Сайдашева З.Н., Ярми Х. Татар-Мишарские әндері. - М., 1979; Исхакова-Вамба Р. Татар халық әндері. - М., 1981.

REFERENCES

- [1] Zalkind G. On the history of the study of Tatar folk music and song // Pages of the history of Tatar musical culture. - Kazan, 1991. -- S. 126-127.
- [2] K. Fuchs. Kazan Tatars in statistical and ethnographic terms. - Kazan, 1991. -- p. 125.
- [3] Farkhutdinova Kh.T. Formation of Tatar musical ethnography // Art of Tatarstan: ways of formation. - 1985. - S. 16-17.
- [4] Nigmatzyanov M.N. Tatar folk song arranged by composers. - Kazan, 1964; Nigmatzyanov M.N. Tatar folk songs. - M., 1970.
- [5] Muzafarov M. Tatar folk songs. - M., 1964; Faizi J. Folk pearls. - Kazan, 1971 (in Tatar language); Abdullin A.Kh. Tatar folk song (Topics, genres and some features of performance). - Diss ... Cand. art history. - L., 1971; Saidasheva Z.N., Yarmi H. Tatar-Misharskie songs. - M., 1979; Iskhakova-Wamba R. Tatar folk songs. - M., 1981.

FTAMP 17.71.01.

Ж.Т.Салтақова

әл-Фараби атындағы ҚазҰУ докторанты

Алматы, Қазақстан

E-mail: aibolanel_27@mail.ru

ORCID: 0000-0002-3161-2179

«ДОТАН БАТЫР» ЖӘНЕ «ҚҰБЫҒҰЛ» ЖЫРЛАРЫНЫҢ ЖИНАЛУ, ЖАРИЯЛАНУ ТАРИХЫ

Аңдатпа. Мақалада қазақ көне эпостары зерттелу тарихы мен «Дотан батыр» және «Құбығұл» жырларының жиналу, жариялану тарихы сөз болады. Ғалымдар сан ғасырлық тарихы бар эпостық жырлардың шығу тегіне, құрылымына, жанрлық жүйесіне, көркемдік ерекшеліктеріне байланысты зерттеу жұмыстар жүргізіп келді. Осы мол қазынаның көлемді де көркем саласының бірі – көне эпос. Көне эпос үлгілерінің қолжазба нұсқаларының жиналу тарихы өткен ғасырдың басында басталып, бүгінгі күнге дейін жалғасып отырғаны айқындалды. Көне эпостың сюжеттік құрамы бірдей емес. Аталған эпостарда мифтің, ертегінің, аңыз-әңгімелердің рөлі де түрлі дәрежеде болады. Және де көне эпостың тақырыптық аясы да, идеялық бағыты да, образдар жүйесі де әртүрлі болып келеді. Өйткені, бір тобында қаһармандық мадақталса, енді бірінде аңшылық, мергендік жырланады, үшінші бір жырлар тұтастай мифологиялық сюжетке құрылады.

Түйін сөздер: фольклор, қолжазба, эпос, көне эпос, нұсқа, версия, жыр, жанр.

Кіріспе. Уақыт өткен сайын толығып, өз құндылығын арттырып отырған қолжазба мұралардың ең көп жиналған және көпнұсқалы саласының бірі – эпикалық жырлар. Қазақтың эпикалық жырлары – өзінің құрамы, көлемі жағынан аса бай, ұлт мақтанышы. Эпостық жырларды стадиялық, жанрлық жағынан алып қарағанда, көне дәуірлердің шындығын көз алдымызға елестетеді. Мысалға мифологиялық сипатта, ғажайып, сиқырлы күштерге сенушілік, түрлі архаикалық элементтер «Құламерген, Жоямерген», «Мұңлық, Зарлық», «Дотан батыр», «Құбығұл» жырларында кездесе, қаһармандық эпостың классикалық үлгілері «Алпамыс», «Қобыланды батыр», «Ер Тарғын», «Қамбар батыр» жырларында ру, тайпа бірлестіктерінің дәуірінің, елдің тәуелсіздігі, бостандығы үшін өткен күрестер сипатталады (Албеков, 2017:33). Ал, «романдық эпос» аталып жүрген жырлар іштей екі топқа бөлінеді: қазақ ғашықтық жырлары («Қозы Көрпеш-Баян сұлу», «Қыз Жібек» т.б.) және шығыс сюжетін арқау еткен жырлар («Сейпілмәлік», «Жүсіп-Зылықа», «Ләйлі-Мәжнүн»). Қазақ эпосының уақыт жағынан алғанда кейінгі дәуірге, ақиқат оқиғаларға негізделген – тарихи жырлар («Бөгенбай батыр», «Абылай хан. Сабалақ», «Қабанбай батыр» т.б.). Ғалымдар сан ғасырлық тарихы бар эпостық жырлардың шығу тегіне, құрылымына, жанрлық жүйесіне, көркемдік ерекшеліктеріне байланысты зерттеу жұмыстар жүргізіп келді. Осы мол қазынаның көлемді де көркем саласының бірі – көне эпос. Фольклортану саласында көне эпос және оның жекелеген үлгілері туралы Ә.Марғұлан, Ә.Қоңыратбаев, Қ.Жұмалиев, М.Ғабдуллин, Е.Ысмайылов, Н.С.Смирнова, Т.Сыдықов, Р.Бердібаев, Ш.Ыбыраев, Б.Әзібаева т.б. ғалымдар құнды пікірлер айтып, бұл жанрдың табиғатын әр қырынан қарастырады.

Әдістер. Типологиялық, тарихи-салыстырмалы.

Нәтижелер. Көне эпос пен қаһармандық эпостың айырмашылықтары мен жанрлық сипаттары туралы орыс фольклоршылары да құнды ғылыми тұжырымдар жасаған. Белгілі фольклортанушы В.М.Гацак эпостық жырларды көне қаһармандық, қаһармандық, романдық, тарихи деп төртке бөледі (Гацак,1975:4). Ал Б.Н.Путилов көне эпос жайындағы зерттеулерді шола отырып, былайша жүйелейді: «мифологиялық эпос, батырлық ертегі, мемлекет пайда болғанға дейінгі (догосударственный) эпос – алғашқы қауым жемісі» (Қоңыратбаев,1975:31). «Культурная эволюция, а тем более - развитие эстетического сознания – может быть определена как совокупность сменяющихся явлений и феноменов, вид и структура которых лишь косвенно зависит от воздействия объективных факторов. Уникально-стохастическая структура культурных презентаций, в частности - эстетических представлений - определяет их жесткую этноареальную ориентацию. Культурные и эстетические архетипы в своей функциональной форме могут существовать лишь в «родной» этнической среде, а их дрейф в иные национальные пространства осуществляется в усеченных посреднических модификациях» (Бауаев,2015: 215).

Көне эпостың сюжеттік құрамы бірдей емес. Аталған эпостарда мифтің, ертегінің, аңыз-әңгімелердің рөлі де түрлі дәрежеде болады. Және де көне эпостың тақырыптық аясы да, идеялық бағыты да, образдар жүйесі де әртүрлі болып келеді. Өйткені, бір тобында қаһармандық мадақталса, енді бірінде аңшылық, мергендік жырланады, үшінші бір жырлар тұтастай мифологиялық сюжетке құрылады. Осы орайда, академик Р.Бердібаев көне эпос мәтіндеріне тән жеті ортақ белгісін атап көрсетеді (Бердібаев, 2005:65).

Талқылау. Көне эпостардың қатарындағы «Дотан батыр» жыры да ертегілік сипатымен ерекшеленеді. Жырдың қысқаша мазмұны мынадай: Құбақанбайдың қырық ұл, қырық қызы ел іздеп шығады. Жолда бір тоғайға түнегенде жалмауызға кездеседі. Жалмауыздың шартымен кенже бала Дотан Күнікей қызды іздеп жеті жылдық жолға шығады. Жолда өзіне бірнеше батыр серіктер табады. Шынтемір ханның аулына барғанда Күнікей қызды қалмақ ханына әйелдікке беру туралы келісім болғанын естіп, Дотан батыр соғысқа шығады. Соғыста Дотан қалмақтарды жеңеді. Шынтемір хан уәдеден тайып, Күнікейді ұзатқысы келмейді. Бірнеше тапсырмаларды сүрінбей орындап, Дотан батыр серіктерінің көмегімен қызды алып қашады. Бауырларымен табысып, жалмауызды өлтіреді. Ел-жұртына оралып, ағаларын үйлендіру үшін тағы да сапарға шығады. Қырық мың адамы бар елдімекенді шаппақ болған қалмақтарды жеңіп, сол елге Дотан хан болады. Қарамағындағы халықты өз еліне көшіріп әкеледі. «Әрине, қазақ фольклорындағы бұл бейнелер - баяғы рух – иелердің мифологиялық сипатын сақтаған ежелгі кейіпкерлер емес. Олар көп өзгеріске ұшыраған. Дей тұрғанмен, мұнда көне мифтік ұғымдардың ізі бар екені күмәнсіз» (Қасқабасов,2002:584) деген пікіріне алып қосарымыз жоқ.

«Қисса Дотан Құбақанбайұғлы» жыры 1903 жылдан 1917 жылға дейін бірнеше рет баспа бетін көрген. Жырды жариялаған – Жүсіпбек Шайхысламов. Қолжазба қорларында жырдың бірнеше көшірмелері мен нұсқалары сақтаулы. Солардың бірін Аманғали Сегізбаев жинап, институт қорына өткізген (85-бума). Қолжазбадағы мәтін кіммен, қалай жазылып алынғаны туралы мәлімет көрсетілмеген. Қолжазбаны 1915 жылы Қазанда жарық көрген «Қисса Дотан Құбақанбайұғлы» жырымен жолма-жол салыстыру арқылы төмендегідей айырмашылықтарды анықталды. Бұл ретте Қазан нұсқасы түпнұсқа негізінде алынды (Қисса Дотан Құбақанбайұғлы,1915:27).

Қазан нұсқасы, 1915. – Менің өзiм баламын, Оттай қаулап жанамын, Жасымнан қайғы көргенiм, Iшiм толған сәнамын. Ханыңа барып сәлем айт, Алла маған жар болса, Басын кесiп аламын, Жұртыңа бүлiк саламын. Iздегенiм <i>шәджағат</i>, Мұсылманға панамын.	А.Сегiзбаев қолжазбасы – Менің өзiм баламын, Оттай қаулап жанамын. <i>жоқ</i> <i>жоқ</i> Ханыңа барып сәлем айт, <i>жоқ</i> Басын кесiп аламын. Жұртыңа бүлiк саламын. Iздегенiм <i>қан майдан</i> Мұсылманға панамын.

Байқап отырғанымыздай жыршы түпнұсқамен жақсы таныс болған және өз тарапынан қысқартулар мен өзгертулер жасаған. Қазан нұсқасындағы 1113-жолдағы шәджағат сөзі А.Сегізбаев қолжазбасында «қан майдан» сөзімен ауыстырылған. Шәджағат – араб сөзі, қазақша мағынасы ерегес, жанжал дегенді білдіреді. Яғни, сөз мағынасы өзгермей қан майдан сөзі шәджағат сөзінің синонимі ретінде қолданылған. А.Сегізбаев нұсқасы аяқталмаған. Дотанның жалмауыз кемпірді өлтіріп, еліне қуанышпен қайтқан жерімен аяқталады. Қырық ағасын үйлендіруі, қалмақтарды жеңіп, өзіне бағындыруы сияқты эпизодтар жыр нұсқасына кіріктірілмеген. Осы қолжазба қорындағы «Қисса Дотан Құбақанбайұғлы уә һәм жалмауыз кемпірдің өлгені» (98-бума) атты қолжазбаның алғашқы бетінде мынандай мәліметтер жазылған: «Ертегідей ерігіп қисса қылушы мәшһүр қожа Жүсіпбек. Жазылды Россияның 1900-шы жылы, 23-і июлде, жексенбі күні. Нәшри: Ибраһим Нәжміттин ұғлы Шәмсуддинов». Яғни, 1915 жылы Қазанда жарық көрген жырдың көшірмесі. «Мәшһүр қожа Жүсіп» деп отырғаны – Жүсіпбек Шайхисламов. Белгілі жыршы, жырау Н.Нысанбайұлы жырлаған «Дотан бала» жыры – 3193 өлең жолынан құрылған (Нысанбайұлы, 1941:64). Ал 1915 жылы Қазанда жарияланған мәтіннің 2075 жолдан тұратынын ескерсек, Нұралы жыраудың жырды әсірелеп, өз тәсілімен көркемдеп, жадынан қосып жырлағанын аңғаруға болады. Араб әрпінде жазылған жыр былай басталады:

Бисмилла деп бастадым,
Қолыма алдым әуелі
Қалам ұрар аспабын.
Жаңаладым ескіден
Құбақанбайдың дастанын,
Шығарған молла Нұралы,
Алпыс алты жастамын.

Ақын-жыршы Н.Нысанбайұлы «Дотан батыр» жырының Қазан нұсқасымен таныс болған сыңайлы. Сондықтан да жыр сюжетін пайдалана отырып, өз нұсқасын дүниеге әкелген. Ал Құбақанбайдың байлығын жырау былай суреттейді:

Қырық қыз, қырық ұлы бар,
Малдарында есеп жоқ.
Сексен түйе, бие бар,
Төрт жүз елудей қойы бар.

Жыр соңында Дотанның қалмақтармен соғысы:

Үш күн, үш түн ұрысты,
Бояды қанға қылышты.
Қалмақтар қашып дүркіреп,
Тау тауға қашып жылысты.

Ж.Шайхысламұлы жариялаған «Қисса-и Дотан Құбақанбайұлы» жырының тағы бір көшірмесін Бейсембек Жанпейісов 1941 жылы Орталық ғылыми кітапхананың қолжазба қорына тапсырған (328-бума). Өкінішке орай, тек 1920 жылы хатқа түсірілгендігі туралы деректен өзге, жинаушының өмірбаяны, жырды кімнен, қалай жазып алғандығы туралы мәлімет кездеспейді. Осы ретте аталған бумада «Дотан батыр» жырының тағы бір қолжазба мәтіні сақтаулы тұрғанын айта кету керек. Жыр нұсқасын жинаушы Жүсіпов Мәлім 1940 жылы жазып алған. Бұдан өзге мәліметтер жоқтың қасы. Тек М.Жүсіпов 1940 жылы Е.Ысмайыловтың атына жазылған хатында «Мақсұтхан» қиссасын, «Молда Мұса мен Манат қыздың айтысын» және «Үйсін, тама руларының айтысын» білетіні туралы жазған. «Тотан батыр» деп аталатын бұл нұсқаның негізгі сюжеті Қазан нұсқасынан көп алшақ кетпейді. Тек мұнда оқиға Құбақан байдың бес жігітке бес қыз әперген сәтімен аяқталады. Ал Қазан нұсқасында оқиға желісі біраз дамытылып, отау құрған жастарға той жасалып, Құбақан бай мұратына жетеді.

М.О.Әуезов атындағы Әдебиет және өнер институты 2003 жылы ұйымдастырған «Қазан экспедициясының» мүшелері, филология ғылымдарының кандидаттары: Қ.Қорабай мен Т.Қыдыр «Дотан батыр» жырының 1903 жылы Қазанда жарық көрген кітаптың көшірмесін тапсырған (1129-бума). Сондай-ақ осы қорда «Тотан батыр» жырының 1960 жылы Қозыбақов Батыр тапсырған ертегі нұсқасы да сақталған (325-бума). Ертегі мәтіні жыр сюжетінен өзгеше. Ертегілік сипаты басым. Ертегі дегі бас қаһарман Тотан жырдағыдай Құбақан байдың қырық ұлының бірі емес, жалғыз ұл. Ол болашақ жарын түсінде көріп, жеті айшылық сапарға шығады. Жалмауыз кемпірге кездесіп, Күнікейді әкеліп беруге уәде етіп, өмірін аман сақтап қалады. Ғажайып күштерге ие серіктерінің арқасында, жауларын жеңіп, сүйгеніне қол жеткізеді. Жалмауыз кемпірді де ажал құштырып, аман-есен еліне оралады. Жырдың Қазан нұсқасы 1961 жылы «Батырлар жырының» 2-томында және «Бабалар сөзі» жүзтомдық сериясының 52-томына енді (Бабалар сөзі, 2008:121).

«Дотан батыр» жыры «Ер Дотан» деген атаумен Қытайда тұратын қазақтар арасында кеңінен танымал. Аталған жыр 2011 жылы «Қазақ ауыз әдебиетінің қазынасы» сериясының 2-томында жарияланды. Серияға «Мөрі ауданының қисса-дастандары» атты кітаптан алынған. Осы кітаптағы түсініктемеге сүйенсек, жырды жинап, жариялауға ұсынған Шоқпартас ауылының тұрғыны – Саматыйұлы Бишарап (Қазақ ауыз әдебиетінің қазынасы, 2011:606). Бұдан бұрын осы нұсқа «Алтай аясында» журналының 1981 жылғы 2-санында басылым көрген. Айтып беруші, жариялаушы – Жанатқан Нұрбайұлы. Аталған кітаптар мен журнал сандарын М.О.Әуезов атындағы Әдебиет және өнер институты «Шетелдегі қазақтар фольклоры» ғылыми-зерттеу жобасы аясында 2013 жылы ұйымдастырған «Қытай қазақтары экспедициясы» барысында көшірмелері институт қорына әкелінді (1254-бума). Қорға тапсырушылар: институттың ғылыми қызметкерлері А.Тойшан және Н.Нәбиолла.

Ал «Құбығұл» жыры 1941 жылы белгілі эпик-ақын, жыршы Н.Байғаниннің жырлауынан хатқа түсірілді. Оның ертегі нұсқасы 1901 жылы «Тургайская газетада» «Кобдагул» деген атаумен, кейін 1908 жылы осы газетте («Тургайская газетада») «Батыр Кубыкул» деген атпен орыс тілінде жарияланған. Жырдың Нұрпейіс нұсқасы 1964 жылы «Батырлар жырының»

3-томында жарық көрді (Батырлар жыры, 1964:365).

Жыр баласыздық зарымен басталады. Жасы жетпіске келген Уәли хан бір перзентке зар болып, кубас хан атанып, қорлық көреді. Әулие-әнбиелерден медет тілеп, дала кезіп жүргенде, түсінде Баба түкті шашты Өзіз аян береді. Оған балалы болатынын, баласының есімін Құбығұл атау керектігін айтады. Ұлды болған Уәли хан үлкен той жасайды. Құбығұл алыптарша жылдам есейеді. Жеті жасқа келгенінде түсіне сұлу қыз еніп, бұған ынтық екенін, іздеп келуін өгінеді. Ханзада қыздың мекенін сұрап халыққа жар салады. Құбығұл тұлпары мен қару-жарығын дайындап, әкесінің ақ батасымен сапарға аттанады. Көптеген қиындықтарды жеңіп (айдаһармен айқасуы, өзеннен өтуі, қойшы болып болашақ қайынатасына; түсінде көрген сұлу Ақбілекпен кездесуі; ғашығын алып қашуы; қуғыншылармен жекпе-жекте жеңуі; көл жағасында айдаһардың Ақбілекті жұтып қоюы, Құбығұлдың қалыңдығын құтқаруы), еліне аман-есен оралады. Жыр отыз күн ойын, қырық күн той жасаған бақытты сәтпен аяқталады.

«Эпос кейіпкерлерін мифтік сипатқа ие және мифологиялық болып жіктелуі фольклорлық поэтикаға сай. Фольклорлық дәстүр мифологиялық ойлау жүйесіне негізделе отырып, дүниетанымдық бастаулардан көркемдік ойлау жүйесіне қарай жол ашады. Түркі халықтары дастандарында мифтік сарын бұл халықтардың ежелгі дәуірлердегі ортақ дүниетанымы мен тұрмыс-тіршілік, салт-ғұрпынан хабар береді. Эпостық мұраны тудырушы жыраулар кейіпкерлерді мифтік сипаттар дарыту арқылы даралай отырып, халықтық аңсарды, арман-мұратты, жауынгерлік-жасампаздық рухты танытатын эпикалық мұраның архаикалық табиғаты ежелден бүгінге дейін жалғасқан поэтикалық дәстүрдің негізгі арнасы болып табылады» (Аймұхамбет, Кенжалин, 2017:186).

Құбығұл бейнесі классикалық батырлық эпостың қаһарманы іспеттес сомдалған. Бірақ оның ерліктерінің бағыты мен мазмұны батырлық эпос қаһарманының ерлік іс-әрекеттерінен бөлек. Дәстүрлі эпос қаһарманы батырлығының негізгі, түпкі мақсаты – елін, жерін сыртқы дұшпаннан қорғап, руына, еліне, күллі халқына қызмет ету болып табылатыны белгілі. Ал Құбығұл өзінің барлық мүмкіндігін, бүкіл батырлық әрекетін тек бір мақсатқа ғана жұмсайды, ол мақсаты – Ақбілектей аруға үйлену. Әрине, батырлық эпоста да бас кейіпкердің қаһармандық жолмен үйленуі эпос мазмұнының айтарлықтай бөлігін құрайды. Сонымен бірге мұнда батырдың үйленуі түпкі мақсат емес, ол батыр үшін бірінші сынақ, Отанын қорғауға дайындығын тексеру, батыр тұлғасында қалыптасқанын байқау секілді т.б. Ал отбасы, қалыңдығы үшін күресу, яғни жеке бас мүддесін мақсат ету, осы жолда батырлық таныту – көне эпос сюжеттерінің ең кең таралғаны және осы сюжетті арқау еткен жырлардың негізгі мазмұны екені белгілі (Ыбыраев, 1993: 53).

Халық жадында ғасырлар бойы сақталып келген бұл көне сюжет кейінгі дәуірлерде ғана жыр өзегіне айналыған. Мысалы, жырдың сюжеттік байланысы ретінде Құбығұлдың ұйықтап жатып көрген ғажайып түсі алынған. Түсінде көрінген ару Құбығұлға ғашықтығын айтып, «іздеп кел, досым» – дейді. Жігіт те қызға ғашық болады, қызды іздеп алыс сапарға шығады. Демек, кейіпкер көрген киелі түс оның ұзақ, қатерлі сапарға шығуына бірден-бір себеп болады (Қазақ фольклорының типологиясы, 1981:32).

Қорытынды. Жоғарыда айтылғандай «Құбығұл» жыры халық ақыны, әйгілі жыршы Нұрпейіс Байғаниннің жырлауы бойынша елге тараған. Ол көптеген эпостық жырларды жаттап айтып, кейбірін өзінше жырлағаны белгілі («Қобыланды», «Құбығұл» т.б.). Ақынның Қазан төңкерісінен бұрынғы толғаулары мен сатиралық арнау өлеңдері, Қазақбай ақынмен айтысы т.б. шығармалары ел аузында сақталғанымен, кезінде жазылып алынбаған. Аталған жыр Н.Байғанин айтуынан 1941 жылы хатқа түсірілген. Жырдың түпнұсқасы Орталық ғылыми кітапхананың қорында сақталған (705-бума, 3-дәп.). Қолжазбаның соңғы бетінде жинаушы Ахмет Ескендіровтің мына сөздері жазылған: «Жазылып алынды 22-июнь, 1941

жыл. Ақтөбе қ. Байғанин Нұрпейіс. Латын әрпінде. Нұрпейістің бұл жыры өзінің айтуы бойынша сол қалпында, ешқандай өзгеріссіз жазылды. Бұл өзінің жас кезінен айтып жүретін жыры екен. Машинкаға басуға мүмкіндік болмай, қолжазба қалпында жіберіп отырмын. Ахмет Ескендіров. 22/ҮІ. 1941 жыл». Жырдың Ахмет Ескендіров жазып алған нұсқасының көшірмелері М.О.Әуезов атындағы Әдебиет және өнер институтының қолжазба қорында да сақтаулы (Байғанин,1941:45). Белгілі фольклортанушы О.Нұрмағамбетованың әзірлеуімен «Құбығұл» жыры 1992 жылы «Жазушы» баспасынан басылым көріп, кейін «Бабалар сөзі» жүзтомдық сериясының 52-томында жарияланды (Бабалар сөзі,2008:186).

Жоғарыда айтылғандарды сараптай келе, көне эпос үлгілерінің қолжазба нұсқаларының жиналу тарихы өткен ғасырдың басында басталып, бүгінгі күнге дейін жалғасып отырғаны айқындалды.

Ж.Т. Салтакова

докторант КазНУ им. аль-Фараби

Алматы, Қазақстан

E-mail: aibolanel_27@mail.ru

ИСТОРИЯ СОБИРАНИЯ И ИЗДАНИЯ ЭПОСА «ДОТАН БАТЫР» И «КУБЫГУЛ»

Аннотация. В статье рассматривается история исследования казахского архаического эпоса, а также история собрания и издания эпоса «Дотан батыр» и «Кубыгул». Казахский архаический эпос, возникший в далекие времена, дошел до нас в записях второй половины XIX века, в интерпретации акынов и жырыш, творивших в рамках эпической традиции своего времени, то есть не в своем первоизданном облике, а претерпев значительные изменения, порой трансформировавшись до неузнаваемости. Но архаические сюжеты, сформировавшиеся в глубокой древности, сохранили в целом свои константы и доминанты, свой глубинный смысл. Они обнаруживают свои генетические связи с древнейшими представлениями наших предков и важнейшими общественными институтами своего времени.

Ключевые слова: фольклор, рукопись, эпос, архаический эпос, вариант, версия, жыр, жанр.

Zh.T.Saltakova

doctoral student of Al-Farabi KazNU

Almaty, Kazakhstan

E-mail: aibolanel_27@mail.ru

HISTORY OF COLLECTION AND PUBLICATION OF EPOS “DOTAN BATYR” AND “KUBYGUL”

Abstract. The article discusses the history of the study of the Kazakh archaic epic, as well as the history of the collection and publication of the epic “Dotan Batyr” and “Kubygul”. The Kazakh archaic epos, which arose in ancient times, has come down to us in the records of the second half of the 19th century, in the interpretation of akyns and zhyrshes, who worked within the epic tradition of their time, that is, not in their original appearance, but underwent significant changes, sometimes transforming beyond recognition. But archaic plots, formed in ancient times, retained their constants and dominants as a whole, their deepest meaning. They discover their genetic connections with the oldest representations of our ancestors and the most important social

institutions of their time.

Keywords: *folklore, manuscript, epic, archaic epic, version, version, zhyr, genre.*

Информация об авторе:

Салтакова Ж.Т., докторант КазНУ им. аль-Фараби, Алматы, Казахстан. E-mail: aibolanel_27@mail.ru. ORCID: 0000-0002-3161-2179.

ӘДЕБИЕТ

- [1] Albekov T., Alpysbaeva K., Auyesbayeva P. Distinctive and educational features of Kazakh folklore by the example of «Words of Ancestors». Revista ESPACIOS. Vol.38 (N° 45). – 2017.
- [2] Гацак В.М. Предисловие к книге:Типология народного эпоса. –Москва:Наука, 1975.
- [3] Қоңыратбаев Ә. Эпос және оның айтушылары. –Алматы:Қазақстан,1975.
- [4] Бауаев К.К. Этно-культурный статус и эпические архетипы // Современные проблемы науки и образования. – 2015. – № 2-1.
- [5] Бердібаев Р. Бес томдық шығармалар жинағы. Том 1. Алматы: Қазығұрт, 2005.
- [6] Қасқабасов С. Жаназық. Әр жылғы зерттеулер. Астана: Аударма, 2002.
- [7] Қисса Дотан Құбақанбайұғлы. – Қазан:Каримовтар, 1915.
- [8] Нысанбайұлы Н. Дотан бала. – ОҒК:Ш:798.
- [9] Бабалар сөзі. Жүзтомдық. Том 52. – Астана:Фолиант, 2008.
- [10] Қазақ ауыз әдебиетінің қазынасы. Дастандар. Том 2. – Үрімші: Шыңжаң Халық баспасы, 2011.
- [11] Батырлар жыры. – Алматы: Ғылым, 1964.
- [12] Аймұхамбет Ж.Ә., Кенжалин Қ.К. Көне және қаһармандық эпос кейіпкерлерінің жүйесі: мифологиялық парадигма. – БҚМУ Хабаршысы. – № 1(65) – 2017.
- [13] Ыбыраев Ш. Эпос әлемі. – Алматы:Ғылым,1993.
- [14] Қазақ фольклорының типологиясы. – Алматы: Ғылым, 1981.
- [15] Байғанин Н. Құбығұл. – ОҒК:Ш:414. – 45 б.

ЛИТЕРАТУРА

- [1] Albekov T., Alpysbaeva K., Auyesbayeva P. (2017) Distinctive and educational features of Kazakh folklore by the example of «Words of Ancestors». Revista ESPACIOS. Vol.38 (N° 45). Pаg. 33. (англ.)
- [2] Аймұхамбет Ж.А., Кенжалин К.К. (2017). Система персонажей древнего и героического эпоса: мифологическая парадигма. Вестник ЗКГУ. № 1(65).
- [3] Слова предков (2008). Стотомник. Том 52. Астана,Фолиант.
- [4] Байғанин Н. (1949). Кубыгул. ЦНБ, Ш:414.
- [5] Героический эпос (1964). Алматы, Ғылым.
- [6] Бауаев К.К. (2015). Этно-культурный статус и эпические архетипы. Современные проблемы науки и образования. 2015. № 2-1.
- [7] Бердибаев Р. (2005). Собрание сочинений в пяти томах. Том 1. Алматы, Казыгұрт.
- [8] Гацак В.М. (1975). Предисловие к книге:Типология народного эпоса. Москва, Наука.
- [9] Фольклорные сокровища казахского фольклора (2011). Дастаны. Том 2. Уримши, Шынжан Халық баспасы.
- [10] Типология казахского фольклора (1981). Алматы, Ғылым.
- [11] Касқабасов С. (2002). Жаназық. Исследования разных лет. Астана, Аударма.
- [12] Кисса Дотан Кубаканбайұғлы (1915). Казан, Каримовтар.
- [13] Қоңыратбаев А. (1975). Эпос и его сказители. Алматы, Казахстан.
- [14] Нысанбайұлы Н. Дотан бала. ЦНБ, Ш:798.
- [15] Ыбыраев Ш. Мир эпосов. Алматы, Ғылым.

REFERENCES

- [1] Albekov T., Alpysbaeva K., Auyesbayeva P. (2017) Distinctive and educational features of Kazakh folklore by the example of «Words of Ancestors». Revista ESPACIOS. Vol.38 (N° 45).
- [2] Gatsak V.M. (1975). Predisloviye k knige:Tipologiya narodnogo eposa. Moskva, Nauka.
- [3] Qonyratbaev A. (1975). Epos jane onyn aytwshylary. Almaty, Qazaqstan.
- [4] Bauayev K.K. (2015). Etno-kulturnyy status i epicheskiye arkhetypy. Sovremennyye problemy nauki i obrazovaniya. № 2-1.
- [5] Berdibaev R. (2005). Bes tomdyq shygarmalar jinagy. Tom 1. Almaty, Qazygurt.
- [6] Qasqabasov S. (2002). Janazyq. Ar jylgy zerttewler. Astana, Awdarma.
- [7] Qissa Dotan Qubaqanbayugly (1915). Qazan, Karimovtar.
- [8] Nysanbayuly N. (1941). Dotan bala. OGK, Sh:798.
- [9] Babalar sozi (2008). Juztomdyq. Tom 52. Astana, Foliant.
- [10] Qazaq awyz adebietinin qazynasy (2011). Dastandar. Tom 2. Urimshi, Shynjan Galyq baspasy.
- [11] Batyrlar jyry (1964). Almaty, Gylym.
- [12] Aymuxambet J.A., Kenjalin Q.K. (2017). Kone jane qaharmandyq epos keyipkerlerinin juyesi: mifologiyalyq paradigma. BQMW Xabarshysy. № 1(65).
- [13] Ybyraev Sh. (1993). Epos alemi. Almaty, Gylym.
- [14] Qazaq folklorynyn tipologiyasy (1981). Almaty, Gulum.
- [15] Bayganin N. (1941). Qubygul. OGK, Sh: 414.

FTAMP 17.71.01

Алпысбаева Қ.Б.

М.О.Әуезов атындағы Әдебиет және өнер институтының
жетекші ғылыми қызметкері, филол. ғ.к.

E-mail: alpygbaeva-k@mail.ru

ORCID: 0000-0001-8240-732X

«АЛПАМЫС БАТЫР» ЖЫРЫНЫҢ ҚАЗАҚ НҮСҚАЛАРЫ

Аңдатпа. Ұлттық фольклорымыздың бай мазмұнды жанрларының бірі – батырлар жыры. Солардың ішінен «Алпамыс батыр» жырына тоқталар болсақ, ол – қазақ халқының ерте замандардан жеткен аса көркем батырлық жырларының бірі. Жырдың негізгі идеясы – ру бірлігін сақтаудан туған. Сондықтан да жырда ру бірлігін көздеген, әр рудың арасында татулық болуын мақсат еткен адамдар іс-әрекеттері ардақталады.

Жырдағы бас кейіпкер – Алпамыс. Жыршылар оны ру бірлігін сақтауда, руға қамқор болуда жасаған ерлігін мадақтап, ел-жұртын сүйген шын батыр ретінде суреттейді. Жыр «ру арасында бірлік болса, елдік бар» екенін аңғартады.

Еңбегіміздің зерттеу нысанасы ретінде «Алпамыс батыр» жырының жиналу тарихы, сюжеттік, мотивтік айырмашылықтары, типологиялық, текстологиялық ерекшеліктері талданады.

Түйін сөздер: фольклор, жыршы, жинаушы, нұсқа, жыр, басылым, батырлық жыр, түпнұсқа.

Кіріспе. Қолжазба қорларында сақтаулы негізгі сюжеттік арқауы ел бірлігі мен жер бүтіндігін, халық амандығы мен азаттығын ұлықтайтын «Алпамыс батыр» жырының бағзы заманнан бастап бүгінгі күнге дейін жиналған қолжазбаларын жинақтап, теориялық ізденістермен ұштастыра отырып зерттеп, қазақ халқының жад арқылы ұрпақтан ұрпаққа тарап келе жатқан мұрасының жиналу тарихын (авторлардың тың ізденістері арқылы халық мұрасын жинаушылардың фольклорлық үлгілерді жазып алудағы практикалық қызметі мен өзіндік қолтаңбасын, олардың ғылыми маңызын ашу, жинаушылар т.б. туралы нақты деректерді, мәтіндердің сюжеттік, текстологиялық ерекшеліктерін жазу т.б.) баяндау.

Әдістер: Жұмыстың әдістемесін текстологиялық, салыстырмалы-тарихи, құжаттанулық, деректемелі библиографиялық зерттеулер әдісі құрады.

Нәтижелер. Жұмыстың нәтижесін жоғары оқу орындарының студенттеріне, магистранттарға және әдебиеттанушы мамандарға пайдалануға болады.

Кеңес Одағы кезінде жарық көрген жоғарыда аталған туындылардың көбі мысалда көрсетілгендей біраз кешіліктермен жарық көрді.

Қазақстан тәуелсіз мемлекет болып, мүмкіндіктер туғаннан кейін қазақ халқының тарихын зерделеу жөнінде жаңа көзқарастар туып қана қойған жоқ, сонымен қатар ұзақ жылдар бойы тотолитарлық жүйеге орай тек, саяси және таптық тұрғыда талдау жасалып, теріс бағаланып келген әдебиет тарихының көптеген мәселелері, соның ішінде халық мұрасының жан-жақты зерттеліп, әділ бағалануына қолайлы жағдайлар туғызды.

Ал 2004 жылы Қазақстан Республикасы Президенті Н.Ә.Назарбаевтың бастамасымен

үкімет Қаулысы нәтижесінде «Мәдени мұра» кешенді Мемлекеттік бағдарламасы аясында М.О.Әуезов атындағы Әдебиет және өнер институты «Бабалар сөзі» сериясы ғылыми басылымының жүзтомдығын жарыққа шығарды. Қазақтың рухани мұрасы ешбір өзгеріссіз, бастапқы қалпында қалың жұртшылыққа қайтарылып, ғылыми айналымға енді.

Талқылау. Жырдың негізгі идеясы – ру бірлігін сақтаудан туған. Сондықтан да жырда ру бірлігін көздеген, әр рудың арасында татулық болуын мақсат еткен адамдар іс-әрекеттері ардақталады.

Жырдағы бас кейіпкер – Алпамыс. Жыршылар оны ру бірлігін сақтауда, руға қамқор болуда жасаған ерлігін мадақтап, ел-жұрттың сүйген шын батыр ретінде суреттейді.

«Алпамыс» жыры жөнінде алғаш пікір айтып, оған көңіл аударған аударған адам – Ә.Диваев (Диваев, 1901). Ол қазақ халқының арасында «Алпамыс» жырының кең тарағандығы жөнінде Қазан басылымынан (1899) көп ілгеріде хабардар болған. Ә.Диваев алғаш рет Алпамыстың атын 1896 жылы баспа бетінде айтады (Записки Вост, 1896).

«Алпамыс» жайында кеңестік дәуірде көптеген ғылыми мақалалар мен зерттеу еңбектері жазылды. Бұл орайда, М.Әуезов, С.Сейфуллин, А.К.Боровков, А.С.Орлов, И.А.Чеканинский, В.М.Жирмунский, С.Мұқанов, Қ.Жұмалиев, Х.Зарифов, Ә.Марғұлан, Н.Смирнова, М.Ғабдуллин, Т.Сыдықов, Ә.Қоңыратбаев, И.Сағитов, Р.Бердібаев, С.Садырбаев, Ш.Ыбыраев, Т.Қоңыратбаев т.б. ғалымдар «Алпамыс» жыры жөнінде ғылыми пікірлер айтқаны мәлім. Олар әр елдің «Алпамыс батыр» жырын арнайы талдап, шығарманың басты идеялық сарыны, халықтық сипаты, жырдың шығу мерзімі, ұқсастығы, көркемдік ерекшеліктері қандай екендігін ашуға ұмтылды.

«Алпамыс батыр» көп заман бойынша ауызша айтылу арқылы тараған көне жыр болғанымен, тек XIX ғасырдың аяқ кезінде ғана хатқа түсіп, баспа жүзіне шықты. Жырдың бір вариантын Жүсіпбек Шайхысламұлы 1899 жылы Қазан қаласында бастырып шығарды. Содан кейін жырдың осы нұсқасы өзгеріссіз 1901, 1905, 1907, 1910, 1912, 1914, 1916, жылдары қайта басылды.

1931, 1939 жылдары Ж.Шайхысламұлының Қазанда (1889) жарияланған «Алпамыс батыр» нұсқасының мәтіні қарақалпақ версиясымен толықтырылып жарияланды (Батырлар, 1922).

Одан кейін «Алпамыс батыр» жыры өзге де қазақ эпостарымен қатар сан рет қайта басылды.

«Алпамыс батыр» жырының 1953 жылы үш нұсқасы ғана белгілі болса, қазір оның саны оннан астам. Жыр нұсқалары әлі де жинақталып, қолжазбалар қорына түсуде. Қазір Орталық ғылыми кітапхана мен М.О.Әуезов атындағы Әдебиет және өнер институтының қолжазбалар қорында «Алпамыс батыр» жырының Ә.Диваев, Нұрпейіс жырау, Айнабек Нысанов, Рахат жырау, Сүйіншәлі Жаңбыршин, Нұрпейіс Байғанин, Әли Оспанов, Еркінбек Ақынбеков, Сұлтанқұл Аққожаев, Әбдірайым Байтұрсынұлы, Келімбет Серғазыұлы нұсқалары сақтаулы.

Осы айтылған нұсқалардың ішіндегі ең көлемдісі және баспа арқылы ел арасына кең тарағаны Майкөт – Сұлтанқұл нұсқасы болып саналады.

Жырдың сюжеттік нұсқалары өзбек, қарақалпақ, татар, башқұрт сынды түркі халықтары мен алтайлықтардың ауыз әдебиетінде сақталуы аталған эпостың тамыры тереңде жатқандығын байқатса керек. «Алпамыс батыр» жыры қызылордалық белгілі жыршы Рахмет Мәзқожаевтың орындауында күйтабаққа жазылған. Аталған жырдың желісі бойынша Өзбекстан мен Қарақалпақстан қаламгерлері пьеса жазса, ал қазақ композиторы Е.Рахмадиев «Алпамыс» операсын сахнаға шығарды.

Қазақтың батырлық жырларының үлгілерінің мол түрін жинап әрі оны өзге халықтарға таныстырушылардың бірі Әбубәкір Диваев (1856-1931) болды. Башқұрт халқының өкілі Әбубәкір Орынбор қаласында дүниеге келіп, сондағы Неплюев кадет корпусының Азия

бөлімін бітірген. 1876 жылдан бастап Түркістан өлкесінде әскери қызмет атқарып, кейін Ташент қаласында Әскери-халықтық басқармада қызмет еткен жылдары қазақтың ауыз әдебиетін, ежелгі күнтізбе, астрономия туралы халық ұғымдарын жинап, зерттеп баспа бетінде жариялап отырды. Ол өзі жинап алған эпостық жырларды, ертегілерді, балалар фольклорын, шешендік сөздерді т.б. орыс тіліне аударып, бұл жәдігерлердің мазмұнымен отаршыл ел оқырмандарының да танысуына мүмкіндік туғызды. 1896 жылы Ә.Диваев Сыр бойын, Әмудария мен Хиуа өлкесін, Оңтүстік Қазақстанды аралап, қазақ халқының ауыз әдебиетін жинайды. Осы сапарында Шымкент облысының қарақалпақ бахшысы Жиёмұрат Бекмұхамедовтен «Алпамыс батыр жырының қолжазбасын алады. Диваев бұл қолжазбаны 1897 жылы баспаға дайындап болады. Бұл мәтін «Сборник материалов для статистики Сыр-Дарьинской области» деген жинақта (1901, Т.10) басылып шығады.

Ә.Диваев бұл қолжазбаны қолына алғанға дейін де «Алпамыс» жырымен кең таныс болғандығы аңғарылады. Зерттеуші 1922 жылы Ташкентте жариялаған «Батырлар жырының» алғы сөзінде былай деп жазады: «Алдарыңызға ұсынылып отырған «Алпамыс батыр» хикаясы Сырдария облысының қазақтары арасында зор орын тұтады. Қолдан жазылған «Алпамыс батырдың» әңгімесін Сырдария облысының Амудария бөлімінің бұрынғы бастығы М.Д.Разгонов біздің қарауымызға жіберген еді, оған рахмет болсын. Оның бер жағында «Алпамыс батыр» хикаясы Сырдария облысы, Төрткөл болыстық қарақалпақ ақыны (жыршысы) Жиёмұрат Бекмұхамед баласы тарапынан жазылған. Бірақ, «Алпамыс батыр» шын қазақ халқының өлең-жыры болса да, Бұхараға қоңсы отырған қарақалпақ ақыны тарапынан жазылғандықтан, ішінде араб, парсы сөздері көп ұшырар еді. Мұны аударған уақытта қолымыздан келгенше сөздің негізгі мәнісіне жақын келуіне тырыстық» (Оразаева, 2007: 156). Ә.Диваевтың Мәтінге жазған түсініктемелерінде «Алпамыс» жыры қазақ халқының төл эпикалық шығармасы екенін баса айтады. Оқырман қауымға мәтін түсінікті болу үшін редакция жасайды. Араб, парсы сөздеріне қазақша баламамен ауыстырып отырған. 1909 жылы Ә.Диваев «Алпамыстың» тағы бір нұсқасын қазақшадан орыс тіліне аударады. Ол нұсқа – Шымкент облысының тұрғыны Еркінбек Ақынбековтің қолжазбасынан «Алты жасар Алпамыс» пен «Алпамыс батыр» (351-бума, ОҒК) деп аталатын қолжазбасы. Ақынбеков Еркінбек (1863-1918) қазіргі Оңтүстік Қазақстан облысы, Түркістан ауданы, Күшата ауылында туып-өскен. Түркістан қаласында төрт кластық орыс мектебін бітіреді. Әулиеата, Шымкент уездік басқармаларында тілмаштық қызмет атқарады. Кеңес өкіметінің алғашқы жылдарынан бастап Кеңес өкіметін нығайтуға атсалысты. Қазақ халқының батырлық, ғашықтық, тұрмыс-салт жырларын жинаумен шұғылданып, Ә.Диваевпен тығыз шығармашылық байланыс жасап тұрды. Жыр мәтіні бір жолды қағазға көк сиямен араб әрпінде жазылған. Шығарма бастан-аяқ әңгіме түрінде баяндалған. Бұл тұста жинаушының орындаушының стилін, материалдың дәйектілігін өте қажет деп білгені аңғарылады. Сондықтан Ә.Диваев жинаған материалдардың біразында «қолжазбадан көшірілген» деген анықтамалар ұшырап отырады.

Бұл басылымға берген түсініктерінде Ә.Диваев: «Существует целая киргизская (казахская) былина, которая напечатана мною под заглавием Алпамыс батыр в Сборнике материалов Сыр-Дарьинской области (1901. Т.10.) дей келіп, «Алпамыстың қазақтың халық творчествосының төл шығармасы екеніне ерекше көңіл бөледі.

Осы ертегілік нұсқаның орысша мәтінін 1916 жылы «Туркестанские ведомости» газетінде (№ 217-218) «Великан Алпамыс» деген атпен жариялайды [4, с. 42]. Кейін аталған мәтін 1961 жылы Великан Алпамыс из публикации А.Диваева, Алпамыс батыр кітабында, «Қазақ ертегілерінің» 3-томында (1964) және «Бабалар сөзі» жүзтомдығының 33-томында қазақ және орыс тілінде (Бабалар сөзі, 2006) жарық көрді.

«Алты жасар Алпамыс» жырының көне нұсқа екендігі жөнінде ғылыми еңбектерде

аталып жүр.

Мәтінге берген түсініктерінде жырдағы этнографиялық жайларға, «Алтын қабақ» тәрізді ойындарға, ыдыс-аяқ атауларына да мән берілген. Сол сияқты жырдың орысша аудармасы қалың көпшілікке арналғандықтан, оқырманға түсінікті болу үшін жырда кездесіп қалатын «календарь», «хизр», «әзірет-әлі» деген аттарға да түсінік беріп отырған. Зерттеуші аударма жасаған кезде мәтін аудармасының дәлме-дәл келуіне және түсінікті болуына үлкен мән берген.

Қазақ фольклортанушыларының кейінгі буыны осы эпостың көпшілікке арналған және де оның орысша, қазақша ғылыми басылымдарын дайындауда Ә.Диваевтың тәжірибесіне сүйенді (Ғабдуллин, Сыдықов, 1972: 336).

Жалғыз «Алпамыс» жыры ғана емес, халық поэзиясының барлық туындыларына ғалым осындай мұқияттылық көрсетіп отырған.

Ә.Диваев ауыз әдебиеті үлгілерінің үлкенді-кішілі қай жанырын жинаса да, оларды ретке келтіріп, орысшаға аударып, түсініктеме жазып, жариялауға асығып отырған. Қай жанрды жинаса да қазақтың тұрмыс-халінен, әдет-ғұрпынан, тарихынан мағұлмат беретін үлгілерін жинаған.

Халық әдебиеті үлгілерін жинаушы Ә.Диваевтың тағы бір ерекшелігін белгілі фольклортанушы, профессор Н.С.Смирнова былай дейді: «Диваевтың фольклорлық жинаушылық қызметіндегі өте маңызды ерекшелігін, қазақ поэзиясының өзіне дейінгі жинаушылардың XIX ғ. мен XX ғ. басындағыларынан оқшаулай түсетін қасиетін атамауға болмайды. Ол – фольклорды жинаудың стационарлық түрі» (Смирнова, 1964: 185).

Бұдан біз Ә.Диваевтың халық әдебиеті үлгілерін жинауда сан қырлы тәсіл ұқстанғандығын көреміз.

Ә.Диваев жинаған «Алпамыс батыр» шығармасында Жүзбай деген байдың алты жасар Алпамыс деген баласы болады. Жүзбайдың жылқыларына жау шауып, алты жасар Алпамыстың Байшұбарына мініп жауға аттануы, жолда мыстан кемпірдің алдауына түсіп, зынданға тасталуы, хан қызының көмегімен зынданнан шығуы, екі жастың бір-біріне ғашық болуы, ханнан кегін алып, жастардың армандарына жетуі сияқты оқиғалар баяндалады.

«Алпамыс батыр» жырын орындағандардың бірі – Нүрпейіс Байғанин (1860-1945). Ол Жамбыл Жабаевпен замандас ақын, халық жырауы. Өзінің 85 жыл жасаған өмірінің 70-ке жақын уақытын халыққа қызмет етумен өткізеді. Ол халықтың мұң-мұқтажын, арманын жырлады. Оның үлгі, өнеге алған ақын-жыраулары: Абыл, Шернияз, Махамбет, Нұрым, Қашаған, Ығылман, Ақтан, Қазақбай, Сабыр т.б болды. Нүрпейіс Байғанин әрі жырау-орындаушы да әрі талантты суырыпсалма, эпик ақын. Оның Қазан төңкерісіне дейінгі репертуары – негізінен халықтың эпостық жырлары: «Құбығұл», «Қобыланды», «Төрехан», «Алпамыс», «Ер Тарғын», «Қыз Жібек», «Айман – Шолпан» т.б. Нүрпейіс жырау орындаған «Алпамыс батыр» жырын 1964 жылы Ақтөбе облысында жазып алған – Айнаш Шамшатов. Айнаш Қызылорда педагогикалық институтында аға оқытушы қызметін атқарған. 1964 жылы Сыр өңіріне жүргізілген фольклорлық-этнографиялық экспедицияға белсене қатысып, көптеген жыр, дастан, айтыс үлгілерін жазып алып, институт қорына өткізген. «Алпамыс батыр» жырының қолжазбасы ОҒК-ның (705-бума.) қолжазба қорында сақтаулы. Мәтін бір жолды дәптерге екі түсті сиямен кирилл әрпінде жазылған. Нүрпейіс нұсқасы алғаш рет «Мәдени мұра» мемлекеттік бағдарламасы аясына жарияланған «Бабалар сөзі» жүзтомдығының 33-томында (Астана, 2006) басылым көрді (Albekov, Alpysbatva, Auesbaeva, 2017).

Жырдың сюжет желісі «Қозы Көрпеш – Баян сұлу» жырына ұқсас болып келеді. Шығармада фольклорлық дәстүрге сай перзентсіздік мотиві, жат жерге көшу, кейіпкердің алып тұлғасы т.б. мотивтерді үйлесімді пайдаланылған.

Мысалы:

Жауырыны екі кез,

Алақандай екі көз.

Мақтасақ сияр соған сөз,

Толғап қойса мойны кез,

Сауыры жалпақ, жуан сан,

Адамда мықты туған паң. – деп Алпамыстың алып тұлғасын шебер суреттейді. Нүрпейіс жырлаған бұл нұсқа толық емес, 7-8 буынды жыр үлгісіне құрылған.

«Алпамыс батыр» жырының бір қолжазбасын 1946 жылы Шымкент облысы, Қарыншы деген жерде қолжазбадан көшіріп алған белгілі ғалым, фольклортанушы Әуелбек Қоңыратбаев. Қоңыратбаев Әуелбек (1905-1986) фольклор, әдебиеттану, тіл, тарих, этнография т.б. салаларда қалам тартып, қазақ руханиятына елеулі еңбек сіңірген. Қазақ фольклоры, көне түркі поэзиясы туралы зерттеу еңбектері, қазақ әдебиетін оқыту проблемаларына арналған бірқатар әдістемелік кітаптары жарық көрді. Мәтін ақ қағазға көк сиямен араб әрпінде түсірілген. Жыршысы белгісіз.

Әуелбек Қоңыратбаев көшіріп алған «Алпамыс батыр» жырының осы нұсқасын қарақалпақ бахшысы Жиёмұрат Бекмұхамедов те айтқан. Оның айтуындағы жырды Ә.Диваев жазып алып, Қазан төңкерісіне дейін де, Кеңес өкіметінің алғашқы жылдарында да бастырған.

«Ә.Қоңыратбаев қолжазбасы Жиёмұрат версиясының халық арасында жырланғанын және эпостың даму жолдарын көрсететін нұсқа. Ғалымдардың пікірінше екі жыр да Жиёмұрат версиясының нұсқалары болып табылады. Бұл – «Алпамыс батыр» жырының толық нұсқасы. Өлең құрылысы 11 буынды қара өлең және 7-8 буынды жыр үлгісі болып келді. Шығарманың мазмұны Алпамыс батырдың Гүлбаршынға үйленуіне құрылған. Қолжазба ОҒК-нің қолжазбалар қорында (351-бума.) сақтаулы. Мәтін «Бабалар сөзі» көптомдығының 33-томында жарық көрді.

«Алпамыс батыр» туралы эпостың Майкөт Сандыбаев нұсқасын Сыр бойының белгілі ақыны Желеу Жақыпұлы (1909-1970) 1948 жылы осы облыста тұратын 80 жастағы Сұлтанбек Аққожаевтың айтуынан жазып алып, 1953 жылы Тіл және әдебиет институтына тапсырған.

Сұлтанбек бұл жырды ХІХ ғасырдың аяқ кезінде Майкөт ақыннан естіп, жаттап алған. Майкөт – Қазақстанның Оңтүстік шығыс бөлігінде аты әйгілі, эпикалық жырлардың шебері болған ірі ақын. Аққожаев Сұлтанбек (1872-1963) – ақын, жыршы. Ақмола губерниясындағы Құланөтпес өзені бойында туып, жас кезінде әкесімен бірге Түркістан маңайы Қаратау өңіріне көшкен. Сол жерде өсіп, өнген. Жас кезінен-ақ өлеңге, жалпы өнерге үйір болған Аққожаев Сұлтанбек Құлыншақ, Молда Мұса, Майлықожа, Майкөт сияқты атақты ақын, жыршылардан көптеген жыр-дастандарды үйреніп, өз репертуарына енгізген.

Аққожаев Сұлтанбек – қазақтың әйгілі жырларын шебер орындаушы, насихаттаушы. Ақын «Алпамыс», «Қобыланды», «Қыз Жібек», «Шора батыр», «Болат, Жанат» т.б. жырларды нәшіне келтіріп жырлаған.

Желеу Созақ ауданында туып-өскен. Жас кезінен-ақ айтыстарға қатысып, ел көзіне түсе бастаған. 1943 жылы «Халық ақыны» деген атаққа ие болады. Ол Оңтүстік Қазақстан облысынан халық әдебиеті үлгілерін көп жинаған. Жақып қолжазбаларының арасынан «Удостоверение дано акыну Южно Казахстанской области Жакипову Желеу в том, что ему поручается собирание образцов устного народного творчества среди населения Южно-Казахстанской области» деп жазылып сол кездегі Тіл және әдебиет институтының (1960) орынбасары М.Базарбаев қол қойған құжат кездеседі. Бұдан біз Желеудің ауыз әдебиеті үлгілерін тұрақты түрде жинап, қорға тапсырып отырғанын көреміз. Жақыпов Желеу жинаған материалдар Қазан төңкерісіне дейінгі ауыз әдебиеті үлгілері мен Кеңес дәуіріндегі халық

шығармаларынан құралған. «Алпамыс батыр» жырының бұл варианты тор көзді дәптерге көк сиямен араб әрпінде жазылған. Машинкаға басылған көшірмесі де бірге тіркелген.

Ақын Желеу жазып алған Майкөт, Сұлтанқұл нұсқасы бірде өлеңмен төгіліп, бірде қарасөзбен баяндалады. Бұл – «Алпамыс батыр» жырының ішіндегі ең толығы. Жыр негізінен 7-8 буынды өлшеуге құрылған.

Осы нұсқа ең алғаш рет 1957 жылы жеке кітапша болып шықты. 1958 жылы Қазақ әдебиеті мен өнерінің Москвада өтетін онкүндігіне орай қазақ және орыс тілінде қазақтың Мемлекеттік көркем әдебиет баспасынан шыққан «Қазақ эпосы» деп аталатын кітапта және 1959 жылы «Батырлар жыры» атты жинақта басылым көрді.

Аталған жыр мәтіні одан кейін 1961 жылы шыққан «Алпамыс батыр» жырының ғылыми басылымында жарияланды. Осы мәтін 1963, 1968, 1977, 1986 жылдары ешбір өзгеріссіз тағы да басылып шықты.

Бұдан кейін аталған жыр мәтіні түпнұсқа негізінде 2006 жылы «Бабалар сөзі» ғылыми сериясының 34-томында жарияланды. Түпнұсқа ӘӨИ-дің қолжазбалар қорында (50-бума.) сақтаулы.

Келімбет Серғазыұлы жырлаған «Алпамыс батыр» жырын Қазақ ССР Ғылым академиясы Тіл және әдебиет институты 1953 жылы ұйымдастырған «Оңтүстік Қазақстан экспедициясы» кезінде институттың Халық творчествосы бөлімінің ғылыми қызметкері Сейтғапарова Зүбайра Оңтүстік Қазақстанның Түлкібас ауданында тұратын ақын Келімбет Серғазиевтің (1883-ө.ж.б.) айтуынан тор көзді үш дәптерге кирилл әрпінде жазып алған. Жыршы қолжазбаның оң жақ шетіне «Көкбұлақ деп жазып, қолын қойған. Серғазыұлы Келімбет – ақын, жыршы. Ол жас кзінен жазушылардың слеттеріне, сол сияқты ақындар айтыстарына қатынасып өлең-жыр арқылы үгіт бұқаралық жұмыстар жүргізгі үшін 1943 жылы «Халық ақыны» атағы берілген.

Келімбет Серғазыұлы жырлаған «Алпамыс батыр» нұсқасы туралы Н.С.Смирнова, Т.Сыдықов, М.Ғабдуллин, Б.Г.Ерзакович сынды зерттеушілер барлы пікірлер айтқан (Алпысбаева, 2014).

Аталған нұсқа мәтіні алғаш рет «Бабалар сөзі» жүзтомдығының 34-томында жарық көрді.

«Алпамыс батыр» (50-бума, ӘӨИ) деп аталатын Рахат нұсқасын Қазақтың Абай атындағы педагогтік институтының үшінші курс студенті Нұрғалиев Қаһарман 1954 жылы Целиноград облысы, Макинка станциясының тұрғыны Ысқақ Жүсіповтің қолжазбасынан жазып алып, сол жылы институт қорына тапсырған. Ы.Жүсіпов бұл жырды 1934 жылы Солтүстік Қазақстан облысының тұрғыны Рахат деген ақынның өз аузынан жазып алған екен. 372-буманың 20-шы дәптерінде Ысқақ Жүсіповтың Тіл және әдебиет институтының директоры атына 1954 жылы 19 қарашада жазған хаты сақтаулы. Бұл хатта: «Биылғы жылы август айында Сіздің институттан келіп, Нұрғалиев Қаһарман менен Алпамыстың жырын жазып алған еді. Сол жігіттен хабар болмай кетті...» деп қолжазбаның тағдырын білгісі келгендігін айтқан. Бұдан біз Ысқақ Жүсіповтың рухани мұрамыздың нағыз жанашыры екенін көреміз.

Халық арасына көп тараған «Алпамыс батыр» жырының бұл нұсқасы Қазан төңкерісінен бұрын жарияланған Жүсіпбек қожа нұсқасына ұқсас және қысқарған түрі іспеттес. Жырдың өлеңнен гөрі қара сөзі басым және өзіне тән өзгешелігі де жоқ емес. «Алпамыс батыр» жырының басқа нұсқаларында Тайшық ханның қызы Құлбаршын деп аталса, мұнда Қаракөзайым делінген.

Аталған жыр нұсқасы алғаш рет 2006 жылы «Бабалар сөзі» жүзтомдығының 33-томында жарияланды.

Эпикалық мұраны жинап, баспа бетінде жариялау, зерттеу мәселелерімен айналысқан ғалымдардың бірі – Тұрлыбек Сыдықов (1925-2010). Алматы облысы Ақсу ауданының

тумасы. Ұзақ жылдар бойы еселі еңбегінің және «Қазақ халқының батырлық жырлары» атты ғылыми-зерттеуі үшін Ш.Уәлиханов атындағы сыйлыққа ие болды.

Т.Сыдықов фольклортанушы ретінде 1954 жылғы «Батыс Қазақстан», «Қызылорда – Оңтүстік Қазақстан», 1957 жылғы «Омбы», 1961 жылғы «Павлодар» экспедиция құрамында болып, қазақ халқының көптеген рухани мұраларын жазып алумен қатар, 1954 жылы Айнабек Нысановтан «Алпамыс батыр» жырының бір нұсқасын жазып алады. Айнабек Нысанов (1909-ө.ж.б.) Шымкент облысы, Алғабас ауданы, Көктерек ауылында туып-өскен. Белгілі ақын Нұралы Нысанбаевтың шәкірті. Ол ұстазынан «Мұңлық – Зарлық», «Әмір – Әмзе», «Жетім Құбыл», «Сауда Ишан», «Құлқаныс – Зеберше» т.б. көптеген қисса-дастандарды үйренген. Жылқыбай, Зұлпықар, Италмас, тәрізді ақындарға еріп, өнерін ұштайды. Бала кезінен екі көзі көрмей қалған жыршы өлең-жырды домбыраға, сырнайға қосып арнайы әуенмен айтқан. Құлжабай Төлеуов, Мынбай Сұлтанбеков, Көпбай Әлімбетов сияқты ақындармен айтысқа түскен. Өлеңдері мен айтыстары жинақтарда, аудандық, облыстық газеттерде жарияланған [10, 328].

Жыршы «Алпамыс батырдың» өзі жырлаған нұсқасы туралы былай дейді: «1930 жылы Көктерек ауылы, Шаян ауданында жаттадым. Кітаптан оқып берумен. Негізі Жүсіпбектікі болса керек. Сұлтанбек деген қиссаға құмар кісі болған еді, сол оқып берді. Ол қисса жинағыш еді, 1940 жылы 46 жасында қайтыс болды. Онан бірнешеуін жаттадым: «Әмір – Әмзе», «Ораз молда», «Қамбар», «Алпамыс», «Орақ – Таған», «Шаһмұрат – Зияда» т.б.Осындай қисса, әңгімеден баспа түрінде 21-н жаттадым» (Қолжазба).

Айнабек нұсқасының көп жері Жүсіпбек қожа нұсқасына ұқсас болып келгенімен, кейбір айырмашылықтары да бар. Мысалы, Байбөрінің әкесі Құлтайды ер еді деп суреттейді. Ұлтанқұлды Байбөрінің көршісі Сартай дегеннен туады, Ұлтанды Аналық асырады, жастайынан бауырына салды деп баяндайды т.б.

«Алпамыс батыр» жырының Нысанов Айнабек нұсқасы алғаш рет 2006 жылы «Бабалар сөзі» жүзтомдығының 33-томында басылым көрді. Түпнұсқасы ӘӨИ-дің қолжазбалар қорында (50-бума.) сақтаулы.

Т.Сыдықов 1957 жылы сәуір айында Шымкент облысы, Түркістан ауданының тұрғыны Османов Әлидің айтуынан «Алпамыс батыр» жырының тағы бір нұсқасын жазып алған. Жинаушының берген мәліметіне қарағанда, Османов Әлидің ұлты – өзбек. Қазақ жерінде туып-өскендіктен, қазақша жақсы сөйлейді. Әли «Алпамыс» жырын Рысбике Құрманбай қызынан жаттап алғанын айтады.

«Алпамыстың» бұл нұсқасы қара сөз түрінде баяндалған шағын әңгіме. Мәтін алғаш рет «Бабалар сөзі» ғылыми басылымының 33-томында жарық көрді.

Батыс Қазақстан аумағынан халық мұраларын ұзақ жылдар бойы жинап, институт қорына тапсырып тұрған жинаушының бірі – профессор Мәтжан Тілеужанов (1927-1995). Ол республикада тұңғыш рет «Этнопедагогика және фольклор» кабинетін ұйымдастырып, ел ішіндегі қолөнер туындыларын жинады.

Қазір институт қорында Мәтжан Тілеужанов 1954-1984 жылдары ел арасынан жинаған фольклорлық үлгілердің сан алуан түрлері сақтаулы. Солардың арасында барлығы –1600 жолдан құралған «Алпамыс батыр» (77-бума, 1-дәп.ӘӨИ) атты батырлық жырдың мәтіні бар. Мәтжан бұл жыр туралы: «1958 жылы Орынбор облысы, Ақ-Бұлақ ауданы «Интернационал» колхозының № 2 фермасында тұратын Сүйінішәлі Жаңбыршин ақынның өз аузынан жазып алдым» – дейді.

Жаңбыршин Сүйінішәлі (1888-ө.ж.б.) – халық ауыз әдебиетінің үлгілерін жинаушы. Руы – кете. Орынбор облысы, Ақбұлақ ауданының Сазды ауылында туған. Жасынан серілікке бой ұрып, Бітеген, Қазмамбет жыраулармен бірге ел аралап, жыр айтқан, ән салған, күй тартқан.

Оның репертуарында «Алпамыс», «Қобыланды», «Қарасай-Қази» т.б. батырлар жыры көп болған. «Жетімтай мен Жетімек» дастаны және «Беташар», «Тойбастар» өлеңдері ауыл арасына кең таралған. Айтысқа да қатысқан.

«Қисса-и Алпамыш» (50-бума, ӘӨИ) деп аталатын қолжазба күйіндегі нұсқаны 1957 жылы Оңтүстік Қазақстан облысының Түркістан ауданы, Горький атындағы колхоздың тұрғыны, Әбдірайым Байтұрсынұлы тапсырған.

Байтұрсынұлы Әбдірайым (1987-ө.ж.б.) – ақын, қазіргі Оңтүстік Қазақстан облысы, Түркістан ауданына қарасты «Аша» деген жерде өскен. Руы – тобықты.

Ә.Байтұрсынұлы бұл жырды 12 жасында Көшер деген ағасынан үйренген. Көшер аталған жырды көнелеу бір қолжазбадан оқып үйреніпті. Әбдірайым осы жырды Қазақстанның 40 жылдық мерейіне тарту етіп, өз қолымен жазып жіберген. Қолжазба бір жолды оқушы дәптеріне қарындашпен араб әрпінде жазылған.

Басқа жырлар секілді «Алпамыс батыр» да бір ғасырдың жемісі емес. Ол өзінің қалыптасу, даму барысында халықтың тұрмыс-тіршілігіне, қоғамдық өміріне және таптық тілектерге сәйкес көптеген өзгерістерге ұшырап, түрлі көзқарастардың көптеген әсерін бойына жинай отырып, біздің заманымызға жеткен жыр (Алпысбаева, 2017: 204).

Қорытынды. Қорыта айтқанда, еліміздің сирек қорларында батырлар жырының ұшан теңіз мол қоры бар. Бұлар әр жылдардағы экспедиция материалдарымен молайып отырады. Сондықтан қолжазба қорларындағы батырлық жырлардың (Алпамыс батыр) жиналу тарихын баяндап жазу шет ел зерттеушілері, отандық гуманитарлық ғылымдар саласында іргелі зерттеу жүргізетін ғалымдар үшін аса құнды деректер жөніндегі анықтамалық құрал қызметін атқарады. Және түркі тілдес елдермен отандық фольклортанушы ғалымдарға белгісіз жүздеген мәтіннің жиналу тарихын дәйекті етіп дәлелдеуге таптырмайтын дереккөз болып, іргелі зерттеулер жүргізуге мүмкіндіктер туғызады.

Алпысбаева К.Б.

Институт литературы и искусства им. М.О.Ауэзова
ведущий научный работник, к.филол.н.

Алматы, Казахстан

E-mail: alpysbaeva-k@mail.ru

КАЗАХСКИЕ ВАРИАНТЫ ЭПОСА «АЛПАМЫС БАТЫР»

Аннотация. *Один из жанров нашего национального фольклора с богатейшим содержанием – это героический эпос.*

Среди них остановимся на эпосе «Алпамыс батыр». Он является одним из древнейших казахских высокохудожественных героических эпосов, дошедших до наших дней.

Сюжетной основой которой является воспевание народного единства, народного героизма. В качестве объекта исследования нашего труда анализируется история собирания эпоса, сюжетные, текстологические и типологические особенности «Алпамыс батыр».

Ключевые слова: *фольклор, исполнитель, собиратель, вариант, издание, героический эпос, оригинал*

Alpysbayeva K.B.

M.O. Auezov Institute of Literature and Art
Senior researcher, Candidate of Philology

Almaty, Kazakhstan

KAZAKH VARIANTS OF THE EPIC "ALPAMYS BATYR"

Abstract. *One of the genres of our national folklore which has rich content - is a heroic epic.*

We will focus on the epic "Alpamis batyr". It is one of the oldest and highly artistic Kazakh heroic epics that have survived to the present day.

The plot basis of it is chanting of national unity, people's heroism. Research object of our study is the analysis of the history of "Alpamis Batyr".

Keywords: *folklore, storyteller, collector, version, epic, textual study, edition, heroic epic, original.*

Информация об авторе:

Алпысбаева К.Б., Институт литературы и искусства им. М.О.Ауэзова, ведущий научный работник, к.филол.н., Алматы, Казахстан. E-mail: alpysbaeva-k@mail.ru. Scopus ID: 57195973247. ORCID: 0000-0001-8240-732X.

ӘДЕБИЕТ

- [1] Бабалар сөзі (2006). Жүзтомдық. 33-том. – Астана, 2006.
- [2] Батырлар (1922). 4-бөлім. – Ташкент, 1922.
- [3] Габдуллин М; Т.Сыдықов (1972). Қазақ халқының батырлық жыры. – Алматы, 1972.
- [4] Записки Восточного отделения Русского археологического общества. (1896). Т.2. Вып. 3-4. – Москва, 1986.
- [5] Оразаева Ф. (2007) Ә.Диваев – фольклорист. – Алматы, 2007.
- [6] Памятники киргизского народного творчества (1901). Ташкент. /Бастырып шығарушы – Ә.Диваев, 1901.
- [7] Смирнова, (1964) Казахская народная поэзия. – Алма-Ата, 1964.
- [8] Albekov T; Alpysbatva K, Auesbatva P.«Distinctive and educational features of Kazakh folklore by the example of «Words of Ancestors»» // Revista ESPACIOS. ISSN 0798 1015 Vol. 38 (№ 45) Año 2017. (P. 33-43) Скопус журналы.
- [9] Алпысбаева Қ.Б. (2014). Казахские варианты эпоса «Алпамыс батыр» // История и культура народов юго-западной сибирии и сопредельных регионов (Казахстан, Монголия, Китай). Материалы международной научно-практической конференции. (20–23 апреля 2014 года). Г. Горно-Алтайск.
- [10] Алпысбаева Қ.Б. (2017).Қарақыпшақ Қобыланды эпосының сюжеттік ерекшеліктері (текстологиясы) //БҚМУ Хабаршысы № 2 (66). – Орал-Уральск, 2017.
- [11] Нүрпейіс Байғанин. Қолжазба. Ш. 705. // Орталық ғылыми кітапхана.
- [12] Нысанбеков Айнабек. Қолжазба. Ш. 50. М.О.Әуезов атындағы Әдебиет және өнер институты.

ЛИТЕРАТУРА

- [1] Бабалар сози (2006). Жүзтомдық. 33-том. Астана. Каз.
- [2] Батырлар (1922). 4-бөлім. Ташкент. каз.
- [3] Габдуллин М; Т.Сыдықов (1972). Казак халқынын батырлык жыры. Алматы. каз.
- [4] Записки Восточного отделения Русского археологического общества. (1896). Т.2. Вып. 3-4. рус.
- [5] Оразаева Ф. (2007) Ә.Диваев – фольклорист. Алматы. каз.
- [6] Памятники киргизского народного творчества (1901). Ташкент. /Бастырып шығарушы – Ә.Диваев. каз.
- [7] Смирнова, (1964) Казахская народная поэзия. Алма-Ата. рус.
- [8] Albekov T; Alpysbatva K, Auesbatva P.«Distinctive and educational features of Kazakh folklore by the example of «Words of Ancestors»» // Revista ESPACIOS. ISSN 0798 1015 Vol. 38 (№ 45) Año 2017. (P. 33-43) Скопус журналы.

- [9] Алпысбаева К.Б. (2014). Казахские варианты эпоса «Алпамыс батыр» // История и культура народов юго-западной сибирии и сопредельных регионов (Казахстан, Монголия, Китай). Материалы международной научно-практической конференции. (20–23 апреля 2014 года). Г. Горно-Алтайск. рус.
- [10] Алпысбаева Қ.Б. (2017).Карақыпшак Кобыланды эпосының сюжеттик ерекшеліктері (текстологиясы) //БКМУ Хабаршысы № 2 (66). Орал-Уральск. Каз.
- [11] Нурпеис Байганин. Колжазба. Ш. 705. Орталық ғылыми кітапхана. Каз
- [12] Нысанбеков Айнабек. Колжазба. Ш. 50. М.О.Әуезов атындағы Әдебиет және өнер институты. Каз.

REFERENCES

- [1] Babalar sozi (2006). Zhuztomdyk. 33-tom. Astana. kaz.
- [2] Batyrlar (1922). 4-bolim. Tashkent. kaz.
- [3] Gabdullin M; T.Sydykov (1972). Kazak halkynyn batyrylyk zhyry. Almatyulматы. kaz.
- [4] zapiski Vostosnogo otdelenia Russkogo arhelogiseskogo obshestva. (1896). T.2Vyp. 3-4. rus.
- [5] Orazaeva F. (2007) A. Divaev – folklorist. Almaty. kaz.
- [6] Pamiatniki kirgiskogo narodnogo tvorsestva (1901). Tashkent. /Bastyryp shygarushy – A.Divaev. kaz.
- [7] Smirnova N. (1964) Kazahskaia narodnaia poezia. Alma-Ata. rus.
- [8] Albekov T; Alpysbatva K, Auesbatva P.«Distinctive and educational features of Kazakh folklore by the example of «Words of Ancestors»» // Revista ESPACIOS. ISSN 0798 1015 Vol. 38 (№ 45) Año 2017. (P. 33-43) Скопус журналы. eng.
- [9] Alpysbaeva K.B. (2014). Kazahskie varianty epasa «Alpamys batyr» //Istoria i kultura narodov iugo-zapadnoi sibiriii i sopredelnih regionov (Kazahstan, Mongolia, Kitai). Materialy mezhdunarodnoi nausno-praktiseskoi konferenzii. (20–23 apreliia 2014 goda). g. Gorno-Altaiisk. rus.
- [10] Alpysbaeva K.B. (2017). Karakipshak Kobylandy eposynyn siuzhettik ereksielikteri (teksologiasy) // BKMU Yabarshysy № 2 (66). Oral-Uralsk. kaz.
- [11] Nurpeis Baiganin. Kolzhazba. SH. 705. Ortalykgilimi kitaphana. Kaz.
- [12] Nysanbekov Ainabek. Kolzhazba. Ш. 50. М.О.Ауезов атындағы Адебиет және өнер институты. kaz.

ҚҰРМЕТТІ ОҚЫРМАН!

- әдебиет, өнер, фольклор жаңалықтарынан хабардар болғыңыз келсе және тәуелсіз еліміздің рухани өмірі туралы жан -жақты хабардар болғыңыз келсе;
- егер сіз ұлттық рухтың айнасы болып табылатын көркем әдебиет туралы білікті зерттеушілердің мақалаларын оқығыңыз келсе;
- егер сіз өнердің пайда болуы мен оның берік талдауы туралы маңызды ақпаратқа қанық болғыңыз келсе;
- ҚР БҒМ М.О. Әуезов атындағы әдебиет және өнер институтының ғылыми өмірінен хабардар болғыңыз келсе;
- егер сіз өзіңізді өнермен әдебиетке жақын адам деп санасаңыз;
- бір сөзбен айтқанда, егер сіз біздің рухани өміріміз туралы жан -жақты хабардар болғыңыз келсе, онда сіз "Керуен" журналына жазылу арқылы тұрақты оқырман бола аласыз.

Жазылу индексі: 75278

	2 айға	4 айға	6 айға	8 айға	10 айға	12 айға
Қала үшін	350	700	1050	1400	1750	2100
Ауыл үшін	300	600	900	1200	1500	1800

«Керуен» журналына жазылу жылдың барлық уақыттарында жүргізіледі.

Журнал екі айда бір рет шығады.

Қазпошта мен Еуразия баспасөзінің кеңселерінде жазыла аласыз.

ДОРОГОЙ ЧИТАТЕЛЬ!

- если Вы хотите быть в курсе новостей литературы, искусства, фольклора и быть всесторонне информированным о духовной жизни нашей независимой страны;
- если Вы желаете читать статьи квалифицированных исследователей о художественной литературе, которая является зеркалом национального духа;
- если Вы желаете насыщаться содержательной информацией об истоках искусства и солидным ее анализом;
- если Вы желаете быть осведомленным о научной жизни Института литературы и искусства имени М.О. Ауэзова Комитета науки МОН РК;
- если Вы считаете себя человеком близким к нашему искусству и литературе;
- одним словом, если вы желаете быть всесторонне информированным о сегодняшней нашей духовной жизни, тогда Вы можете стать постоянным читателем журнала «Керуен», подписавшись на него.

Индекс подписки: 75278

	На 2 месяца	На 4 месяца	На 6 месяца	На 8 месяца	На 10 месяца	На 12 месяца
Для города	350	700	1050	1400	1750	2100
Для село	300	600	900	1200	1500	1800

Подписка на журнал «Керуен» проводится в течение всего года.

Журнал выходит один раз в два месяца. Подписаться можно в отделениях Казпочты и Евразия пресс

DEAR READER!

- if you want to keep abreast of the news of literature, art, folklore and be comprehensively informed about the spiritual life of our independent country;
- if you wish to read articles by qualified researchers about fiction, which is a mirror of the national spirit;
- if you want to be saturated with meaningful information about the origins of art and its solid analysis;
- if you want to be aware of the scientific life of the Institute of Literature and Art named after M.O. Auezov of the Science Committee of the Ministry of Education and Science of the Republic of Kazakhstan;
- if you consider yourself a person close to our art and literature;
- in a word, if you want to be comprehensively informed about our spiritual life today, then you can become a regular reader of the "Keruen" magazine by subscribing to it.

Subscription index: 75278

	2 mounths	4 mounths	6 mounths	8 mounths	10 mounths	12 mounths
For the city	350	700	1050	1400	1750	2100
For the village	300	600	900	1200	1500	1800

Subscription to the magazine "Keruen" is carried out during the whole of the year. The magazine is published once every two months. You can subscribe but in the offices of Kazpost and Eurasia press